

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

Acc 1889
CLASS _____
CALL No. Sa2V51. 34. 42

1889

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् ।

सप्तदशाष्टादशप्रश्नात्मकः सप्तमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्रीमारुलकर

इत्येतेः संशोधितम् ।

तत्र

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतेः

पुण्याख्यपत्रने

1887

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

आलिवाहनशकाब्दाः १८५०

सिस्तान्दाः १९२८

(अथ सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।)

मूल्यमेको रूपकः पञ्चाऽऽणकाश्च (१८५)

1987

1987

1987

1987

1987

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 1887-1889

Date 25.8.86

Call No. 6a.2v.51/Sat.17a

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्यापाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथ सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्ष-
लसच्चिदानन्दमुखं मुनिन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुद्राऽहं
हिरण्यकेशास्त्रगुहं कृपाब्धिम् ॥
ईरितः षोडशप्रश्ने द्वादशाहविधिमया ।
एकाहादिविधि(धे)स्तत्र प्रश्ने सप्तदशे ह्यथ ॥

अथैकाहानां कर्षोच्यते—

सर्वकतूनां प्रकृतिरग्निष्टोमः ॥ १ ॥

‘ य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते, इत्यारभ्य तस्मादाहुर्वेष्टयज्ञ इति ’ (तै० सं०
७-१-१) । यस्मान्सर्वेषां देवानां मन्ये ज्येष्ठः प्रजापतिः सृष्टिसाधनत्वेनाग्न एतेना-
यजत तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात् । अथमिष्टत्वाच्चाथमग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुक्त्यादीनां मूल-
प्रकृतिभूत इत्यर्थः । अग्निविषयेण ‘ यज्ञायज्ञा वो अग्नयः ’ इति मन्त्रेण संपाद्यमानो
वोऽयमेकविंशस्तोमस्तेन समाप्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते ॥ १ ॥

निकायिनां तु प्रथमः सर्वत्र ॥ २ ॥

निकायिनां तु प्रथममहर्त्वांद्यो निकायिनः । चत्वारः साहस्राश्चत्वारः सायस्का-
श्चत्वारो द्विराश्रा इत्येवंविधा निकायिनः ॥ २ ॥

यथादिष्टं वा ॥ ३ ॥

एकाहेष्वहीनेष्विति प्र-निर्दक्षिणा ददाति । यथासमाज्ञातं वा चोदकप्राप्तानामनुवा-
दकमूत्रद्वयमिति भाष्यकारमतिः सूत्रस्यात्रोभयाद्यथाश्रुतम् ॥ ३ ॥

ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकटुकाः ॥ ४ ॥

केचिदत्र विरोधे त्वेकाहाहीनसत्राणां प्रायेण च्छन्दोगब्राह्मण आम्नातत्वम् । तस्माच्च्छन्दोगब्राह्मणस्य तत्सूत्रमभ्यस्य तस्मिन्नाम्नातानामस्मिन्नागमनं कर्तव्यम् । यथा ऋतवे ये यजन्त इत्युक्त्वा प्रसर्पन्ति, इत्यापस्तम्बेनोक्तम् । तस्य स्वरूपं नोक्तम् । तच्च्छन्दोगसूत्रकारेणोक्तम् । छन्दोगसूत्रे यदाम्नातमेकाहादिविषयं तत्सर्वं प्रायेण सूत्रकारेणोक्तमनुक्तानि यानि तानि सम्यग्भ्याख्यास्यामः । एवं बह्वृचशाखाया अप्यागमनं कर्तव्यम् । च्छन्दोग उपह्वयो नामैकाहोऽनेककार्थतयाऽऽम्नातः । तत्र सूत्रकारेण भगवताऽऽयुः स्वर्गकामस्येति तत्र सर्वेषां कामानामुपसंहारः कर्तव्यः । दक्षिणा दीप्तोपसदश्चाध्वर्युशाखाया एवोपसंहर्तव्येति भगवता कपर्दिनोक्तम् ।

सत्राणां मध्य ऊहमध्यनुक्तं छन्दोगबह्वृचेभ्य आगमयितव्यमिति । एकाहेष्वनिरुक्त-
वेदिर्वा विकल्पेन भवितव्यम् । पक्षिभ्यामित्यादौ नियत एव महाग्निः साधस्क उत्तर-
वेदिर्नियता सत्राहीनेषु काठको महाग्निर्वा ॥ ४ ॥

प्रथमोऽग्निष्टोम उच्यते वा ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमस्य तु प्राथम्यम् ' तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः ' इति वाक्येनोक्तम् । तत्प्राथम्यव-
त्प्राथम्यमुच्यस्यापि वैकल्पिकमस्ति ॥ ५ ॥

सर्वे ॥ ६ ॥

अग्निष्टोमादय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ज्योतिषि सहस्रं ददातीति ॥ ७ ॥

विज्ञायत इति शेषः । एवं भरद्वाजोऽपि ॥ ७ ॥

श्वेतनियमाद्बृहत्पृष्ठो गौर्भ्रातृच्यवतः ।

आयुः स्वर्गकामस्य । अग्निष्टोमः सभ्रातृच्य-

वतः । विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमः सर्व-

पृष्ठयः श्रैष्ठ्यकामस्य । सहस्रं दक्षिणाः ।

सर्ववेदसं वा यावतीर्षा क्रतोः स्तोत्रियाः ॥ ८ ॥

अथ सर्वस्तोमेन यजेत (तै० सं० ७-१-३) इति वचनात्स्तोममनुतिष्ठेदिति विधि-
रुच्येयः । अग्निष्टोमे चत्वारं एव स्तोमास्त्रिवृदादयः । अतिरात्रे तु त्रिणवत्रयस्त्रिंशावपि
स्तोमौ विद्येते । तस्मादयं सर्वस्तोमः ।

एकाहेषु सहस्रदक्षिणायुक्तेषु नाचिकेतः । अथोच्यते संस्थापृष्ठयदक्षिणा आगूर्वा-
क्येऽनुद्भूत्यमानामेवं विधिषु निर्दिश्यते यत्र पृष्ठयविकल्पः । यत्र यत्र पृष्ठयस्यैकनियतिः,
यत्र संस्थाविकल्पस्तत्रैकस्याः संस्थायाः, यत्र दक्षिणाविकल्पस्तत्रान्यतरस्य नियतिः ।
यत्र त्रयाणां समुच्चयेन नियतिस्तत्र त्रयाणां समुच्चयेन विकल्पः । यत्र त्रयाणामन्य-

तमस्य नियतिस्तत्र त्रयाणामन्यतमस्य विकल्पः । यत्र द्वयोर्विकल्पस्तत्र द्वयोरन्यतरस्यैवं संकल्पः । ज्योतिषा त्रिकट्टकेण साम्प्रित्येनाग्निष्टोमेन यक्ष्ये स्वर्गार्थम् । ज्योतिषा त्रिकट्टकेणोक्थ्येनेति वा । केचिदेकाहेषु सर्वत्र पृष्ठत्रयसंस्था दक्षिणाश्च सर्वत्रेच्छन्ति ।

अथ वैकल्पिके च तदैव ज्योतिषा त्रिकट्टकेण साम्प्रित्येनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना द्वादशशतदक्षिणेन यक्ष्ये । स्वर्गार्थमिति वा । ज्योतिषा त्रिकट्टकेण साम्प्रित्येनोक्थ्येन बृहत्साम्ना सहस्रदक्षिणेन यक्ष्ये । केचिद्वायव्यात्रिकट्टकेण यक्ष्य इति । सर्वमुक्थ्यवत् । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनस्त्रिकट्टको गोरिति त्रिंशत्त्रयल्लैघातवीया च । साम्प्रिको नाचिकेतो वा ।

आयुरुक्थ्योऽग्निष्टोमवद्भ्रातृव्यवतः । आयुरित्यत्राऽऽमयाविनस्ताऽमनुक्रमेण तस्य कर्माऽऽयुषा त्रिकट्टकेणोक्थ्येन रथंतरसाम्ना द्वादशशतदक्षिणेन यक्ष्ये स्वर्गार्थमायुषा त्रिकट्टकेणाग्निष्टोमेन यक्ष्ये सर्ववेदसेन वा । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनो विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति प्रतिवचनम् ॥ ८ ॥

सर्ववेदसे ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य संविदो विपर्याचेत ॥ ९ ॥

सर्ववेदसे ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं कृत्वा दानं सहस्रादधिकम् । सर्ववेदसं समाप्य पुनः पुनः पुनं याद्वेतसो (नो) (वेनो) विधाद्वाऽन्यद्भूमेः पुरुषेभ्यश्च ॥ ९ ॥

दक्षिणाकाले सर्वस्वं ददाति ॥ १० ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते सहस्रं ददाति, सर्ववेदसं बोधयथाश्वतरीदानम् । 'सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवकल्पतः' (तै० सं० ७-१-१) इति वचनाद्यावतीर्वास्तोत्रियास्तावतीर्दक्षिणा विश्वजितः ॥ १० ॥

यदन्यद्वाप्तानां दिक्षु वित्ताद्भूमेः सेनाभ्यश्च ॥ ११ ॥

गतः ॥ ११ ॥

उत्तमां दक्षिणां नीत्वोदवसाय वा दक्षिणे-
नौदुम्बरीं प्राङ्निषद्य ब्रूयाद्यन्मेऽद ऋणं
यददस्तत्सर्वं ददामीति ॥ १२ ॥

यदुक्थ्यो विश्वजिच्छालान्तरवचनात्तदाऽपि प्रयोऽतिग्राह्या गृह्यन्ते । विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रहीतज्याः (तै० सं० ७-१-१) इति वचनादुत्तमां दक्षिणां नीत्वोदवसाय दक्षिणेनौदुम्बरीं प्राङ्निषद्य जुहुयाद्यन्मेऽद इति ॥ १२ ॥

उदवसाय रोहिणीं वत्सच्छवीं सकर्णपुच्छां
सखुरां सखुरीकामवाच्यतां परिधत्त । उष्णीवे-
ण शिरो वेष्टयत आदत्त औदुम्बरं चमसम् ।

औदुम्बरीं चोद्भिम् । स्वादिरीं वैणवीं वा ।
 कल्माषीं सुषिरामसुषिरां बोभयतःक्षुण् । ताम-
 न्यतरतःक्षुण् । तां वा मूलभक्षो वा फलभक्षो
 वाऽपण्ये तिस्र उदुम्बरे वसतः । खनित्रेण जीवतो
 मूलं परिस्वायौदुम्बरे पात्रेऽवधायान्योन्यमध्या-
 दयतो मृन्मयेन पिबतो निषादे तिस्रो वैश्ये
 तिस्रो राजन्ये तिस्रो ब्राह्मण इत्येकेषाम् ॥ (ख० १) ॥ १३ ॥

उदवसानीयां कृत्वा रोहिणीं वत्सच्छवीमिति पूर्वमेवोक्तम् ॥ १३ ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा न याचेन्न दीयमानं प्रत्याचक्षते ॥ १४ ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा विकल्पः ॥ १४ ॥

इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोमोऽन्नभिजितस्याभिजित्ये ।
 उभे बृहद्रथंतरे भवतः । परोक्षपृष्ठे वा ॥ १५ ॥

इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोम इन्द्रेण दृष्टः इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोमेनोभयसाम्ना सहस्रदक्षिणेन
 यक्ष्ये । अन्नभिजितस्वर्गस्याभिजयार्थं स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एतच्च साम्निकोऽ-
 न्नभिजितो वा । केचिदिन्द्रस्याभिजिता यक्ष्य इति । कच्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीन इन्द्रस्या-
 भिजित् । त्रिंशत्त्रय न(अंशत्रयोऽ)ध्वतरश्चोभयत्र त्रैधातवीया च ॥ १५ ॥

बृहत्पुः शोतुः पञ्चवधैकादशैकयूपे ॥ १६ ॥

धूपच्छेदनकाले एक एव यूपः । अग्निर्कोऽप्युपशयश्च, न पात्नीवतः । अग्नीषोमीय-
 काले द्वाभ्यां रशानाभ्यां यूपे परिव्ययणमाश्विनं गृहीत्वा वित्तस्य त्रिवृद्भ्यां परिवीय ।
 एकयूप एकादशिनीनाम् । उपाकरणमाग्नेयादिवारुणपर्यन्तानामुपशयं निधाय कृष्णमु-
 गस्ते पशुरिति निर्देशः ॥ १६ ॥

सहस्रदक्षिणा वराणां वा द्वादशशतम् ॥ १७ ॥

दक्षिणाकाले सहस्रं ददाति । अध्वतरं च । समाप्य त्रैधातवीया सामिश्चेत्
 सौत्रामणी मैत्रावरुणी च नाचिकेतो वेति भाष्यकृतम् ॥ १७ ॥

सर्वजिताऽग्निष्टोमेन सर्वपृष्ठेन सर्वमाप्नोति

सर्वं जयति ॥ १८ ॥

प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा सर्वजिताऽग्निष्टोमेन सामिचित्येन महाव्रतपृष्ठेन सहस्रदक्षिणेन
 यक्ष्ये, सर्वावाप्यर्थमिति संकल्पः । षष्ठ्युत्तरपञ्चशतेन दक्षिणेन, इति वा सर्वजयो
 विफलमन्नादनसामर्थ्यं सर्वपापक्षयो विफलपाप्मानं तरति । सर्वं पाप्मानं तरतीति
 च्छन्दोगब्राह्मणवचनात् । सर्वावाप्सिर्मुक्तिः । कच्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनः सर्वजित् ।

सहस्रपक्षेऽशत्रयोऽग्निश्च नियतो नाचिकेतो वेति । केचिदग्निवदौषवसथ्यान्तं महारात्रे बुध्द्वेत्यादि सर्वं महान्तवत् । नात्र त्रयस्त्रिंशदतिग्राह्याः किंतु प्राकृता एव त्रयः । न तु प्राजापत्यः पशुः । आग्नेयश्छाग एव तस्य प्रचरणमित्यादिसर्वं पूर्ववत् । यान्नं प्रति मैत्रावरुणी च ॥ १८ ॥

अजादश्च भवति ॥ १९ ॥

पूर्ववत्फलनिर्देशः ॥ १९ ॥

तस्य महाव्रतं पृष्ठमर्क्यं शस्यते ॥ २० ॥

तस्य सर्वपृष्ठस्य महाव्रतं पृष्ठमर्क्यं शस्यते प्रशंसतीत्यर्थः ॥ २० ॥

सहस्रं दक्षिणा । विश्वतिर्वाऽष्टाविंशती-

नाम् ॥ २१ ॥

सहस्रदक्षिणेन पृष्ठद्युत्तरशतपञ्चशतेन वा ॥ २१ ॥

चत्वारः साहस्राः ॥ २२ ॥

चत्वारः सहस्रदक्षिणा निकायिनः ॥ २२ ॥

ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरसामा । सहस्राणां प्रथमः ।

प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतितिष्ठति । गौरुन्ध्यो बृह-

त्सामा द्वितीयः । पशुषु प्रतितिष्ठति । सर्वज्योतिर-

ग्निष्टोम उभयसामा तृतीयः । सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्व-

स्यावरुद्धये । त्रिरात्रसंमितोऽग्निष्टोमो रथंतर-

बृहत्सामोभयसामा वा चतुर्थः । त्रिरात्रस्य फल-

मवाप्नोति ॥ २३ ॥

ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरसामा प्रथमः प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतितिषु त्रिषु (प्रतितिष्ठती-
ति) सर्वमायुरेतीत्यर्थः । सहस्रैज्योतिषोऽहः साम्नाऽग्निष्टोमेन (साम्ना) सहस्रदक्षिणेन
यक्ष्ये । सर्वमायुष्यमवाप्नवानीति संकल्पः । केचित्सहस्रैर्यक्ष्य इति संकल्प्य सर्वमग्नि-
ष्टोमवत् । कश्चिज्जार्हान इत्युक्ते नार्हिनः साहस्रो ज्योतिरिति । अंशत्रयः सहस्रदक्षिणा
अथतरश्चोभयत्र त्रैधातयीवा । गौरुन्ध्यो बृहत्सामा द्वितीयः । पशुषु प्रतितिष्ठतीति ।
सहस्रैर्यक्ष्ये पशुमान्भूयासामिति नामधेयप्राप्तानां गोधर्माणामविरोधेन निकायधर्माः ।
नामधेयाद्बृहत्पृष्ठनिकायादाग्निष्टोमः । शेषं पूर्ववत् । सर्वज्योतिरग्निष्टोमस्तृतीयः । सह-
स्रेण सर्वज्ञोतिषा यक्ष्ये । सर्वलोकनयार्थम् । शेषं पूर्ववत् ।

उभयपृष्ठतस्त्रिरात्रधर्मतोऽग्निष्टोमश्चतुर्थस्त्रिरात्रस्य फलमवाप्नोति गर्वात्रिरात्रस्य यत्फ-
लं तद्वाप्नोति । प्रजापतिं भूमानमित्यादि वसुरुद्रानिति वा सहस्रेण त्रिरात्रसंमितेन

यक्ष्ये । उक्तानामन्यतरकामानां सर्वमग्निष्टोमवत् । एतेष्वान्युत्तरवेद्योर्विकल्पः । ताण्डिनां चत्वारः साहस्रा ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथमः सर्वज्योतिर्द्वितीयोऽग्निष्टोमो विश्वज्योतिरुच्यस्तृतीय उभयसामाऽतिरात्रसंमित एव चतुर्थः ॥ २३ ॥

चत्वारः साद्यस्काः ॥ २४ ॥

चत्वारः साद्यस्का निकायिनो दीक्षामभृति सद्यः कियन्त इति साद्यस्काः ॥ २४ ॥

तेषां विशेषः ॥ २५ ॥

तेषां प्रथमस्य कर्मोच्यते ॥ २५ ॥

रथंतरसामा बृहत्सामोभयसामा वा प्रथमः । तस्मिन्कामाः सोमाहारे प्राधान्ये स्पर्धायां भ्रातृव्यव-
त्तस्तितीर्षा ॥ (ख० २) ॥ स्वर्गः पशवो वा ॥ २६ ॥

वसन्ते अयोदश्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा साद्यस्केण यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्तवानीति पशुमान्भूयासामिति वा । विष्टुदसि चतुरग्रे सोमप्रवाकान्वृणीते । वर्गचतुष्टयस्य वरणा-
र्थमृत्विजो नानादिक्ष्ववस्थिता भवन्ति । एकः सोमप्रवाकोऽश्वचतुष्टययुक्तं रथमारुह्य तथैव द्युतिं कृत्वा तथैवोत्तरतस्त्रिकोशं गच्छति । एकोऽश्वद्वययुक्तं रथमारुह्य प्रतीर्षां दिशं प्रति क्रोशमात्रमेक एकाश्वयुक्तं रथमारुह्य तथैव द्युतिं कृत्वा दक्षिणां दिशं प्रति क्रोशं गच्छति । तस्मिन्तस्मिन्नावस्थिता अृत्विजो भवन्ति । प्राच्यां दिक्ष्वध्वर्युरुत्तरस्वां ब्रह्मा पश्चाद्धोता दक्षिणत उद्गाता एवं गत्वा पूर्वस्यां दिश्वध्वर्युः पृच्छति । आङ्गिरसो आकृष्यो यजमानस्य तं प्रति सोमप्रवाकमाह यज्ञशर्मणस्तृतीयोऽहनि सोमो भविष्यति काञ्चिन्नाहीन इति पृष्टे नहीनः साद्यस्क इति महाभक्तमेवोच इति जपितवन्तं रथेऽव-
स्थाप्य यजमानगृहं गच्छति सोमप्रवाकोऽध्वर्युः—पन्था नामासी (सि) देवो देव-
मेत्विति च रथस्य एव यजमानगृहं गत्वा पितरो भूः, एवं ब्रह्माणमानयति उत्तरतः पश्चाद्धोतारं दक्षिणत उद्गातारम् । होत्रोद्गात्रोः स्वस्वसूत्रोक्तप्रश्नप्रतिषेधनमिति भाष्यहृत् ।

तानृत्विजो वृणीते होतृप्रभृतीन् । अथ मधुपर्कः ससेदं नान्दीश्राद्धं विधाय ससे-
दान्तं प्रकृतिवत् ॥ २६ ॥

पूर्वेद्युराग्नेयः सौम्यो बार्हस्पत्यश्च पञ्चवः ॥ २७ ॥

पशुबन्धेन यक्ष्ये । उदवसाय न विष्टुत्पद्भोता पश्चिष्ट्यादौ शालाहरणादिवेदिमान-
काले आदित्यं मघा (घ्ना) मीतिवत् । तत्र मध्ये दक्षिणतो यूपस्थानमिति यद्वदिह
वेदिमानम् । तस्माद्द्वादश ऋगुलवृद्धिमानदण्डस्य दशपदोत्तरवेदिरिति केचित् । अपरे तु
शंभ्यामात्रामिति । यूपच्छेदनकाले यूपत्रयस्य (यूपत्रीन्) च्छेदनमुपशयस्य च धार-

१ षटलः } महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४०१

यस्याहवनीयं व्याघारयत्युत्तरवेदिं यथाप्राप्तानुवादो द्व्यहकालः पशुरिति न्यायः । न
सद्यस्कालः । अतः परं धारयत्याहवनीयमित्यादि ।

श्वोभूते व्याघारणप्रभृति तस्मिन्नहनि प्रोक्षणात्तं कृत्वा विरामः । सर्पि-
ष्मदशनं जायापत्योरावश्यकमिति भाष्यकृत् । रात्रौ शयनकाले हिरण्यं मुले न्यस्य
(निधाय) प्रियाया (मार्याया) वोरू (रौ) शेते ब्रह्मचारी भूत्वा यजमानः ।
उपधानस्थानमूर्हं कृत्वा रात्रौ न मैथुनादि । ब्रह्मचारिवचनात् ।

श्वोभूतेऽग्निप्रणयनादि आज्यानि सादयित्वा युनज्मि तिस्र इति केचित् । एता
असदानिति यूपत्रयस्योच्छ्रयण, पशुभिरेहीत्यादि । केचिदाग्नेयं कृष्णग्रीवमुपाकरोति ।
श्वेतपृष्ठं बार्हस्पत्यमुपाकरोति । एकादशिनीवदिति । अग्नये त्वा जुष्टं० सोमाय त्वा
जुष्टं० बृहस्पतये त्वा जुष्टं० उपशयनीयानामाखुनिर्देशः सर्वमेकादशिनीवत् वपाहोमान्तं
कृत्वा शेषं पूर्ववत् । केचिद्वाता रतिरिति नव समिष्टयन्षि जुहोतीति । ब्राह्मणतर्पणा-
न्तोऽयं पशुरिति भाष्यकृत् ॥ २७ ॥

तदलाभ एतासां देवतानामानुपूर्व्येषाऽऽग्नेयोऽ-
ष्टाकपालश्चरु चेतरी ॥ २८ ॥

अपवा — एतासां देवतानामष्टाकपालः प्रथमः पुरोडाशः, इतरौ चरु । एवमि-
ष्टिर्वा पशुर्वा भवतीति भरद्वाजशैलानसावाहतुः ॥ २८ ॥

धारयत्याहवनीयम् ॥ २९ ॥

पाशुकवदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

व्याघारयत्युत्तरवेदिम् ॥ ३० ॥

आघारो यज्ञस्य शिरःस्थानीयः । प्राधान्यात् प्राथम्याद्वा । गतमन्यत् ॥ ३० ॥

सर्पिष्मदशनम् ॥ ३१ ॥

दंपत्योः ॥ ३१ ॥

हिरण्यं मुलेऽन्वाभ्यान्तरौ मियायै भार्यायै ब्रह्म-
चारी शेते ॥ ३२ ॥

व्यारूपातम् ॥ ३२ ॥

इष्ट्या यक्ष्ये । ऋत्विजः समारूढा भवन्ति ॥ ३३ ॥

एवमिष्टिकर्म पशुकर्म वा समाप्याग्नीन्समारोप्य देवयजनम् ॥ ३३ ॥

तान्निधाय श्वोभूते सर्वदिशोऽश्वरथा सङ्गीर-
हतयः सोमप्रवाका विधावन्ति ॥ ३४ ॥ तेभ्यो

यन्नवनीतमुदीयात्तदाज्येऽवनयेत् ॥ ३५ ॥ यो-
जने चतुर्युजा माच्यां दिशि युन्यक्रोशोत्सर्गेणे-
तरासु प्रसव्यं स्थूरिणां ततः परिक्रमयेदश्वत-
री रथो वैकप्रदाक्षिणं योजनादीनि वा क्रोशान्य-
श्वरथेन प्रदाक्षिणम् ॥ ३६ ॥

व्याख्यातमिदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

व्याख्यात उत्सर्गः ॥ ३७ ॥

एवं देवयजनं गत्वाऽध्यवसायाग्निहोत्रहोमं हुत्वा महारात्रे बुद्ध्वा प्रातरग्निहोत्रं
जुहोतीति च्छन्दोगवचनात् । हुत्वाऽऽज्यं पशव इत्यादि रात्रावेव संभारयजुः । अप
सोमपरिवेषणाद्यप सप्तहोता, उदित आ दित्ये पुनः प्रणीय स्वे दक्ष इत्युपस्थाय दीक्षणी-
याद्यभिधानान्तम् । अत्र व्रतलोपः । व्रतं कृणुतेति वा भिवसर्ग एवाग्निज्योतिष्मत इति
प्रकृतिवन्न जागरणं, न पूषा सप्तेति केचित्कुर्वन्ति । एष्टी स्थेत्यन्तं कृत्वाऽहं तदस्मि०
आशुहान इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३७ ॥

त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः ॥ ३८ ॥

प्रायणीयथा प्रचर्य सोमक्रयणः । त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः । तत्र सोमक्रयप्र-
काशकानां मन्त्राणामूहो मीमांसकैरभिहितः । केचिदूहेन तस्या आत्मा तस्या रूपमिति
तत्र दशकनुय एव क्रतुपरत्वेन विधानादेव द्रष्टव्या । अन्ये त्वेवं मीत्वा सोमं तत आति-
प्यप्रचारो न तु वृत्तं कालाभावात् । तानूनप्त्रादि । न तु प्रचर्यः काललोपात् ।
केचिदिच्छन्ति । या त अन्न इत्यादि मार्जनान्तम् ॥ ३८ ॥

उपसत्सु त्रिः संमीलेत् ॥ ३९ ॥

उपसदः कर्मोपसत् संवर्तमानासुः त्रिः संमीलेत् । एकासामुपसदामसंमीलनेन त्रिरा-
त्रभक्तिः ॥ ३९ ॥

संमीलय वा प्रचरेत् ॥ ४० ॥

अपि वा नापराह्णिकयोपसदस्तस्माद्विकल्पः । पौर्वाह्णिकीनां लोप एव । पौर्वाह्-
णिक्या प्रचर्य संमीलय वेदिमानम् ॥ ४० ॥

यबोर्वरा वेदिः ॥ ४१ ॥

भवतीति शेषः । यवभूमिः सस्यायति(स्ययुता) वेदिर्भवति तां यवभूमिं विमैत्वेति
मिनोति इमां नराः कृणुतेति न भवति । पश्चादिषु खननार्थस्य वेदं कृत्वा स्तम्भयजुरादि
क्रियते । खनिं श्रित्यवेक्ष्य वसवस्त्वा० अपाररुमेत्यस्य लोपः । इमां नरा इति च
लुप्यते । देवस्य सवितुः, श्वतुःशिखण्डा तस्यां सुपर्णाविति भवति ॥ ४१ ॥

यवानी खल उत्तरवेदिः ॥ ४२ ॥

यवखल उत्तरवेदिस्थाने स्यात्तदनुसारेण वेदिः । तत्खले विचायनी मेऽसीत्यादि क्रियते । एवं चास्वालदेवोऽभ्याधानादि लुप्यते । ध्रुवोऽसि० देवेभ्यः कल्पस्वेत्यादि सर्वं भवति । न तूत्तरनाभिनिवपनम् । षतुःशिशुण्डा । इन्द्रघोषस्वा० इत्यादि प्रच्छादनान्तम् । न त्वन्न व्रतप्रदानम् । सर्वत्र साद्यस्के तदानोमेवाऽऽपराह्णिक्या प्रचर्याप्रचर्य वा पौर्वाह्णिक्या, अग्रे त्व० भुजागृहीत्यादेर्लोपः । अग्निं ज्योतिष्मत इत्यादेः पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य तदानीमेवाऽऽपराह्णिक्या प्रचर्याप्रचर्य वाऽग्निप्रणयनं व्याधारेणादि क्रियते उत्तरवेदेः पारिमहश्च भवति । अग्निवत्युत्तरं परिग्राहम् ॥ ४२ ॥

आरोहणे हविर्धाने ॥ ४३ ॥

आरोहणे हविर्धाने देशगमनार्थे शकट इत्यर्थः । हविर्धानप्रवर्तनाद्याग्नीध्रमण्डपसं-
मार्जनं प्रकृतिवद्व्योध्यम् ॥ ४३ ॥

विमित० सदः ॥ ४४ ॥

पारिमितं सदो व्याख्यातम् । पूर्वमेव कृतं भवति सद इति भरद्वाजः ॥ ४४ ॥

स्फयो यूषः स्फयाग्रः खलेवालीति वा ॥ ४५ ॥

स्फयो यूषो भवति । स्पष्टमन्यत् । केषिदौदुम्ब्यादेर्लोप एन्द्रमसीति संमिताभिमर्श-
नमौदुम्ब्यादिहोमश्च लुप्यते । केषित्तस्थाने स्थाणुमिच्छन्ति ॥ ४५ ॥

अग्नीषोमीयकालेऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्ध-
पति । ईजानस्य गृहाद्वसतीवरीर्गृह्णाति ॥ ४६ ॥

अग्नीषोमीयपशुकालेऽग्नीषोमीयेष्टिरेव । प्रस्तरादिहरणं नत्वातिथ्याया बर्हिः परि-
स्तरणादि कर्मणे वा । यक्षवात्रसादनादि प्रचरणीं क्षुचं पञ्चमीं प्रथुनक्त्येकादशकपा-
लानि स्फयश्च द्वंद्वं (कृष्णाजिनादिषट्सर्वाण्यष्टकादीनि) पवित्रकरणं यजमान वाचं
यच्छ संविशन्तं वाग्यतः पात्राणि० वानस्पत्याऽसीत्यादि । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमित्यादि ।
सं ब्रह्मणः पृच्यस्तेष्वेवमन्तं कृत्वा वेदिकरणादि । प्रोक्षणीरासादयेत्याज्यस्य ग्रहण-
काले प्रचरणमादित इत्यदि गृहीत्वा प्रैशु ब्रह्मणस्पत्नीत्यादि नत्वजमनुनयन्ति तये-
ध्माबर्हिषोः प्रोक्षणादि आज्याभिमन्थ्य यूपमानं सामिधेनीभ्य इत्यादि । अग्नीषोमी-
येन पुरोडाशेन प्रचर्य पिता पुत्रीय र्थे संप्रेष्यति । तमाहूयार(ये)जानस्य गृहाद्वनु-
याजिनो गृहादित्यर्थः । तस्माच्च वसतीवरीर्गृह्णाति । अपरेण शालामुर्वीयमुपसाद-
यित्वा स्विष्टकृदादिसिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ।

संस्थितायां वा वसतीवरीः परिहृत्य संप्रेष्यति । या यजमानस्येत्यादि पञ्चदोहार्थं
शास्त्राद्वयाहरणमातिथ्याया बर्हिस्तूष्णीमुपसन्नहति । तान्परिधीन्पाशुक इध्म उपसन्नह-

त्येवं परिस्तरणान्तम् । सवनीयवत्तदानमिवाश्रये नयेत्यादिसौमिकं कर्म । पशुपात्रसादनकाले तिलः पशुरशना द्वे यूपरशने । तथैव यथाश्रयण्यादयः । आश्विनं गृहीत्वा यूपं समाज्जनकाले खलेवाली यूपो भवति । यूपः स्थाने पूर्वमेव निहितो भवति । तदनुसारेण यूपकल्पनादि वृक्षनिधमतक्षणच्छेदनाष्टाह्नी(श्री)करणश्रयणसंमार्जनादयो निवर्तन्ते । अपरः संस्कारश्च निवर्तते । स्पयाकृतिर्वा लेङ्गले(लाङ्गली)षाकृतिर्वा । खलेवाली लोकप्रसिद्धैव । आश्विनग्रहणोत्तरकालं खलेवाल्याज्यमानीयानुगृहीत्यादि । यजमानो येन यूपान्कालेनानक्ति कालोऽपि स चषालो दूतामित्यर्थः । दूतं चषालभाग इति च्छन्दोगवचनात् । अद्वैतमैन्द्रसर्पान्नयनक्ति सुपिष्पलेति प्रतिमुञ्चति । देवस्य त्वेति लुप्यते । रशनादेशे संमृशति । खलेवाल्यै परित्यथमाणायाः यानुगृहीत्यादि द्वाभ्यां परित्ययणं न स्वरूपहृत्तं, येन केनचिद्यज्ञियकाष्ठेनोपवेपवत् ॥ ४३ ॥

सवनीयकाले सह पशूनालभते ॥ ४७ ॥

अत्र सवनीयकाले सह पशूनालभते प्रथममाग्नेयं सवनीयमुपाकरोति स्थानात् ॥ ४७ ॥

अग्नीषोमीयं सवनीयमनुबन्ध्यां च ॥ ४८ ॥

अग्नीषोमीयानुबन्धयोः प्रतिनिधिर्वक्ष्यते । न च सवनीयस्येति वाच्यम् ॥ ४८ ॥

अग्नीषोमीयस्य स्थानेऽग्नीषोमीय एकादशकपालोऽनुबन्ध्यायाः स्थाने भैत्रावरुण्याऽऽभिषेया यजेत ॥ ४९ ॥

गतः ॥ ४९ ॥

सदश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ ५० ॥

बाह्यिकजातः सैन्धवोऽश्व इत्यर्थः । रुक्मप्रतिमु(यु)क्तं दद्यादित्यापस्तम्बः ॥ ५० ॥

तमाङ्गिरसाय भ्रातृव्याय वा दद्यात् ॥ ५१ ॥

तमश्वमाङ्गिरसायाध्वर्यवे श्वश्रवे वा दानं वचनात् ॥ ५१ ॥

द्वेष्यं वा ब्राह्मणं घृत्वा तस्मा अश्वं

श्वेतं रुक्मप्रतियुक्तं दद्यात् ॥ ५२ ॥

कृ(क)तोरारम्भात्पूर्वमेव भ्रातृव्यः पश्चान्मित्रभूतः । एवं भ्रातृव्यायध्वर्यव-
आङ्गिरसाय दद्यात् । अश्वं दक्षिणाऽपनीय इतरेषां केचिदुद्रात्तरेव दीयत इति च्छन्दो-
गवचनात् । सुत्येऽहनि समाप्ते क्रतौ प्रतिपुरुषमितरेषां प्रतिपुरुषमेका गोर्दीयते च्छन्दो-
गवचनात् । सुत्येऽहनि ऋत्विग्भ्यः कश्चिद्दद्यादित्येवमश्वदानं कृत्वा विषाणप्रासनं सर्वमग्नि-
(श्री)षोभवत् । प्रागस्तमयादवमृथः । अनुबन्ध्यायाः स्थाने भैत्रावरुण्याऽऽभिषेया,
उदवसानीयान्तं, अस्य क्रतोरङ्गिरसोऽध्वर्युर्भवति ॥ ५२ ॥

संवत्सरं नोपर्युपविशेत् । न मन्त्रस्मश्रीयात् ।
न स्त्रियं नावपथेत । न पादावनेनिजीत
नाञ्जीत नाभ्यञ्जीत । सा दीप्ता । यदि संव-
त्सरं नोदाश्रंसीत् । द्वादशाहम् ॥ (ख०४) ॥ ५३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा पादावनेजनादि व्रतम् ॥ तत्र श्लोकः—

एकाहेष्विति यत्सूत्रं प्राप्तस्याप्यनुवादकम् ।
केचिद्विधायकं ब्रूयुरानर्थक्यमयात्ततः ॥
बृहस्पृष्टे कृतावेवं सहस्रं तत्र दक्षिणाः ।
इषैतस्य विद्यमानत्वात्सहस्रेणैव शिक्षति ॥
अग्निरुत्तरवेदिष्व विकल्पेन विधीयते ।
उयोतिस्त्रिकटुकस्वाद्या गोक्षिकटुक एव च ॥
आयुक्षिकटुकरत्वाद्युर्ध्वानामाभङ्ग्यं भवेत् ।
एकाहेषु च साद्यस्के माग्निः पक्ष्योन्वितिर्ध्रुवा ॥
एकाहेषु सहस्रेषु नाधिकेतस्तु वा भवेत् ।
नियतं केचिदिच्छन्ति सहस्रेऽधतरः स्थूलः ॥
त्रैधातवीययाऽऽदौ स्यादन्ते चैव ततः परम् ।
दक्षिणापुष्टसंस्थाननिर्देशे नियमो न हि ॥
एषु त्रैधातवीया हि सर्वपृष्टस्तु विश्वमित्- ।
अत्रावश्यतरं प्रोक्तं दीयते सकलं धनम् ॥
उपेष्टन्नस्य च विभज्यैवं दत्त्वा धावेत्सुतं पुनः ।
उत्तमां दक्षिणां नत्वा यन्मेदस्तु जपेत्ततः ॥
संस्थाप्य रोहिणीमादि शेषमुत्तरतः परम् ।
इन्द्रस्थाभिजिता यज्ञे सहस्रं तत्र दीयते ॥
एकयूपे ह्यनग्नौ च तथैकादाशिनाः स्मृताः ।
उत्तरं सर्वशिल्कर्म पापस्थाद् (पापानाम्) पनोष्कम् ॥
चयनं नियतं प्रोक्तं व्रतं वत्सरमेव च ॥ ५९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

द्वितीयस्यैकविंशतिमग्निष्टोमसाम कृत्वाऽऽमया-
 । ३ विनं याजयेदेतेनाभायकामं प्रजाकामं पशु-
 ॥ कामं वा ॥ १ ॥

एतेनोत्तरे व्याख्याताः—द्वितीयस्य कर्म साधरकेण यक्ष्ये चिररोगमुक्त्यर्थमामया-
 व्यजादिकामी पशुकामी वा । एतेन यजेत । शेषं पूर्ववत् । पञ्चदशमग्निष्टोमसाम
 कृत्वा (१२-४-२) इत्यापस्तम्बः । पञ्चदशस्तोममग्निष्टोमसाम । छन्दोगानामेकविं-
 शमग्निष्टोमसाम द्वितीयस्यं कर्म ॥ १ ॥

तिन्मुभिस्त्रिसुभिरावर्तते ॥ २ ॥

अग्निमित्यर्थः ॥ १ ॥

तृतीयस्य चतुर्थस्याष्टादशानुत्तरो पवमानो वा ॥ ३ ॥

हीनानुजावरोऽनुक्रिया । तस्याष्टादशाकुत्तरो पवमानो वेत्यापस्तम्बः ॥ १ ॥

परोक्षपृष्ठो वा चतुरष्टादशः । पञ्चमो होतुराज्य-
 मष्टादशानुत्तरो पवमानो । होतुः पृष्ठं परिक्री-
 म्बतुर्विंशत्प्रदक्षिण्यमानः स्वर्गकामा भवन्ति ॥ ४ ॥

छन्दोब्राह्मणमतात् ॥ ३ ॥

हीनानुजावरोऽनुक्रिया । तस्य चतुर्विंशानुत्तरो
 पवमानो ॥ ५ ॥

हीनानुजावरोऽधिकारी । आनुजावरो व्याख्यातः । स एव हीनः दुःस्वभीर्दारिद्र्या-
 दिभीर्वा न मन्त्रिरिति कर्म नाम । श्वः सुत्येति च । तस्य कर्म साधस्केणानुक्रियया
 श्वः सुत्या यक्ष्ये । आदिस्थाः नवः प्नवानीति संकल्पः सर्वं प्रथमवत् ॥ ५ ॥

अश्वसादः सोमप्रवाकः ॥ ६ ॥

एक एवाश्वारोहः । न रथारोहः ॥ ६ ॥

दधिद्वुतिश्च त्रिक्रोशेऽन्ततः माह ॥ ७ ॥

क्षीरद्वुतिस्याने दधिद्वुतिर्भवति । त्रिक्रोशेऽन्ततो गन्व्यूत्यन्तत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

क्षीमीः सोमक्रयणीः ॥ ८ ॥

योजने प्रथमं तत्राऽऽक्त्रिसमन्वयुमप क्रोशे दक्षिणतो ब्राह्मणोऽथ द्विक्रोशे पश्चिमे
 भारद्वाजं होतारमत्रोत्तरतस्त्रिक्रोशेऽन्तत उद्गातारमेवं सोमप्रवाके तत्र तत्र गत्वा वरणं

कुर्यात् । काचिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनः साद्यस्कोऽनुकृत्वश्वः श्वः सुत्येत्यश्वारूढा
ऋत्विज आग्नेयाद्यदिष्टिर्वा पशुर्वा पूर्ववत् ॥

शयनं चाशयनं च तथैव दीक्षणीयादि प्रःयणीयान्तं विधाय विरामः । श्वोभूते
सोमक्रयप्रभृत्युदकसानीयान्तं छन्दोगवचनान्तस्य क्रयप्रभृत्युत्तराहः स्यादिति वचनात्रि-
(श्री) गौः समक्रयणी प्रकृतवत् ॥ ८ ॥

प्रक्षुण्ताग्रो यूपः ॥ ९ ॥

स्तक्षुण्ताग्रो यूपो भवति ॥ ९ ॥

संमीलनं वेदिर्हविर्धानेऽग्नीषोमीयो वसतीवरीर्दक्षिणा च ॥ १० ॥

त्रीण्येव वेदिः । त्रीहीणां खल उत्तरवेदिः ॥ १० ॥

मथमेन समानं चात्र दृष्यस्य वरणम् ॥ ११ ॥

गतः ॥ ११ ॥

यद्यत्स्वाराज्येन सद्यः स्वाराज्यं गच्छति ॥ १२ ॥

यद्यत्स्वाराज्येन च्युत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अग्रेरग्निष्टोमेन सर्वमन्नाद्यमवकन्धे ॥ १३ ॥

अन्नं ददातीति ह्यन्नाद्यं प्रतिबध्नातीत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रजापतेरेकत्रिकोऽग्निष्टोमः । प्रजापतिमाप्नोति ॥ १४ ॥

तेन प्रजापतिस्वाराज्यमाप्नोति ॥ १४ ॥

भ्रातृभ्येऽसायामनुक्रियौ पशालम्भो भोजनं हि-

रण्यान्वसनं श्रव्यावनयनम् । मथमेन समा-

नं सदः ॥ १५ ॥

गतः ॥ १५ ॥

सोमप्रवाको दधिद्र(ह)तिश्च ॥ १६ ॥

व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अत्रान्धिपदं परं मध्ये क्रोश ऋत्विजो विरहिता

भवन्ति ॥ १७ ॥

ऋत्विजोऽध्वर्यादयः ॥ १७ ॥

त एनं प्रातरुपसमेत्य प्रजापतिर्गोधूमोर्वरा वेदि-

र्गोधूमानां खल उत्तरवेदिरारोहणे हविर्धाने

विमितं सदः । स्फयो यूपः स्या(स्फया)ग्रः

खलेवाली वा । बहवा श्वेता दक्षिणा । ब्रह्मणे
देया । यथा प्रकृतीतरेभ्यः परिक्रिया चतुर्विंश-
सुतिस्तोत्रीयेण आतुषाय प्रोच्य यजेत । विश्व-
जिञ्छित्येन सर्वस्वामेन सर्वान्कामानवाप्नोति
॥ १८ ॥

मुख्यं षोडशमन्तं कृत्वा पुनश्च क्रम एवमग्निष्टोममिन्द्रस्तुतं विश्वजित्सर्वष्टोऽतिरात्रो
दशमाहविकारः पूर्ववन्मानादि । तैत्तिरीयाणां क्लृप्तिः । तृतीयच्छन्दोऽत्रिक्रमाच्छन्दो-
वतां दशरात्रेण यक्ष्ये पुरुषं पशुमोजो विष्णामी(न्दानीः)ति कलनिर्देशः । अहविशेषः—अ-
भ्यासङ्गः बहन्तः । यत्र च्छन्दोमातिरात्रस्तत्रापि मानसम् । अभ्यासङ्ग इति कोऽर्थः ।
तृतीयसवनवद्विश्वस्तोत्राणां समुदायः । अथैतेषामभ्यासङ्गः पञ्चाहश्चत्वारः छन्दोमा
अतिरात्रपृष्ठमहरतिरात्रो वि(विधी)यते । उभयपक्षे चतुर्थे षोडशीं, चत्वारश्छ-
न्दोमा इति । अपि वाऽन्येन सहातिरात्रे छन्दोमानां चतुर्थस्य नामातिदेशान्मानसप्रा-
प्तिरतिरात्रस्य स्थानात्प्राप्तिः । एवं सत्युभयत्र केचित्कुर्वन्ति । अतिरात्र एवोभयपक्षेऽ-
ग्निषोमयपशुक्लृप्तिश्च पूर्ववत् ।

कौसुरविन्दश्चतुर्थः—कौसुरविन्देनातिरात्रेण यक्ष्ये । बहुको भूयादिपूर्ववत् । अह-
र्षागविशेषः—पूतोऽग्निष्टोमः पार्थिकस्य पूर्वत्रयहविकारः, त्रयः पञ्चदश उक्थ्याः ।
उत्तरत्रयमिकरराज्यः सप्तदश उक्थ्याः । छन्दोमानानविरामः । एकाविंशोऽतिरात्रः ।
अत्रापि मानसमर्थाका पशुक्लृप्तिश्च पूर्ववत्पयस्यान्तम् ।

षोडशीक एकादशरात्रोऽयुतदक्षिणाऽत्र कर्षं द्वादशाहवत् । शिशिर एकाष्टकायां
षोडशीकेण यक्ष्ये सर्वाभृद्धिमवाप्नवार्निति । अथवा परमेष्ठितां गच्छामीति । अथवा—
स्वर्गार्थमिति । महाग्निः काठको यौपवसथयान्तं द्वादशाहवत् । अग्नीषोमयि रात्रौ
वसतीधरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वाऽभ्यासङ्गः बहस्त्याऽऽरम्भः । अभ्यासङ्गः
बहहश्चष्टोमोऽग्निष्टोमस्यश्छन्दोमातिरात्रश्छन्दोमानामिति वाक्यधर्माः केचित्स(बह-
हान्तः । मन्वशनादि । अथ चष्टोमच्छन्दोमानां पुष्यधिकारोऽन्वहं सहस्राणि ददाति ।
अथसहस्रमुत्तमेऽन्वहं शतमाना अत्र गावः । अथ ग्रहः—ऐन्द्रवायवाग्रः शुक्राग्र आम्रयणाग्र
एव त्रिरावृत्तिर्भवत्यह्ना दशम ऐन्द्रवायवाग्र इत्यादि ।

अथ कल्पेयमार्ग्यह्ना एकेकेन व्यत्यासेनाग्नौ यूपः प्राकृत एव । चषालो यूपो
भवति । मीशुचक्षुः वेदिः व्रीक्षीणां खल उक्था (तरा)वेदिः । भारद्वाजो होता भवतीत्या-
पस्तम्भः । आस्मिन्कृताविति शेषः । शेषं पूर्ववत् ॥

विश्वजिच्छिरुपश्चतुर्थः । तस्य कर्म—साद्यस्त्रेण विश्वजिच्छिरुपेन यक्ष्ये । सर्वस्या-
 चाद्यस्य प्रस्वं(प्रसवं) गच्छेयमिति नामधेयाद्विश्वजिति विरोधेन निकायिनां धर्माः । सर्व
 प्रथमवत् । ऋत्विग्भरणाद्यो नाहीनो विश्वजिच्छिरुपः साद्यस्कः पशु(शव)श्च ।
 तथैवोदित आदित्ये दीक्षणीयादिद्वयहसाद्यस्कः सुत्या च च्छन्दोगवचात् । अथ वा ज्यह-
 साद्यो(ध्यो) वा दीक्षाप्रभृतिप्रायणीयान्तः प्रथमाहः ऋयप्रभृत्युदवसायान्तं सवनीयप-
 रिस्तरणान्तं द्वितीयं सौम्यमुत्तमे च विश्वजिद्धर्माः सर्वपृष्ठसर्वस्तोमादयः सर्ववेदसदक्षिणा
 विश्वजिच्छिरुप इति । शिल्पयुक्त इत्यर्थः । बालखिल्यवृषाकपिकुन्तादिभिरित्येके । तत
 उदवसानानीयान्तं विधाय रोहिणी वत्समित्यादि । ततः पादावनेजनादिसाद्यस्कवर्मा
 भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इयेनेनाभिचरन्त्यजेत ॥ १९ ॥

इयेनादिशब्दास्तेषु गुणविधिरुत कर्मनामधेयं वेति संशयः । अत्यन्तनिरुद्धत्वाद्गुण-
 विधिर्येतिष्ठोमादिषु कान्यत्वाच्च नित्यमुत्पत्तिशिष्टमपि तोमं वाधते । यद्वा गुणविशि-
 ष्टकर्मविधानमप्रसिद्धार्थरूपनातो वरं मत्वर्थलक्षणा सोमादिवत् । नच यथा वै इयेनो
 निपत्येत्यादिवाक्यशेषदर्शितक्रियासामान्येन कर्मणि गौणत्वेन कर्मवचनत्वं युक्तम् ।
 अत्यन्तविप्रकृष्टार्थत्वाद्गौणत्वस्य लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्बृत्तिर्गौणीति वक्ष्यति । तद्वरं लक्ष-
 णेवाऽऽश्रिता । गौणत्वे चात्यन्तार्थान्तरपरत्वाच्छ्रुतिबाधः । लक्षणायां तु तद्वत्त्वपि कर्त-
 मानः इयेनशब्दो लोहितोष्णीषादिवदुपसर्जनार्थइयेनविधिपर एव करणीभूतेन तु
 यागेन करणीभूतस्यैकवाक्यता नान्तरेण मत्वर्थलक्षणा लभ्यत इत्येकवाक्यत्वार्थं लक्ष-
 णाश्रयणम् । तात्पर्यं तु श्रुत्यर्थ एवेति न श्रुतिबाधः । उच्यते—गुणविधौ तावत्स
 एव स्तोतव्यः । तस्य चाऽऽत्मनैवोपमानमनुपपन्नमिति तद्व्यपदेशात्मकवाक्यशेषानु-
 पपत्तिः । विशिष्टविधिस्तु गौरवादेवायुक्तः । न च सोमादिवत्पदान्तरस्थानन्यगतिस्त्वं
 यथा वै इयेन इति वाक्यशेषानुसाराद्गौणत्वेन नामत्वसंभवात् । अवश्यं हि वाक्य-
 शेषस्येदमेव प्रयोजनम्—कथं नाम इयेनशब्दस्य यागनामधेयता विज्ञायतेति । तस्मा-
 द्नामधेयम् (जै० सू० १-४-९) ।

तस्य कर्म इयेनेन यक्ष्ये । शत्रुभरणार्थमिति संकल्पः । ऋत्विग्भरणाकाले प्रात्यपुष्पा-
 ङ्ङलशास्त्रकुक्षलाननूचानान्वा ऋत्विजो वृणीते । श्रुति(वाता)नवनीतमाज्यप्रतिनिधिः ।
 सर्वेषामङ्गानामाज्यकार्योणा वाताया दुग्धम् । अपिवाता व्याधिगता इति च्छन्दो-
 गवचनात् द्रु(द)तौ क्षिप्तं भवति ॥ १९ ॥

रथो हविर्धाने ॥ २० ॥

भवत इति शेषः ॥ २० ॥

तैल्वको बाधको वा स्फ्याग्रो यूपः ॥ २१ ॥

चषालस्थाने विधत्ते ॥ २१ ॥

शान्नभ्ये अधिषवणफलके भवतः ॥ २२ ॥

- षोदनाद्भवतः ॥ २२ ॥

अग्नये रुद्रवते लोहितः पशुः ॥ २३ ॥

लोहितवर्णः पशुः ॥ २३ ॥

सादयत्युपाश्वन्तर्यामौ ॥ २४ ॥

... हविर्धाने इति शेषः ॥ २४ ॥

शरमयं बर्हिः ॥ २५ ॥

भवतीति शेषः । यत्र यत्र बर्हिर्भवति तत्र तत्र औद्धवः प्रस्तर इत्यापस्तम्बः ॥ २५ ॥

वैभीदक इध्मः ॥ २६ ॥

... वैभीतक इध्मः सर्वत्र । बाणवन्तः परिधय इत्यापस्तम्बः ॥ २६ ॥

लोहितोष्णीषा लोहितवसना निर्वीता ऋत्विजः

प्रचरन्ति ॥ २७ ॥

छन्दोगवचनात्प्रधानधर्मा हिरण्यमालावद्यजमानस्य लोहितोष्णीषादिनियमः । याग-
काले निर्वीताः कण्ठालम्बितपद्मोपवीता ऋत्विजः प्रचरेयुः ॥ २७ ॥

नवनवदक्षिणाः कर्णा षण्ढाः कूटाः ॥ २८ ॥

षण्ढा काणा इत्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ २८ ॥

तां दक्षिणाकाले कण्ठकैर्वितुदेयुः ॥ २९ ॥

तां लोहितोष्णीषादिकाम् । वितुदेयुः पीडयेद्युक्ताता लोहितोष्णीषादिभि-
र्वितुदेयुः समाख्यानात् । अत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः—' इच्छन्हन्येतेति कण्ठरथं तर-
पमाने कुर्याद्बृहत्पृष्ठम् । जीयेतेत्येतद्विपरीतम् । परां परावतं गच्छेन्न प्रतितिष्ठेदिति
पूर्ववत्प्लवं च ब्रह्मसाम कुर्यात् । प्रजापतेरेकत्रिकोऽग्निष्टोमः सर्वस्य पाप्मनो निर्दिश्य
गच्छति । 'षतुर्विंशतिं गा दक्षिणा ददाति' (आप० श्रौ० २२ ४-२९) इति ।
यदीच्छन्हन्येतेति तथा रथंतरपवमाने माध्यन्दिने बृहत्पृष्ठो भवत्येतद्वा विपरीतसाम्नोः
सर्वज्यानि जीयेतेति इयेन आरब्धक्षेत्रदानां विपरीतं बृहत्पवमाने रथंतरपृष्ठ इति सर्व-
ज्यानि पक्षे परां परावतं गच्छेद्यत्र तत्रापि न प्रतितिष्ठेदिति इयेन आरब्धस्तदा पूर्वव-
त्समानविधिः, रथंतरपवमाने (वा) बृहत्पृष्ठ इति तदा प्लवं ब्रह्मसाम कुर्यात् । इतर-
थोस्तु पक्षयोः प्लव आहवे वरमाणं सर्वज्यानिश्च । यत्र कुत्रचित्प्रतिष्ठानिवृत्तिश्च इयेनफलं
शेषमुक्तं साद्यस्क्री वा इयेन एकत्रिकस्ताः षट्साद्यस्क्री इति शौचि(?) वक्षति(वक्षयति)

इति च्छन्दोगवचनात् । आपस्य साधरश्च इति शबरस्वामिना व्यख्यातं जैमिनीयतृतीयाध्याये । तदा प्रथमसाद्यस्कवच्छेदो (च्छेद्ये) नधर्माश्च वर्तन्ते । प्रजापतेरेकत्रिकोऽग्निष्टोमो भवति । तस्य कर्म—प्रजापतेरेकत्रिकेण यक्ष्ये । सर्वपापक्षयार्थमिति संकल्पः । शेषं सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २९ ॥

प्रयो वाचस्तोमास्तेषां द्वावाग्निष्टोमौ । सर्वस्तोमाऽतिरात्र उत्तमः । तस्मिन्सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजूंषि प्रयुज्येरन् ॥ ३० ॥

साग्निकोऽनग्निको वा भ्रूणहत्यापनोदकं सर्वपापापनोदकमेतत्कर्म तृतीयो वाचस्तोमानिकायिनः पूर्वाग्निष्टोमौ सरथंतरसामानौ । प्रथमस्य कर्म । वाचस्तोमेन यक्ष्ये । सर्वभूतानामाधिपत्यार्थमिति । तस्याग्निष्टोमवत्कल्पः । नाह्निो वाचस्तोमस्तत्र विशेषः—तस्मिन्निति । सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजूंषि प्रयुज्यन्ते । तत्रैव समः सान्नातमेकया बहिष्पवमानं सहस्रेणाज्यान्वयुतं नियुतमर्भुदं न्यर्भुदं निखर्वकं समुद्रं सलिलमन्तमिति स्तोत्राणां संख्यामुक्त्वाऽऽह—‘तस्मिन्सर्वा ऋचः’ इति । ऋग्वेदविहिताः सर्वे (र्वाः) जप्याः । यत्र यजुषो यजुर्वेदविहिताश्चार्थश्चाकरणा जपोपस्थानानुमन्त्रणाः सर्वे (र्वाः) समुच्चयेन प्रथोक्तव्याः । केचित्—करणा विप्रयोगा यथाभागं व्यावर्तयाम् । पूषा वा बिले विष्यतु । देवो वा विभजतु । अर्यमा वा विभजतु इत्येवमादीनामपि चतुर्भिरग्निमादत्ते । अष्टामिः संभरति, इत्येवमादीनां समुच्चयः । सान्येकया प्रथमया बहिष्पवमानं दशभिर्द्वितीयया अन्तेन तृतीयया सहस्रेण चतुर्थ्येरेवं समान्नातश्छन्दोगः । तत्र चत्वारो वाचस्तोमा एवं शंसन्ते सति अनेकाध्वर्युन्वृणीते । तथैव गोमृगाणां तथैवोद्गातृगणाननन्तरवाहकसामयजुषामनन्तरेदाध्यायिन ऋत्विजो भवन्ति । तथा कात्यायनेन भगवतोक्तम्—‘छन्दोगोऽथ वाग्निरुद्गातृगणैः’ इति । इहानन्तवेदाध्यायिनोऽभावाद्दस्मिन्कालेऽस्मदादीनां नाधिकार इति ।

केचिदाहुः—ऋष्यधिकारत्वाद्दस्मिन्कालेऽस्मदादीनां नाधिकारः । मनुष्या विद्यमाना इत्यस्मिन्काले नाप्याधिकारोऽस्ति । तस्मात्सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्त इत्यर्थवादे सहस्रप्रयोगः । अनेका ऋच आवपेच्छंशेदावापस्थाने (धु) स्तोमातिशंसनवयजुषस्तथा जपोपस्थानादयस्त्वथ सामानि पवमानेष्वावापो विह (वा) चस्तोमयथे (दे) वं सर्वमग्निष्टोमवत् कार्यम् । द्वितीये सामानि विशेषः—तृतीयस्य वाचस्तोमेन सर्वस्तोमेन यक्ष्ये । सर्वभूतानामाधिपत्यार्थमिति । सर्वं ज्योतिष्टोमातिश्रावदिति गुणविधिपरत्वान्न सर्वस्तोमधिकारः । उक्ता वाचस्तोमधर्मा । चतुर्थः सामवेदोक्तस्याप्येवं प्रयोग इति भाष्यकृत् ॥ ३० ॥

ब्राह्म्यानां प्रवासो ब्राह्म्यस्तोमः ॥ ३१ ॥

व्याख्यास्याम इति शेषः । ब्राह्म्यः संस्कारहीनः । प्रवासोऽन्यत्र द्वीपान्तरनिवासः । अन्यत्र वासः प्रवास इति भाष्यकृत् ॥ ३१ ॥

त्रिष्टुतोऽग्निष्टोमो रथंतरसामान उक्थया द्विषतीः
षोडशीः सर्वेषाम् ॥ ३२ ॥

उक्थया रथंतरसामानु (नो) द्वितीयो वाऽग्निष्टोमो वाक्या (ब्राह्म्या)नां प्रवा-
सेभ्यः पुनरागमने ब्राह्म्यस्तोमैर्यजेतेत्यर्थः । षट्षोडश्य इति ब्राह्म्यस्तोमविशेषः । त्रीणि
पर्वणानि त्रीण्यच्छावाकसामान्याज्यपृष्ठयोक्तगतानि । त्रिषट्षोडश्यध्वर्युस्तोमो
ज्येष्ठानां ब्राह्म्यानां वयसा ज्येष्ठानां वा पुण्यकर्मभिर्वा ब्राह्म्यस्तोमः कुर्यादिति स्मृत्यन्त-
रात् । तत्र षड्दशसप्तदशैकविंशस्तु (खि) ण्यस्य (ख) यस्त्रिंशः स्तोमो भवति ।
चतुःषोडशी सर्वेषां ब्राह्म्यानां मीने रवौ वा यजन्ते, इति वचनम् । एते हीयन्ते,
एते हीयन्ते यूयं ब्राह्म्याः प्रवसन्ति नहि ब्रह्मचर्यं चरन्ति नहि कृपिवाणियं मि(च)
रन्ति । अदीक्षितवाचं वदन्ति इति च षोडशो वा एतेषां स्तोमः प्यामानं निह-
न्मुमर्हति । य एते चत्वारः षोडशा भवन्ति, तेन पाप्मनो निर्मुच्यत इति च्छन्दोग-
ब्राह्मणम् । (अ) हीना वा, इत्यादिना य उक्तास्ते चतुःषोडशिनमुपेयुः । वाक्या-
(ब्राह्म्या) उपनयनादिसंस्कारहीना अप्यन्यस्य पूर्वं समानगोब्रोद्धवां भार्यात्वेन परिगृही-
तपन्तस्तेषामपि अक्कीर्णवह(द)पतिका एवोपेयुः पृथक्पृथगहि यज्ञोपकरणादीनि पात्रादीनि
च कृत्वा प्रथमयज्ञेनेष्टा ब्राह्म्यस्तोमैर्यजेराभिति द्राह्म्यायणमतिः । दाषिष्ठुतमिति ब्राह्म्याय
प्रतिपदं कुर्यादिति ज्योतिष्टोमे विहितं, तस्माज्ज्योतिषेष्टा ब्राह्म्यस्तोमैर्यजेराभिति निदान-
करमतिः । ब्राह्म्या बहवः सह त्रयस्त्रिंशदिति केचिद्विनियतपारिभाषा इति । बहुयजमाना
अहीनभूतद्वादशाहवत्प्रयोगः— न शि.शिरे दीक्षन्त इत्यादि सर्वे ज्योतिष्टोमवत् ॥ ३२ ॥

उष्णीषं प्रतोदो ज्याहोडो रथो विपथः फलका-
स्तीर्णोऽश्वोऽश्वतरश्च युग्वौ कृष्णं वासः कृष्णवलसे
अजिने राजसो निष्कः ॥ ३३ ॥

उष्णीषं च प्रतोदश्चेत्यादयोऽप्याहाऽऽपस्तम्बः । उष्णीषं शिरसो वेष्टनक्षत्रम् ।
प्रतोदो ज्याहोडः कशा । रथः प्रासिद्धः । फलकास्तीर्णः फलकाभिरेवाऽऽस्तीर्णो न
कलशमिति । केचिदाधिकफलकाभिरिति । अश्वोऽश्वतरश्च युग्वौ रथान्तरवाहौ । कृष्णं
वासः । कृष्णादशमित्यर्थः । कृष्णवलसे अजिने आविके द्वे चर्मणि एकमेव द्वाम्या-
माविर्ययां क्रीतं भवति । तयोश्चर्मणोः पार्श्वे, संहिते कृष्णवलसे अजिने भवतः । कृष्ण-

श्वेते इत्यर्थः । राजसौ निष्को रजतेन सहितो निष्को योजितो ब्राह्म्यानामलंकरणार्थं
आमरणाविशेष इत्यर्थः ३३ ॥

तद्गृहपतेः ॥ ३४ ॥

गृहपतियजमानः । एतत्सर्वं गृहपतेराहरेत् । एतानि द्रव्याणि गृहपतेः सम्भार्याणि
त्रयस्त्रिंशद्वाच(ते गात्र)गृहपतेराहरोदिति च्छन्दोगेन स्पष्टमुक्तम् ॥ ३४ ॥

बलुकान्तानि दामतूषाणीतरेषाम् ॥ ३५ ॥

इतरेषां यजमानानां वक्ष्यन्ति बलुकान्तानि दामतूषाणीतरेषामिति भावः ॥ ३५ ॥

द्वे (द्वे) दामनी द्वे (द्वे) उपानहौ ॥ ३६ ॥

स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

द्विष्वहितान्यजिनानि ॥ ३७ ॥

संहितं संधिः ॥ ३७ ॥

अथस्त्रिंशता अथस्त्रिंशता गृहपतिमुपसमायन्ति ॥ ३८ ॥

गवां अथस्त्रिंशच्चैवमेकैकस्य यजमानस्य, एषा भ्याख्या । बलुकान्तानि दामतूषाणि
वासांसीत्यर्थः । केचिद्बलुकान्तानीति आविकानि लोहिमि(तप्रा) याणि असनानि स्युः ।
रस्मकम्बलमिष वासांसीत्यर्थः । द्वे द्वे दामनी द्वे द्वे एकैकस्य देशे स्यातामेकं वस्त्रमुष-
यत्र दशायुक्तं भवतीत्यर्थः । एकैकस्य यजमानस्य द्वे द्वे उपानहावेकैकस्य द्विष्वहिता-
न्यजिनानि त्रीणि पूर्वाम्यामजिनाभ्यां न्याख्यातान्याविके द्वे चर्मणी । एकमेकं ब्राह्म्याम्-
विभ्यामिति । न्याख्याता गवां अथस्त्रिंशच्चैकैकस्य बलुकप्रभृत्येतदन्तानि, इतरेषां यज-
मान(नानाम्) । (?) हनं नवेत्युपोषणं पूषक् सर्वस्यैव । वहनम् । यदि जीवेद्यदवसानी-
यान्तं करोति ॥ ३८ ॥

ता दक्षिणा भवन्ति ॥ ३९ ॥

गतः ॥ ३९ ॥

अपि वा षट्षष्टिर्गावो दक्षिणा भवन्ति ॥ ४० ॥

अथ वा षट्षष्टिर्गा दद्यादित्यापस्तम्बसूत्रम् ॥ ४० ॥

अथो स्वल्वाहुर्यदेवैषा संपादितस्यात्तपशुस्तद्धि
व्रात्यधनमिति विज्ञायते ॥ ४१ ॥

अथ व्रात्येभ्यो यानि निचाच्युरुष्णाषप्रतोदादिबलुकान्तानि च ये व्रात्याचार्याया-
प्रताः स्युस्तेभ्यो ब्रह्मन्धवे परमागधाय वेति च्छन्दोगवचनात् । एवमुदवसानीयान्तम्
॥ ४१ ॥

षट्षोडशी निन्दितानाम् । द्विषोडशी कनिष्ठानाम् ।

ऊर्ध्वस्तोमो ज्येष्ठानाम् । चतुष्षोडशी सर्वेषाम् । ४२ ॥

वाचः स्तोमेन यजेत । न च वसन्ते ब्राह्म्यस्तोमः । वात्यस्तोमेन चतुःषोडशिना यक्ष्यामह इति संकल्पः । अकाम्यार्थः प्रायश्चित्तार्थस्तस्मात् फलनिर्देशः । नार्हीनो ब्राह्म्यस्तोमश्चतुःषोडशी सर्वेषां गृहपतीनां दक्षिणतो दण्डस्थानीया । तदुक्तं भाष्यकारेण कपर्दिना-इतरेषां प्राकृत एव दण्ड उष्णीषं प्रतोदो यूपः । यथा प्रतोद उष्णीषेण सह पशुनियोजनार्थो भवति । उष्णीषो रक्षणास्थानीयः । पशोरुपकरणेऽसमर्पत्वात्प्रतोदस्य काष्ठान्तरं समर्थं (तेन) सह भिनोति । अथवा प्रतोदाकृतिर्यूप उष्णीषेण सह सर्वेषां यजमानानां कुर्युर्द्वादशाहवत् दक्षिणाकाल एव कुर्वन्ति । एते भवा(भावा)-स्त्रयस्त्रिंशद्वत्विग्भ्यो दृष्टुरिति च्छन्दोगवचनम् ।

षट्षोडशीयेनांशा निन्दिता वाक्या(ब्राह्म्या) उपेयुः । पूर्ववद्ब्राह्म्यस्तोमेन षट्षोडशिना यक्ष्ये । शेषं पूर्ववत् । स्तोत्रे वा शेषः । द्विषोडशी कनिष्ठा प्रथमवधु(दु)पेयुः । पूर्ववद्ब्राह्म्यस्तोमेन द्विषोडशिना यक्ष्ये । शेषं पूर्ववत् । ऊर्ध्वस्तोमश्चतुर्थो ज्येष्ठब्राह्म्या उपेयुः । अथैव शमनीयानां मेघ्यानां स्तोमा ये ज्येष्ठा इति च्छन्दोगब्राह्मणम् । प्रजननात्ते शमनीया इति च्छन्दोगसूत्रकारवचनात् । प्रजननसामर्थ्याज्येष्ठब्राह्म्या, ब्राह्म्यस्तोमेनोर्ध्वस्तोमेन यक्ष्यामह इति । शेषं पूर्ववद्विधाय स्मृतिषोदितप्रायश्चित्तानि कृत्वा त्रैविध्यवृत्तिं समवतिष्ठेयुः । ऊर्ध्वमन्यैः सह भोजनादयः । तत् इतरेषां याजयेच्चैतान् । बाजपेयादिभिरुपनयनं कृत्वेति च्छन्दोगवचनात् । अथ नाकसदः पञ्च निकायिनस्तेषां प्रथम आतिथ्यानामत्यनिरुक्तमितरेऽग्निष्टोमा द्वितीयः नाकसदो मरुतां चतुर्थो नाकसत्रयस्त्रिंशत्सामवेदविशेष आगमयितव्यः, न च्छन्दोगे विद्यते तस्मात्साम वेदान्तरं दृष्ट्वा पदार्थविज्ञानं कर्तव्यमिति भाष्यकारेणोक्तम् ॥ ४२ ॥

आदित्यानां प्रयतिरुक्थ्यो नाकसदां प्रथमः ॥

४३ ॥ व्यावृत्तिं पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति

॥ ४४ ॥ अग्निष्टोमा इतरे अङ्गिरसां द्वितीयः ।

साध्यानां तृतीयः । मरुतां चतुर्थेनौजो वीर्य-

भाप्नोति । त्रयस्त्रिंशः पञ्चम इत्येके । प्राजा-

पत्यः पञ्चमः । प्रजाकामोऽभिभवा भ्रातृव्यमाभि-

भवति(ते) । विनुत्त्या भ्रातृव्यं विनुदते ॥(ख० ५) ॥ ४५ ॥

आदित्यानां नाकसदा प्रयतिना यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति संकल्पः । द्वितीयस्याङ्गिरसां नाकसदा प्रयतिना यक्ष्ये, स्वर्गार्थं पापक्षयार्थमिति वा । निकायिनां तृतीयस्य साध्यानां

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । ४१५

नाकसदा (प्रयतिना) यक्ष्ये । पूर्ववत्फलम् । चतुर्थस्य मरुतां नाकसदा प्रयतिना यक्ष्ये, तेजस्वी भूयासं वीर्यार्थमिति वा । पञ्चमस्य नाकसदा त्रयस्त्रिंशेन प्रयतिना यक्ष्ये । प्राजापत्येन वेति स्वर्गार्थमिति । अथाभिभूरभिभुवा यक्ष्ये भ्रातृव्यमभिषथानीति । सर्व-
मग्निष्टोमवत् । अथ विनुदत विनुदुक्थ्या यक्ष्ये, भ्रातृव्यविनोदनार्थमिति । शेषं
पूर्ववत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

चित्तिस्तोमः प्रजननकामः ॥ ४६ ॥

चित्तिस्तोमेन यक्ष्ये प्रजननार्थमिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ४६ ॥

गायत्रेणोक्थ्येन रथंतरसाह्रा ब्राह्मणः पुरोधा-
कामो यजेत् । द्वौ गायत्रौ पूर्वे ब्राह्मणस्य ॥ ४७ ॥

गायत्रेण रथंतरसाह्राऽग्निष्टोमेन ब्राह्मणवर्षसकामो यजेतेत्यापस्तम्बः । अस्मिन्कर्मणि
ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । गायत्रावग्निष्टोमौ प्रथमयज्ञावित्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ ४७ ॥

उत्तरः क्षत्रियस्य ॥ ४८ ॥

पूर्ववद्व्याख्यानम् ॥ ४८ ॥

तेजो ब्राह्मणवर्षसं ब्राह्मणस्य पूर्वेण क्षत्रियस्यो-

त्तरेणोन्नमध्ययं न तु बहुपशू भवतः ॥ ४९ ॥

बृहस्पतिसवनं तस्य कर्म—त्रिकद्भुकेणाग्निष्टोमेनोभयोः संकल्पः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवर्षसं
फलम् । क्षत्रियस्य राष्ट्रं जनपदमुग्रमायुषीयपुरुषप्राप्त्यर्थां मविष्यत्यु(अविषाह्यो)भवति ।
राष्ट्रनिवासिनोऽपि क्षास्पास्तथाऽऽयुषीयजननाश्च तथैव फलनिर्देशः । न तु बहुपशू इव
भवत इति निन्दार्थवादः । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्धनमानयोः कर्तव्यौ प्रथमयज्ञाविति ॥ ४९ ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोमेनापूतो यजेत ॥ ५० ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोमेनापूतो यजेत ब्रह्महत्यादिदोषदुष्टः सर्वपापक्षयार्थमिति ।
सोमप्रवाकादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ५० ॥

आग्नेयः पुरोरुचः । आग्नेयी सुब्राह्मण्याः । ५१ ॥

दशकथ एव । केचिद्विकारेण अशुरश्शुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामप्रथ एकघनविद्
आ तुभ्यमग्निः प्यायतामा त्वमग्नेनाऽऽप्यायस्वेत्यादि ॥ ५१ ॥

आग्नेयीषु स्तुवतेऽर्जा हिरण्यं च दक्षिणा ॥ ५२ ॥

अग्निरजयोः साम्यत्वात्प्रतिनिधित्वाच्च ॥ ५२ ॥

एतमेव चतुःष्टोमं कृत्वा श्रोत्रियोऽक्षहतः क्षीहतः

कामहतश्चरणहतो वा यजेत ॥ ५३ ॥

एतमेव षतुःष्टोममिति । एतमेवाग्निषु तं षतुःष्टोमं कृत्वा श्रोत्रियोऽक्षहतो ब्राह्मणो
श्रुतकारः । कितव इत्यर्थः । स एतेन षतुःष्टोमेनाग्निष्टुता यजेत । सर्वं पूर्ववत् । एतेन
षतुःष्टोमेन स्त्रीहतो यजेत स्त्रीषु परिकि(रकी)यासु सक्तः । सर्वं पूर्ववत् । कर्महतोऽ-
प्येतेन षतुःष्टोमेन यजेत । स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

अश्वः श्यावो दक्षिणा ॥ ५४ ॥

गतः ॥ १४ ॥

स ब्रह्मणे देवः ॥ ५५ ॥

सोऽश्वः ॥ १५ ॥

यथाभकृतीतरेभ्यः ॥ ५६ ॥

अज्वर्णादिभ्यो दक्षिणा अग्निष्टोमवदिति भावः ॥ १६ ॥

एतस्यैव वायव्यासु पञ्चदशमग्निष्टोमसाम कृत्वाऽऽमया-
विनं याजयेत् । अजायकामं प्रजाकामं पशुकामं वा ॥ ५७ ॥

याजयेदित्यन्वयः सर्वत्र । एतस्यैव वायव्यास्विति कर्मान्तरोपदेशः । अग्नि-
षुष(ष्टुद्ध)र्मात्मकस्तेन मेवाग्नी यजेत । अग्निष्टुता यक्ष्ये, चिररोगमुक्त्वर्थं सर्वं पूर्ववत् ।
अजायकामोऽप्येतेन यजेत । अग्निष्टुता पक्ष्ये अजायमवाप्नवानीति । प्रजाकामः प्रजा-
यवाप्नवानीति । पशुकामः पशुवाप्नवानीति विशेषः ॥ १७ ॥

(एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा
ब्रह्मवर्षसकामम् ।) एतस्यैव शकरीषु वार-
वन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामम् । एतमेव
षतुःष्टोमं कृत्वा ग्रामकामः । (अज्वर्णा भवन्ती-
त्येके ।) त्रिवृताऽग्निष्टुता ब्रह्मवर्षसकामः । पञ्च-
दशेनाग्निष्टुता वीर्यकामः ॥ १८ ॥

एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्षसकामो यजेत । तस्य कर्म
पूर्ववत् । ब्रह्मवर्षसमवाप्नवानीति । प्रजाकामः प्रनामवाप्नवानीति भरह्मजानापस्तम्बौ ।
फलनिर्देशः सर्वत्र द्रष्टव्यः । एतस्यैव षतुःष्टोमं कृत्वा ग्रामकामो ग्राममवाप्नवानीति
फलनिर्देशः । एतेष्वज्वर्णा इति केषित् । त्रिवृताऽग्निष्टुताऽअजायकामः । पञ्चदशेना-
ग्निष्टुता वीर्यकामः (आप० श्रौ० २२-६-१३) इत्यापस्तम्बः ॥ १८ ॥

सप्तदशेनाग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन यज्ञविभ्रष्टो यजेत ।
यास्मिन्वा यज्ञकृतौ विभ्रष्टेत् ॥ ५९ ॥

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४१७

सप्तदशेनाग्निष्टुता यज्ञविभ्रष्टो यजेत । नैमित्तिकमेतत् । यस्मिन्कर्मणि विभ्रंशिते पुनः पुनः क्रिया । अथवा यस्मिन्कृतौ विभ्रंशितस्तं कर्तुं पुनः कुर्यात् । अग्निष्टोमवत्कुर्यादिति भाष्यकृत् । तत्र समञ्जसम् । सूत्रार्थस्तु—यज्ञविभ्रष्टः प्रमादादालस्याद्वा चेत्पुनः संकल्पादारम्य सर्वं कुर्यात् । छन्दोगसूत्रेऽप्येवम् ॥ १९ ॥

त्रिवृदवाद्यं वदतः ॥ ६० ॥

अवाद्यं पैशून्यादि राजगामि । त्रिवृदग्निष्टुत् ॥ ६० ॥

पञ्चदशोऽनिहत्यस्य निघ्नतः ॥ ६१ ॥

अनिहत्यस्य शास्त्रे योऽनिहनत्सहस्रेभ्य यातयादित्येवमादिविशिष्टस्य पञ्चदशोऽग्निष्टुत् ॥ ६१ ॥

सप्तदशोऽनाशा(इया)भस्य भोजने प्राश्यैकविंशो जनं यतो गान्धारकलिङ्गमागधान्यारस्करान्सौवीरान्वा ॥ ६२ ॥

सप्तदशेन ब्रह्महादेरजस्य भक्षितेन यजेत प्रायश्चित्तम् । एकाविंशमानं यतो गान्धारदिदेशान् गत्वैकविंशेनाग्निष्टुता यजेत । एतेन पापदेशगमनानिवेषः प्रतीयते ॥ ६२ ॥

त्रिणवेनौजस्कामः ॥ ६३ ॥

यजेत्तेति शेषः । ओजो बलमिन्द्रियं वीर्यमिति मन्त्रवर्णाच्च । ओजस्कामस्त्रिणवेनाग्निष्टुता, नियमोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ ६३ ॥

पञ्चदशेन वीर्यकामः । सप्तदशेन प्रजाकामः । एकविंशेन प्रतिष्ठाकामः । (त्रयस्त्रिंशेन स्वर्गकामः) ॥ ६४ ॥

गतः । त्रयस्त्रिंशोऽग्निष्टुत्स्वर्गकामस्य ॥ ६४ ॥

अपिवा ज्योतिष्टोम एव । अग्निष्टोमे सर्वान्कामान्कामयेत् ॥ (ख०६) ॥ ६५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिसूत्रे सप्तदशमश्ले द्वितीयः पटलः ।

अथवा यदग्निष्टुत्कलमासात् नैमित्तिकं तत्सर्वं प्रकृते ज्योतिष्टोम एव विकारे कामयेत । तत्र ' प्रजननं ज्योतिः ' (तै० सं० ७-१-१) इत्यधिकृत्य यदेतत्फलमासात् ' चं क्रमयते तमेतेनाम्यश्नुते ' इति ज्योतिःप्रकृतिविकारोऽग्निष्टुतां सर्वेषां प्रकृत्यं विकल्पः । सर्वेषां अग्निष्टुता यद्ये सर्वान्कामानवाप्तवानीति फलनिर्देशः । गत-

मन्वत् ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रथोप-
चन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

त्रिवृताऽग्निष्टोमेनानिरुक्तेनाग्नाद्यकामो यजेत ॥ १ ॥

षत्वाराग्निष्टोतोऽग्निष्टोमा रथंतरसामानः । तेषां प्रथमेनानिरुक्तेन ग्रामकामो यजेत,
(आप० श्रौ० २२-७-१।२) इत्यापस्तम्बः । निकायिनस्त्रिवृत्स्तोमा अग्निष्टोम-
संस्था रथंतरसामानः । त्रिवृता यक्ष्ये ग्रामसिद्धार्थमग्निष्टुपह्वेन यक्ष्ये, (यक्ष्यन्ते)
इत्यादि शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

अनिरुक्तं मातःसवनमित्येके ॥ २ ॥

एक इति शास्त्रान्तरोक्तं सर्वमग्निष्टोमवदित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्धः श्वेतो दक्षिणा । स ब्रह्मणे देवः ॥ ३ ॥

ज्वास्यातमेतत्सायस्के । इतरेषां किञ्चिद्दानमुक्तम् ॥ ४ ॥

बृहस्पतिसवो द्वितीयः ॥ ४ ॥

द्वितीयो द्वितीययज्ञः । गतमन्वत् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकामः पुरोघाफामो वा यजेत ।

यं वा स्यात्पत्न्यायाभिषिञ्चेयुः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणस्य यज्ञो न राजन्यवैश्ययोः । त्रिवृता बृहस्पतिसवेन यक्ष्ये, बृहस्पतिमवा-
प्तवानि, पुरोधार्थमिति वा संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ५ ॥

परिस्रज्जी होता भवति ॥ ६ ॥

परिस्रद्भवतीति वचनान्दोतृधरणकाले परिस्रज्जी होता भवति ॥ ६ ॥

अरुणो मिर्मिरस्त्रिशुक्रः ॥ ७ ॥

अरुणो वर्णतः । अक्षिणी यः पुनः पुनरुन्मीलति स मिर्मिरः त्रिशुक्रः कर्मभिः
श्रेष्ठः । मातृतः पितृतश्च स्वयम्भिजनविद्यावृत्तैर्वा । एवंभूतं होतारं वृणीत इत्यर्थः ॥७॥

बृहस्पते जुषस्व न इति बार्हस्पत्यमतिप्राह्यं श्रुत्यादि ॥ ८ ॥

अतिप्राह्यकाले प्राकृतौ द्वौ गृहीत्वा बार्हस्पत्यमतिप्राह्यं गृह्णात्त्वश्वेयैन्द्रसौर्वाणामन्ध-
रस्य विकारः । अग्निं सनुष्व एष न विकारः । अग्ने मिवेशः प्राकृतान्गृहीत्वा
एषान्द्रपक्वत्सौर्वाधिकारः । बृहस्पते जुषस्व न इत्युच्यन्त्वोपयामगृहीतोऽसि बृह-

सप्तये भ्राजस्वते । सौर्यपक्षे तथैव—एष ते योनिरिति ॥ ८ ॥

नार्हस्पत्यः पशुमुपाकृत्यः ॥ ९ ॥

‘आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकृत्य नार्हस्पत्यमुपाकरोति’ इति वचनात् । प्रजापतये त्वष्ट्रं जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । प्रभानन्त इत्यादि(षु) द्विवचनेनोहः । सर्वमेकदशित्नीवदेक एव यूपः । केचित्पृथगिच्छन्ति । तदोपशयपाल्नीकतौ । एकयूपस्थे द्वे स्वप्ने इत्यावृषः स्वरुद्वित्वं सर्वदात्वेन । चोदनाभावादगणगणधर्मा न प्रवर्तन्त इति केचित् ॥ ९ ॥

प्रातःसवने सप्तेषु नाराशसेष्वेकादश दक्षिणा
ध्यादिञ्चति ॥ १० ॥

प्रातःसवने सप्तेषु नाराशसेष्वेकादश दक्षिणा गावस्तुधो यो विश्वेवेदा विभजत्विति विभज्य दानम् । दक्षिणादिहोमो नयनादि च व्यादिञ्चति ॥ १० ॥

आज्येन माध्यंदिने सवनेऽग्निमन्वारम्भं कृष्णा-
जिनेऽभिविञ्चति । यथाऽग्निचित्पायाः शुक्राम-
न्धिनोर्वा संस्त्रावेण ॥ ११ ॥

माध्यंदिने प्रातःसवनवहान्मन्त्रं दक्षिणाहोमं कृत्वा प्रातःसवने दक्षिणा दत्ता इह
न दीयमानास्तृतीयसवने दातव्याश्चास्मिन्काले तथैव नेयाः ॥ ११ ॥

अश्वद्वादश माध्यंदिने सवने वा उभयीरुपाक-
रोति । द्वादश तृतीयसवने ॥ १२ ॥ वा वज्राया-
दुपाकरोति ॥ १३ ॥

अश्वद्वादश माध्यंदिने दद्यात्येकोऽधोऽन्या गावस्ता उभयीरुपाकरोतीति च माध्यं-
दिने आग्नेयीस्तृतीयसवनार्थास्तासां सर्वासामुभयोः पृथक्करणमित्यर्थः । माहेन्द्रस्तोत्रं
प्रत्यभिर्भेक आज्येन । कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानमाभिविञ्चति । शुक्राम-
न्धिनोर्वा । संस्त्रावेण ‘बृहस्पते शुवमिन्द्रश्च वसवो दिव्यस्येशाये उत पार्थिवस्य । वसं
रविं स्तुवते किरये विद्युथं पात स्वस्तिभिः सदा नः, इति सूत्रान्तरोक्तमन्त्रेणातिग्राह्य-
काले बृहस्पते भ्राजस्विभ्राजस्वी स्वमित्यादि भुवच्छदसीत्यनुमन्त्रणम् । सौर्यपक्षे तृती-
यसवने सप्तेषु नाराशसेष्वेकादश गावः प्रदीयन्ते ॥ १२ ॥ १३ ॥

अपिवाऽष्टौ प्रातःसवन एकादश माध्यंदिने सवने
द्वादश तृतीयसवने । अश्वं तृतीयसोऽनुसवनं
दद्यादित्येकेषाम् । सर्वा माध्यंदिने सवन इत्येके
॥ १४ ॥

अपि वेति विकल्पः ॥ १४ ॥

मनसेतरयोः सवनयोर्न वा मनसा च न ॥ १५ ॥

अयं कल्पः शास्त्रान्तरस्योऽपि वेत्यापस्तम्बीये दर्शनाच्च ॥ १५ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमस्येषुं विकृ(ष्ट)तिं कृत्वाऽग्निश्चरन्त्यजेत ॥ १६ ॥

शेषं सर्वमग्निष्टोमवदिति न्यायाच्च । इषुस्तृतायोऽग्निचारार्थः । इषुणा तू(षि)
वृता यक्ष्ये परमरणार्थम् । इयेनवत् ॥ १६ ॥

तत्र विशेषः—

समानमितरच्छयेनेन ॥ १७ ॥

व्यक्तम् ॥ १७ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमः ॥ १८ ॥

'अश्वः इयावो दक्षिणा । स ब्रह्मणे देयः' (आप० श्रौ० २२-७-१९) इत्यादि
पूर्ववत् ॥ १८ ॥

शूनस्कर्णस्तोमः । सर्वस्वारः ॥ १९ ॥

चतुर्थः सर्वस्वार इत्यापस्तम्बः । सर्वस्वार उत्तरे वयस्यधिकारः । साधरकादीनि
कर्माणि कृत्वा जातपुत्रवानस्मिन्कर्मण्यधिक्रियते । त्रिवृताऽग्निष्टोमेन शूनस्कर्णस्तोमेन
सर्वस्वारेण यक्ष्य इत्यादि । शेषं पूर्ववत् ॥ १९ ॥

मरणकायो यजेत यः कामयेतानामयतां स्वर्गं
लोकमियामिति विज्ञायते ॥ २० ॥

त्रिवृता शूनस्कर्णस्तोमेन सर्वस्वारेण यक्ष्ये । स्वर्गलोकमवाप्नवानीति संकल्पः ।
सर्वमग्निष्टोमवत् । दीक्षाप्रभृति यजमानस्याऽऽर्भककाले मरणं यथा संभविष्यति तथा यत्नः
कर्तव्यः । छन्दोगवचनात् । सर्वभक्षान्प्राणभक्षान्भक्षयति । न भ्रतादीनि । अनशानमेवं
मासापवर्गदीक्षाः । आरब्धे यान्भक्षान् गतेऽवनयेत् । सूक्तवाक आयुरादिलोपो मरणका-
मार्थत्वाच्च ॥ २० ॥

याम्यः पशुः शुक्रहरित उपालम्भ्यः ॥ २१ ॥

पशुकाल आग्नेयं सधनीयं पशुमुपाकृत्य यमदेवत्यं पशुं शुक्रवर्णमालभते । यमाय
त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येवं निगमो भवति ॥ २१ ॥

कृताश्वं दक्षिणा ॥ २२ ॥

गतः ॥ २२ ॥

आर्भवे स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीमहतेन वाससा
पत्तोदशेन प्राचृत्य दक्षिणाशिराः संविशति

ब्राह्मणाः समापयतमेतं यज्ञमिति ॥ (ख० ७) ॥ यज्ञ-
संस्थापन्तु संतिष्ठते ॥ २३ ॥

आर्भवे स्तूयमाने (पवमाने) स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं कृष्णाग्निमास्तीर्य दक्षिणा
शिराः पत्तोदशेनाहतेन वाससा संवेष्ट्य ब्राह्मणाः समापयतमेतं यज्ञमिति प्रैपमुक्त्वा
तत्रैव संतिष्ठते परिसमाप्यते ॥ २३ ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोहोत्तरनारायणेनाऽऽदित्य-
मुपस्थायारण्यमभिप्रैति ; यदि ग्रामे धिवसेत्पृथ-
गरणीष्वग्नीन्समारोहोत्तरनारायणेनाऽऽदित्यमुप-
स्थाय गृहेषु प्रत्यवश्येत् । यद्यनभिमाप्नुयात्तान्य-
ज्ञक्रतूनाह । तेन भ्रुकृद्ध्यो रथंतरसामा । भूति-
कामो यजेत । धेनुर्दक्षिणा ॥ २४ ॥

गतार्थः । भूतिकामो मूलकथ्येन यक्ष्ये भूतिमवाप्नवतीति संकल्पः । सर्वमुक्थ्य-
वत् ॥ २४ ॥

अस्यत्थं इ वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनः ॥ २५ ॥

अस्यत्थं इ वा इति । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि तत्प्रयुक्-
तानि वैश्वदेवादीनि, तैरिष्टवाक्चातुर्मास्ययाजि ' करणे यजः ' (पा सू० ३-२ ८९)
इति भूतकाले यजतेर्णिनिः । तस्य चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं यागजनितफलसाधनधर्मा-
परपर्यायमपूर्वमस्यत्थं सेतुमन्त्रकथं न कदाचिदपि भोगेन क्षपयितुं शक्यते । ' क्षय्यज्यौ
शक्यार्थे ' (पा० सू० १-१-८१) इति । सि क्षये (भा० धा० २३१) इत्यस्माजि-
यासितः । न्याख्यातमन्यत् ॥

शिशिरे द्वादश दीक्षाः कृत्वा द्वादशोपसदश्च कृत्वा फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां सुत्या
यथा भवति तथोपक्रमः । अथ वा वैश्यां वा यथा स्थाद्वैश्वदेवस्याहानि वैश्वदेवशुनासी-
रीये स्याताम् । प्रतिषदीत्यर्थः । उत्तरं च वाष्णप्राणासिकं वाष्णप्राणासिकयोरुत्तरपर्वणि
प्रतिपद्युत्तरसाकमेधयानामातिरात्रं पञ्चदश्यां द्वादशीं (श) दीक्षाद्यविरोधेनोपक्रम-
श्छन्दोगवचनात् । फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामिति पक्षमाश्रित्य प्रयोगः— शिशिरे
पञ्चद्यां प्रातरग्निहोत्रं कृत्वा चातुर्मास्यैर्यक्ष्ये अस्यत्थं भे सुकृतं स्यादिति संकल्पः ।
नित्यभिदं कर्मेति भगवता मननोक्तम् । सोमचातुर्मास्यैर्यक्ष्ये इति संकल्पं कृत्वा त्रिवृता
वक्ष्ये, विशुदासि० सोमप्रवाकादि सर्वमग्निचयनवादिति भाष्यकृत् । यज्ञदत्तशर्मणश्चातु-
र्मास्यानि भविष्यन्ति तत्र भवता इत्यादिना । चातुर्मास्थानीति सूत्रवचनमतिरात्रप्रभृ-
तयश्चाहर्गणाः अन्यत्र चातुर्मास्यानि राजसूयाम्याम्, इति च्छन्दोगवचनात्तास्मिन्नेवाहनि

दीक्षा द्वादशाहवदत्रापि अन्वारम्भणीलोपं केचिदिच्छन्ति । द्वादशोपसदश्च कृत्वा द्वादशाहवद्युपच्छेदनकाले न युपच्छेदनम् । उत्तस्वेदिकाले नोपवपति चात्यालस्य लोपः । वेदिभानं कृत्वा चतुःशिखण्डेत्यबोक्ष्योत्करं कृत्वा वितापनीत्यादि सर्वां लुप्यते प्रच्छादनान्तं शिष्टं सर्वमहीनभूतद्वादशाहवत् । पयस्वार्थं वत्सानपाकृत्य वैश्वदेवस्याऽऽमिस्ताया अपाकरणमग्नीषोमीयस्येधमसंनहनकाले आतिथ्यायां प्रयुक्तान्पारिधीनम्युनक्ति (पारिदध्यात्) पशुनियोजनसमर्थं संनहति । आतिथ्ये काले अग्नीषोमिस्तस्याऽऽज्याभिमन्त्रणान्तं कृत्वाऽऽग्घादानादि लुप्यते । यवमतीभिः प्रोक्षणं पृथिव्यै स्वेति पारिधेः सर्वा अपः पारिसंयोज्यमानायानुब्रूहीति संप्रैषः । येन केनचिच्छकलेनानक्ति । न चवाकः, नियोजनकाले पारिधौ नियोजनम् । दक्षिणे पारिधौ, वपत्वा प्रचर्य पुरोडाशमनु वैश्वानरपार्जन्यहविषी निर्वपति, इति आश्वलायनोक्तं पयसो विशसनं कृत्वा वैश्वदेव्या आमिस्ताया दोहनं पूर्ववदुक्तम् (ततो) वत्सापाकरणं कृत्वा (त) नेवं पारिस्तरणान्तम् ॥ २१ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवस्य लोके ॥ २६ ॥

श्रोभूते महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि (त्रिवृद) त्रिष्टोमो वैश्वदेवस्य लोके वैश्वदेवस्य स्थाने सवनीयानां निर्वापः काले सवनीयार्थानि सर्वाणि वैश्वदेवामि सर्वाणि च पात्राणि प्रयुनक्ति । (अपरतः) सवनीयकपालानि वर्ननार्थमेकं बृहत्कपालं च वैश्वदेवकपालानि चरुस्थास्वौ स्पृश्यश्च द्वंद्वं (परतः) पात्रीद्वयमवाशिष्टानि तन्त्रेण सवनीयवत्प्रातर्दोहपात्रं वाजिनपात्रं वेत्यादीनि । तन्त्रेण वानस्पत्याऽसीत्यादि वेधाव वा सवनीयाभिरुच्य वैश्वदेवहवीप्यनुनिर्वपति निरुप्तान्ग्रीहीनिति शूर्पे निर्वापो भास्वर्षेः सहेत्यर्थः । उभयार्थं निरुच्य प्रोक्षणादयः । अवहनकाले सवनीयानवहन्य ग्रीहीनष्टवा कृत्वा सप्त भागान्तं सृज्य यथाभागं व्यावर्तध्वमिति लाज्यार्थान्निभ्यन्तुनयोर्बेधादेवतानिर्देशः । कनिष्ठा लाज्यार्था भवेयुः । भूयिष्ठा वैश्वदेवार्था तानवहन्य पर्याप्तिम् त्रिष्कलीकरणं वैश्वदेवसवनीयार्थानां निधानं तन्त्रेण सवनीयानां पेप्यान्विक्रय्य वैश्वदेवान्पेप्यान्विभजति सवनीयानामैन्द्रमपि वा वैश्वदेविकानां पूष्मान्तांनि सर्वाणि कपालान्युपधाय वैश्वदेवहृण्य दोहनम् । ततो वैश्वदेव्या दोहनम् । मदन्तीरधिश्चरति इत्यदि । एकस्यां पात्र्यां पिष्टानन्तास्य पिष्टानुत्पूय ग्रीहीनुत्पुनाति । क्रमेण यवपिण्डं कृत्वा आतुर्मास्यवद्विभज्य निर्दिश्य क्रमेणोद्वासनम् । उद्वासनकाले सवनीयानुद्वास्व वाजिनसेचनान्तं कृत्वा चातुर्मास्यान्ममुद्वासनं वाजिनसेचनान्तं क्रमेण संकरणमित्यादि ॥ २६ ॥

वैश्वदेवः पशुः । भार्गवस्त्याऽनूबन्ध्या ॥ २७ ॥

भवतीति शेषः । प्रोक्षणादि कृत्वा प्रदक्षिणं परिधिं परिधीय वैश्वदेवं पशुमुपाकरोति । ऐक्यवदिनामशुषिः । पूर्ववत्सवनीयपशोर्नियोजनं परिधी । सवनीयानामाद्य आहुर्मास्थानामसादयति । द्वयोर्बाह्विर्न संसृज्योत्करे सादयति । प्रचरणकाले सवनीयैः प्रथमं वैश्वदेवहविर्भिः प्रचरति ॥ २७ ॥

न यूपं यिन्वन्ति ॥ २८ ॥

परिधिनियमाच्च ॥ २८ ॥

नोत्तरवेदिमुपवपन्ति ॥ २९ ॥

नियमाच्च ॥ २९ ॥

परिधी पशुं नियुञ्जन्ति । उत्सुके बर्हिषि वा ।

उत्सरेषु यिन्वन्ति । यूपानुत्तरवेदिमुपवपन्ति ॥ ३० ॥

प्रातःसवनीयान्वैश्वदेवहवीं च्यवनु निर्वपति । समानं तु स्थिष्टकृदिङ्गम् । न यूपं यिन्वन्ति । नोत्तरवेदिमुपवपन्ति । परिधी पशुं नियुञ्जन्ति । उत्सुके बर्हिषि वा । यिन्वन्त्युत्तरेषु यूपान् । उत्तरवेदिमुपवपन्ति (आप० श्रौ० २२-८-१।८) इत्याप्तस्तम्बः । समानं तु स्थिष्टकृत्तन्त्रेणेत्यर्थः । वसामाशिप्रयोश्च तन्त्रेणोभयोरुभयोः पयस्ययोरैकैव शतानां तन्त्रेणोत्कर्षपक्षे उत्कर्ष इति । दक्षिणकाले पञ्चाशद्दक्षिणां ददाति । न यूपोपस्थानम् । न परिधिप्रहरणं कृतमिति आत्वालकार्यं सर्वं लुप्यते उपस्थानादि सर्वमग्नीषोमीयवत् । पाक्षिकस्यातिग्राह्यस्य निवृत्तिः, त्रीणि गृह्णाति केचित्पाक्षिकमेवेति तस्या अप्रापि परिधी नियोजनम् । अपोदवसानीयान्तं विधायाहृतं वासः परिचय आहुर्मास्त्वक्तान्युपेयुः । समाप्तो वैश्वदेवः ॥ ३० ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु वरुणप्रधासानां लोके त्रिरा-

श्रोऽभिष्टोम उक्थयोऽतिरात्रः । मारुतः पशुः ।

धारुणो द्वितीयः । मैत्रावरुण्यनूबन्ध्या ॥ ३१ ॥

अथ उक्थं शीर्षमास्थानं सुत्यारम्भो यथा स्यात्पूर्ववद्द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्च कृत्वा, एवं कालं प्रतीक्ष्याऽऽरम्भः । वरुणप्रधासानां लोके द्विदिवस इति च्छन्दोग-चपनस्तु । षष्ठ्यां द्वितीयेन यक्ष्ये, केचिद्द्विरात्रेणेति सर्वं च दशाहवत् । तस्मिन्नहन्येव दक्षिणीयम् । यूपच्छेदनकाले एकयूपं छिनत्ति, उत्तरवेदिमुपवपस्थौपवस्रुयेऽहन्यग्निवद्दुत्तरं परिग्राहं कृत्वा प्रतिप्रस्थाता शम्भामाहरति मारुतः शाखाया अपि वत्सापःकरणं,

यूपकाले यूपं मिन्वन्ति, पयसां विशसनं कृत्वा मारुत्या दोहनं सवनीयेध्मानार्हिराहरणम् । प्रसूनमयं त्रेधा संनद्धमित्यादि परिस्तरणान्तम् ।

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वाऽग्रे नयेत्यादि अग्निष्टोमवत् । सवनीयेनिर्वापकाले वैश्वदेव-
वद्धारुणप्राधासिकानि हवीषि निर्वपति पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मिन्नहनि सर्वाणि विभज्य वा
(आप० श्रौ० २२-८-११) इत्यापस्तम्बसूत्रम् । कपर्दिना भाष्यकारेणाप्यनुक्तं
तस्मादेवं विचारः कर्तव्यः । अस्मिन्नहनि सर्वाणि वारुणप्राधासिकानि हवीषि कर्तव्या-
नीति विभज्यास्मिन्नुत्तरस्मिन् । अपवोत्तरस्मिन्वेति संशयः ।

प्रथमेऽहनि सर्वेषां निर्वापः, इति केचिद्वर्णयन्ति । अथ प्राथम्यात्प्रथम-
मतिक्रम्योत्तरस्मिन्निर्वापकरणाभावात् । तस्मात्पूर्वेऽहनि विभज्य पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन्नि
सिद्धान्तः । लिङ्गदर्शनादापस्तम्बेन भगवता साकमेधहवीष्यपच्छिद्योक्तमिति । पुनश्च
लिङ्गं चातुर्मास्येष्वेष्टिकेषु सर्वत्र पयस्या देवता इह सोमेषु पशुदेवता वैश्वदेवे वैश्वदेवः
पशुः । वरुणप्रधासद्वचोहे मारुतः पशुः । द्वितीयस्य वारुणः । साकमेधे पयस्या नास्ति
तस्मादन्यः पशुः शुनात्सीरीये वायव्यं पयः । ऐष्टिके वायव्यः पशुरिति दर्शानामारुतः
पशुः पूर्वस्मिन्विद्यमानत्वात् । मारुतपश्वन्तानि सप्त हवीषि पूर्वस्मिन्नेवाहनि द्वितीय
उत्तरस्मिन्नहनि वारुणस्य विद्यमानत्वाद्धारुणपयस्यामेकश्च कायश्चेत्तरस्मिन्नहनि अपि च
प्रातिपददर्शनाच्च कायमप्युत्तरस्मिन्नहनि कथं साकमेधे अग्रे वारुणप्राधासिकेभ्यो द्व्यहे च
साकमेधे वरुणप्रधासयोरैककपालदेवते कश्चिद्विश्वकर्मा च तद्वैतर्यं प्रतिपदद्वयं
विधीयते वरुणप्रधासयोरहनोरुत्तरस्मिन्नहनि प्रतिपदि विहितं साकमेधे अग्रेमेवोत्तरेऽहनि
वैश्वकर्माणि प्रतिपदि विहितं तस्मिन्कायमप्युत्तरस्मिन्नहनि कर्तव्यमेवं प्रयोगः कर्तव्यः ।
अत्र प्रकृतमनुसरामः ।

सवनीयानां पात्रत्रययोगकाले सवनीयार्थानां वारुणप्राधासिकानां च पात्राणि प्रयुनक्ति,
सवनीयाभिरुप्य तस्मिन् शूर्धे यानि वारुणप्राधासिकानि ऐन्द्राग्नपर्यन्तानि निरुप्य प्रति-
प्रस्थाता मरुद्व्यस्त्वा० ततः करम्भपात्रार्थान्, सहैव प्रोक्षणादयः प्रागधिवपनान्तं
कृत्वेन्द्रमिश्रस्य पूषण्वतः सोमस्य सरस्वत्या इति तण्डुलानिदमिन्द्रस्याग्नेः सवितुः
पूष्ण इन्द्रान्योर्मरुतामिति पेषणार्थत्वाज्जैवमधिवापः । क्रमेण अतुर्ध्वन्तेन कपालान्युपधाप-
मैत्रावरुण्या दोहनम् । मदन्तीरधिश्रयति इत्यादिपिण्डं कृत्वा प्रथमतण्डुलान्यधाभागं
व्यावर्तध्वामिदमिन्द्रस्य हरिषत इन्द्रस्य पूषण्वत इत्येकं भागमिदं सोमस्य सरस्वत्या
इत्युक्तं भागमथ पुरोडाशानां व्यावर्तध्वामिति पुनश्च व्यावर्तध्वमथ तण्डुलानां व्यावर्तेषां
व्यावर्तध्वं व्यावर्तेषामिदं सोमस्य सरस्वत्या इति चरोः । इदमिन्द्रान्योर्मरुतामुत्तमो
मेवमध्वर्युः करोति । अथ यवानामधिश्रयणादिलाजानैन्द्रमथ मैत्रावरुण्या दध्यानयन-

मथ वारुणप्रवासिकानां यथाक्रमं मेघमधिभ्रयति । ततो दधानयनमन्तरितं सर्वेषामु-
द्घासनकाले सर्वेषां क्रमेणोद्घासनम् । द्विरात्रवदग्निष्टोमसामानुसारेणेति । केचित्पशु-
काले मारुतः पशुः । विहरणादूर्ध्वं काले मार्जालीयस्य रक्षणं सवनीयपशोरग्रे वाजजिदिति ।
कृत्वा मार्जालीये करम्भपात्रैः प्रचारः । अक्रमिति जपित्वा सवनमसीत्यादिसवनीयैः
प्रचर्य वारुणप्रवासिकैर्मघान्तैः प्रचरति । समानं तु स्विष्टकृदिडम् । वैशेषिकाणां च ।
पञ्चाशदक्षिणा ददाति पत्नीसंयानान्तमहः संतिष्ठते ।

द्वादशाहवदहीनसंततयः । मैत्रावरुण्य वत्सापाकरणं कृत्वा तदानीमेव वारुण्याऽ-
ध्वर्युः करोति । मैत्रावरुण्या दोहनं कृत्वा वारुण्या दोहनमध्वर्युरेव । केचित्—प्रतिप्र-
स्वातैव । सवनीयस्य परिस्तरणान्तम् ।

महातात्रे जुध्वा अग्ने नयेत्यादि । सवनीयनिर्वापकाले द्वे भर्जनार्थं कपाले एका-
दश कपालानि श्रेष्ठ्यर्थमष्टौ वा कार्यार्थमेककपालं स्पृश्व द्वंद्वम् । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् ।
सवनीयाभिरुप्य तस्मिन्नेवाग्नये जुष्टं० प्रागधिवापनात् । यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य
हरिवत् इन्द्रस्य पूषण्वत् इदमिन्द्रस्य वरुणस्य कस्येन्द्राग्नीनां च क्रमेणाधिवापं कृत्वा कपा-
लान्युपधाय मैत्रावरुण्या दोहनं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वं व्यावर्तेषामिदं वरुणस्येदं
कस्येत्यादि प्रथममैन्द्रं सवनीयक्रमेणाधिश्रित्य सायंदोहाद्यन्तरितमित्यादि । उद्घासन-
काले क्रमेणोद्घासनम् । नात्र मेघमेवयोर्व्यतिहारः । (स्वस्यां स्वस्यां) पशुकाले वारुणः
पशुः प्राश्नचरणकाले सवनीयैः प्रचर्य ततो वारुण्याः प्रचारं करोति । अध्वर्युः काया-
नुमूर्हि इत्यादि, समानं स्विष्टकृदिडं प्राशिञ्चं च पञ्चाशदक्षिणा । अवभृथकाले बिन्दु-
स्पर्शी कृत्वा पिष्टनिष्कासयोस्तृष्णीं प्रसेपः ।

मैत्रावरुण्यनूबन्ध्या भवति । उदवसानीयान्तं, ततश्चातुर्थासत्रतानि भवन्तीति ।

अथवाऽऽध्वलायनमतादुत्तरेद्युरेव वारुणप्रवासिकानां सर्वेषां निर्वापः करम्भपात्राणां
च । अथैवं प्रयोगः—पूर्वस्मिन्नहनि पयस्यात्रयस्य दोहनं मैत्रावरुणस्य मारुत्या वारु-
ण्याश्च । श्वोभूते सवनीयकाले उभयार्थानि पात्राणि प्रयुज्य सवनीयानि निरुप्य तासु
यथामु वारुणप्रवासिकानि सर्वाणि निर्वापति करम्भपात्रार्थानि उभया(नि) निगद्योपसादनमु-
भयं निगद्य प्रागधिवापनान्कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत् इदमिन्द्रस्य
पूषण्वत् इदं सोमस्येदं सरस्वत्या इति चर्वेषान् (इदमिन्द्राग्नयोः) इदमिन्द्रस्यग्नेः
सवितुः पूष्ण इन्द्राग्नयोर्मरुतां वरुणस्येति षौष्णान्तान्क्रमेणाधिवापः । क्रमेण कपाला-
न्युपधाय मैत्रावरुण्या दोहनम् । (ततो मारुत्या वारुण्याश्च) । मदन्तीरधिभ्रयणं पिष्टं
कृत्वा पृथक्तण्डुलान्यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत् इदमिन्द्रस्य पूषण्वत् इत्येकं
भागम् । इदं सोमस्य सरस्वत्या इत्येकं भागं पुरोडाशस्य व्यावर्तध्वमथैन्द्रपुरोडाशमथ

तण्डुलान्, व्यावर्तेथां व्यावर्तध्वामिति त्रिः, पुनर्व्यावर्तध्वं (या) सा मेषी पुनर्व्यावर्तेथां
 वारुणकायी । इदं सोमस्येदं सरस्वत्या इति चरु । इदं वरुणस्येदं कस्येत्युक्तमितरेषां
 यथाक्रममधिश्रयणं घर्माः स्त(स्थ) घर्मोऽसि (लाजा) इत्यैन्द्रमथ मैत्रावरुण्या दध्यान-
 वनमयाग्नेयमथ सौम्यं चरुमथ सावित्राद्यैन्द्राग्नपर्यन्तानधिश्रित्य मेषमधिश्रित्य
 भारुत्या दध्यानयनमथ कायमन्तरितं सर्वेषाम् । उद्गासनकाले सवनीथानुद्गास्यं द्वयोः
 पात्रयोरुद्धारणं कृत्वा वारुणप्रवासिकान्युद्गासयति क्रमेण । पशुकाले वारुणः पशुः ।
 विष्णिग्विहरणस्योर्ध्वं भार्गालीयस्य धारणं सवनीयस्य पशोः० अग्ने वाजनिदिति
 कृत्वा भार्गालीये करम्भपात्रैः प्रचारः । अक्रान्ति जपित्वा भुवनमसीत्यादि सवनीयैः
 प्रचर्य वारुणाद्यैः सर्वैः समानं तु स्विष्टकृदिदं वैशेषिकाणां च । दक्षिणाकाले पञ्चमसह-
 दातीति पूर्वकल्पेन समानम् । केचिःप्रथमेऽहनि सर्वेषां निर्वापः । तदा प्रयोगोऽनन्तरोक्ते
 तुल्यः । तदाऽप्यवभृषाद्दुदेत्योदवसानीयान्तमिति । समाप्त वरुणप्रधासाः ॥ ११ ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु साकमेधानां लोके त्रिरात्रोऽ-
 मिष्टोम उक्थ्योऽतिरात्रः ॥ ३२ ॥

अथ कार्तिस्य पौर्णमास्यां त्रिरात्रस्य प्रथमेऽहनि सुत्या यथा भवति तथा
 द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्च कृत्वा तदनु आरम्भः । अथवा उन्दोगमत्तास्य त्रिरात्र-
 त्योक्तममहः पर्वणि यथा स्वात्तथाऽऽरम्भः ।

द्वादश दीक्षा विधाय द्वादशाहवत्तस्य कर्म—अतिरात्रेण 'यक्ष्ये' विद्युदसि० सर्वं
 द्वादशाहवत् । नाग्निचयनं न सावित्रः । उत्तरवेदिविधानात् । प्रसिद्धमौषधसंस्थोर्ना
 कर्म पसतीवरीमरि(भि)द्वृत्य पयांसि विशास्ति । अस्मिन्कर्मणि युषं विन्वन्ति, अग्नी-
 षोमीयकाले सवनीयपरिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि अग्निष्टोमः । प्रातःसवनीयानां पुरोडाशानां निर्वाप-
 काले प्रातःसवनीयानां निरुप्याग्नेऽनीकवते जुष्टं निर्वपामीति । यवपक्षे निरुप्यवेषु
 ग्रीहिपक्षे निरुप्यग्रीहिषु । अवहननात्पूर्वं विभागः । ग्रीहिपक्षे व्यावर्तेथामिति । इतरथा
 प्राग्मधिवपनाद्विभागः । व्यावर्तध्वमिन्द्रस्य हरिवत् इन्द्रस्य पूषण्यत् इदमिन्द्रस्याग्नेरनी-
 कवतः । शिष्टं यपोक्तम् ॥ ३२ ॥

आग्नेयः पशुरैन्द्राग्नो द्वितीयः । ऐकादग्निना-
 स्तृतीये प्राजापत्यो वा सौर्यनुबन्ध्या ॥ ३३ ॥

पशुकाले प्रातः आग्नेयः पशुः । ऐन्द्रवायःऽग्नेः । पौष्णीकस्य प्रथममहर्षिकारत्वा-
 स्य अहस्व तद्ददतिप्राहाः । सवनीयैः प्रचर्याग्नेऽनीकवते प्रचारः । माध्यन्दिने
 सवनीयैः सह मरुद्भ्यः सातपमेभ्यो निर्वापश्चरुः । मरुद्भ्यः सातपमेभ्यो जुष्टं निर्व-

पामीति पूर्ववत्प्रचारः । सर्वमग्निष्टोमवत् । पत्नीसंयामान्तमहीनसंततयः । रात्रौ वसती-
रुपि परिहृतासु गृहमेधीयेन चरन्ति (२२-८-१६) इत्यापस्तम्बोक्तम् । अज्ञना-
भ्यङ्गने च पञ्चदोहादि परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्रे नयेत्यादि उक्थयः षोडशी न त्वहीनः । छन्दोगमन्त्राच्च प्रात-
रनुवाकमुपाकरोति तथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—‘उत्तरस्याह्न उपाकृते प्रातरनुवाके पूर्णा-
द्वर्षेण चरन्ति’ (२२-८-१७) इति । शालामुखीये प्रतिपस्थाता पुनः सवनीयैः
पुरोडाशैः—‘कैद्विनः प्रातःसवनीयान्’ निर्वापो भवति । ऐन्द्रं निरुप्य पूर्ववद्यव-
शीहिषिषागः । ऐन्द्राशः पशुः । सवनीयैः प्रचर्य क्रीद्विनां प्रचारः । माध्यंदिनसवनीयैः
सह स्वसप्तसो निर्वापः । मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यो जुष्टं निर्वापमि । स्वतवानश्च नियतः ।
ऐन्द्रं निरुप्य स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यो हव्यं रसस्व । संविशन्तामित्यादि
सवनीयैः प्रचर्य तेन प्रचरति । तृतीयसवनीयैः सह महाहविषो निर्वापः, वैश्वकर्मण-
वर्षं कुतः लिङ्गदर्शनात् । वैश्वकर्मणे प्रकृतिवदिति । उत्तरस्मिन्नहनि प्रतिपद्विहितं,
तस्मादुत्तरस्मिन्नहनि वैश्वकर्मणान्तं लिङ्गविरोधात् । अस्मिन्नह्नयेव सर्वेषां महाहविषाम-
विशेषेण विधानाद्वैश्वकर्मणेऽप्यह्नयेव निर्वापः । उभयार्थानि पात्राणि प्रयुनक्ति ।
ऐन्द्रं निरुप्य तेषु यवेत्वाग्नेयादिवैश्वदेवान्तास्तिर्वपति । एवं प्रोक्षणादयः । प्रागधिवापना-
त्कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत् इदमिन्द्रस्य एवण्वत् इदं सोमस्य सरस्वत्या
इति तण्डुलान् । इदमिन्द्रस्याग्नेः सविदुः पूजा इन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मणः पेषणापान् । क्रमेण
कपालोपधानमदन्तारिक्षयणादिपिण्डं कृत्वा विभजति । यथाभागं व्यावर्तध्वमित्येकम-
णीयांसं पुरोडाशं विभजति । व्यावर्तध्वं स ऐन्द्रः सवनीयमृतः पुनश्च व्यावर्तध्वं स
आग्नेयो महाहविषां प्रथमः । अथ तण्डुलान्व्यावर्तध्वं स सौम्यः । अथ पुरोडाशं व्यावर्तध्वं
स सावित्रः । अथ तण्डुलान्व्यावर्तध्वमथ पुरोडाशं व्यावर्तध्वं स पौष्णः । अथ
पुरोडाशौ व्यावर्तध्वमैन्द्राग्न्यवैश्वकर्मणौ । अथ निर्देशः । इदं सरस्वत्या ऐन्द्रस्येति
शर्वाः । इदमिन्द्राग्नेयोर्दं विश्वकर्मण इति पुरोडाशयोः । अथ घर्माः स्य विश्वायुष
इत्यादि वैश्वकर्मणात्प्रथिव्यति । क्रमेणान्तरितमित्यादि । उद्वासनकाले क्रमेणोद्वास-
नम् । सवनीयैः प्रचर्य रतैः प्रचरति । एककपालाभिहोमान्तं पूर्ववद्विहरणप्रभृति मार्जा-
लीयस्य धारणम् । ‘सन्नेषु नाराशस्त्रेषु पारिश्रिते मार्जालीये पितृयज्ञेन चरन्ति’
(काप० श्रौ० २२-८-१९) इत्यापस्तम्बोक्तम् । वेदिवर्षमुद्धरणाद्योऽपि न
भवन्ति । अस्मिन्नन्वाधानं केचिदिच्छन्ति तत्र । समूलं बर्हिरेत्यादि सर्वे प्रस्तरसेव
परिस्तरणं वा स्तीर्णं इति विधानात् । पात्रपयोगकाले पितृयज्ञवत् (अन्यानि वा)
प्रयुनक्ति । प्राकृताया अन्वत्र व्पाटुत्वात्तनुह्वादीनि प्राकृतान्येव । शालामुखीयद-

क्षिणाभ्योर्हविःश्रपणम् । प्राजहितदक्षिणाभ्योरिति केचित् । ततः कृत्स्नं पितृयज्ञं कृत्वा तस्मिन्नेव काले अश्विनकैश्चरित्वा पूर्ववत् । नान्वाधानं तूर्णान् प्रत्येस्याऽऽदित्येन प्रचरन्ति (आप० श्रौ० २२-८-२०) इत्यापस्तम्बः । पशुपुरोडाशवत्तस्य तन्त्रम् । हविराहुतिप्रभृतीन्तान्ता संततश्चमसिन एतत्ते. ततासावित्यादि पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठतेऽह्निनसंततयः । वसतीवरीः पारिहृत्य राजौ पारिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्याऽग्ने नयेत्यादि । अतिरात्रषोडशमान् । सवनीयकाले सवनीयानेव । पशुकाले प्राजापत्यः पशुः । ऐकादशिनाग्निष्टोमकाले (त्रीषोप्रथिकाले) एकादश यूपान्मिन्वन्ति । आग्रयणाग्रम् । अवभृथादुदेत्य सौर्यनूबन्ध्या । उदवसानीयपूर्णाहुत्यन्तमन्वहं पञ्चाशत्पञ्चाशद्वाति । ततोऽहृतं वासः पारिधत्त इत्यादि । गतानि चातुर्मास्यव्रतानि साकमेधानि ॥ ३९ ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु शुनासीरीयस्य लोके चतुःष्टोमोऽग्नि-
ष्टोमः । वायव्यः पशुराश्विन्यनूबन्ध्या ॥ ३४ ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां यथा सुत्या स्यादेका दीक्षा तिल उपसदस्तथाऽऽरम्भः । ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये । सर्ष ज्योतिष्टोमवत् । नाग्निरुत्तरवेदिरेव । मिन्वन्ति यूपयोपवस-
ध्यान्तम् । राजौ मैत्रावरुण्या दोहनं वायव्यस्य पयसो वत्सापाकरणं पञ्चदोहादि पारि-
स्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्याऽग्ने नयेत्याद्यग्निष्टोमवत् । उभयार्थानि पात्राणि प्रयुनक्ति । सवनी-
याभिरुच्य शुनासीरीयाभिर्वपति । यवपक्षे निरुचयवेषु तथा व्रीहिपक्षे तथैव प्रयोगः ।
अवहननात्प्राग्विभागः । यथाभागं व्यावर्तध्वमिदं सरस्वत्या भारत्या इदमग्नेः सोमस्य
सवितुः सरस्वत्याः पूष्ण इन्द्राभ्योर्विशेषां देवानामिन्द्रस्य शुनासीरीयस्य सूर्यस्य । क्रमे-
णावहननादि । तन्त्रेणोत्करे निनीय तान्विभज्य शुनासीरीयां विभजति । यथाभागं
व्यावर्तध्वमिति सवनीयाभिर्दिश्य शुनासीरीयाभिर्दिशति । इदमग्नेः सवितुः पूष्ण इन्द्रा-
भ्योरिन्द्रस्य शुनासीरीयस्य सूर्यस्येति पिष्टान् । इदं सोमस्य सरस्वत्या विश्वेषां देवा-
नामिति तण्डुलान् क्रमेण पेषणं क्रमेण कपालोपधानं कृत्वा मैत्रावरुण्या दोहनम् ।
मदन्तीरधिश्रयणम् । सवनीयं पिण्डं कृत्वा तं विभजति । व्यावर्तध्वमाग्नेयस्तण्डुलान्
व्यावर्तध्वं स सौम्यः पुरोडाशं व्यावर्तध्वं स सावित्रः । तण्डुलान् व्यावर्तध्वम् । पुरो-
डाशं व्यावर्तध्वं स पूष्णः पुनश्च व्यावर्तध्वं स ऐन्द्राग्नेः व्यावर्तध्वामुत्तमौ पुरोडाशावथ
निर्देशः । तण्डुलानिदं सरस्वत्या इदं विश्वेषां देवानामिन्द्रस्य शुनासीरीयस्येदं
सूर्यस्येत्युत्तमौ पुरोडाशौ । घर्माः स्थ विश्वायुष इति क्रमेणाधिश्रयणम् । सवनीयस्य
पुरोडाशस्य शुनासीरीयाणां पुरोडाशानां च भेदेन पाकः । व्रीहियवयोः (समधिश्रयणे)

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४२९

संमिश्रणे प्रमाणाभावात् । ऐन्द्रवायवाग्रं, पशुकाळे वायव्यः पशुः । सवनीयैः प्रथ-
र्येतरैः प्रचरति । समानमाऽवभृपात् द्वादशरातं दक्षिणा अवभृपादुदेत्याऽऽश्विन्यनूबन्व्या ।
उदवसानीयान्तम् । नान्तरालव्रतानि । समाप्तानि सोमचातुर्मास्यानि ॥ ३४ ॥

सर्वत्राहतं वासो वसानोऽवभृयादुदेत्य ऋत्तदन्तरा-
लेषु । नानृतं वदति । न मांसमश्नाति । न
स्त्रियमुपैति । नोपर्यास्ते । जुगुप्सेतानृतात् । माह
शेते । न मध्वश्नाति । नाञ्जीत । नाभ्यञ्जीत ।
ऋतौ जायामुपेयात् ॥ (ख०८) ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।
चातुर्मास्यवदन्तरालव्रतानि । सर्वत्राहतं वसानोऽवभृयादुदेति ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

प्रश्नाद्भैश्वदेवस्य दक्षिणाः । ऋतं वरुणमघासेषु ।
अध्यर्षन्नातं साकमेधेषु । द्वादशशतं शुनासी-
रीये ॥ १ ॥

ददातीति शेषः । अन्वहं पञ्चाशत्पञ्चाशद्वा दक्षिणा ददाति । द्वादशशतमुत्तमे
(आप० श्रौ० २२-९-६) इत्यापस्तम्बः । गतमन्यत् ॥ १ ॥

यथर्तुजा वा यथास्वीं चातुर्मास्येषु ॥ २ ॥

एवमापस्तम्बोऽपि ॥ २ ॥

वत्सास्तृतीयसवने सह मातृभिः ॥ ३ ॥

गतः ॥ ३ ॥

अथोपह्वयेन च कर्मोच्यते—

उपह्वयेनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभय-
साम्ना वाऽऽमयाचिने याजयेदेतेनामाघकामं
मजाकामं पशुकामं वाऽश्वः श्याचो दक्षिणा । स
ब्रह्मणे देयः ॥ ४ ॥ यथाप्रकृतीतरेभ्यः ॥ ५ ॥

उपह्वयेनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना (बृहत्साम्नोभयसाम्ना वा) उपह्वयेनानिरुक्तेन
यक्षे । ग्रामकाम इत्यापस्तम्बीये विशेषः । विद्युदसीत्यादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ४॥५॥

ऋतु(त)पेयेनाग्निष्टोमेन बृहत्साम्ना ब्राह्मणः स्वर्गकामः ॥ ६ ॥

अग्नेनेति शेषः । ऋतु(त)पेयस्य कर्म । ऋतुपेयेन यक्ष्ये । स्वर्गं लोकमवाप्नोतीति संकल्पः ।
ब्राह्मणग्रहणादितरयोर्भित्तिः ॥ ६ ॥

षड्दीक्षाः । षडुपसदः । घृतव्रतो भवति ॥ ७ ॥

षड्दीक्षा यदा तदा षडुपसददा नव दीक्षा वा (आप० श्रौ० २२-२-१२)
तदा ष्युपसत् । तस्य द्वादशदीक्षोपसदिति छन्दोगब्राह्मणमतस्य ब्राह्मणस्यैवमर्थ
इत्यापस्तम्बेनोक्तं षड्दीक्षा नव वेति । छन्दोगसूत्रकारश्चाऽऽह ' ऋतुपेयस्य द्वादशदी-
क्षोपसद इति । नाहीना ऋतुपेया इति सूत्रवचनम् । घृतव्रतो भवति । दीक्षावृत्ति
प्रकृतिवदापस्तम्बमतिः । घृतमुपसद्विषय (म्) इति शाखान्तरे विहितम् ' घृतव्रतो
भवति ' इत्येतस्य ब्राह्मणस्य सर्वविषयत्वमुक्तं ब्राह्मण्येनापि घृतव्रतो भवतीति । यथो-
त्साहदीक्षासु प्राश्नीयात् ॥ ७ ॥

यावदिदं प्रथममङ्गुलिकाण्डं तावत्क्रीते सोमे
व्रतम् ॥ ८ ॥ उत्तरेणोत्तरकाण्डेन व्रतमुपैति ॥ ९ ॥

उत्तरेणोत्तरकाण्डेन व्रतमुपैतीति पृथगुपसत्स्वङ्गुलीपर्वभिः प्रतिलोमैः प्राश्नीयादिति
शाण्डिल्यः । एकाङ्गुल्या पृथक्पर्वभिः सर्वान्देवाश्चमसा मितः स्युस्तैरनुलोमैरिति शौचिः ।
प्रतिलोमैरिति धानंजयः, इति छन्दोगवचनम् । यावत्प्रथममङ्गुलिकाण्डं तावत्क्रीते
सोमे, अङ्गुल्याः प्रथमकाण्डेन संमितेन चमसस्य व्यापितेन व्रतयेत् । द्वितीयेऽह्न्य-
ङ्गुल्या चमसपर्वसंमितेन षडुपसत्सु प्रथमेन काण्डेन द्वयहं मध्यमेन व्यहमुत्तमेन
॥ ८ ॥ ९ ॥

नक्तमग्निमभ्यावृत्त्याऽऽस्ते । दिवाऽऽदित्यम् ॥ १० ॥

नक्तमाहवनीयमभ्यावृत्त्याऽऽस्ते । शयनस्य प्रशाजायः । आसीनस्यैव स्वापः ।
दिवाऽऽदित्यमिति । आदित्याभिमुख इत्यर्थः ॥ १० ॥

ऋतमुक्त्वा प्रसर्पन्ति । ऋतं वदन्तो भक्षयन्ति ॥ ११ ॥

औपवसत्प्राप्तं यस्यां कस्यां चिदाशीरं दुहन्तीति छन्दोगमतिः । आपस्त-
म्बेन तु दीक्षाव्रतं दुहन्तीति । अग्ने नयेत्यादि सदःप्रसर्पणकाले देवीराप इत्युपस्थानमृत-
मुक्त्वा प्रसर्पन्ति । ऋतं सत्यमित्यर्थः । छन्दोगोक्तमयं भूर्भुव इत्येतया उदिते प्रात-
रादित्य इत्येवमुक्त्वा भूर्भुवः स्वरितिचोक्त्वा सर्पन्ति उपद्रष्टे नम इत्यस्य प्रत्याज्ञायः ।
ऋतमुक्त्वा भूर्भुवः सुवरिति चोक्त्वा द्विदेवत्यप्रभृतीन्भक्षयन्ति ।
सर्पन्तीति चोक्त्वा ॥ ११ ॥

औदुम्बरश्चमसश्चतुःस्रक्तिः सोमस्य पूर्णः
सगोत्राय प्रियाय (विप्राय) ब्रह्मणे देयः ॥ १२ ॥

चमसं सोमपूर्णं तस्मै ददाति । चमसोऽपि लौकिकः । एवं छन्दोगसूत्रकारवच-
नोत् ॥ ११ ॥

यथाप्रकृतीनरेभ्यः ॥ १३ ॥

ऋत्विग्भ्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

बहुहिरण्येनाग्निष्टोमेनानहुहो लोकमाप्नोति ।
अयोतिष्मतो लोकाञ्जयति ॥ १४ ॥

आदित्यस्य लोकाञ्जयतीत्यर्थः । एतस्य कर्मणो दृणाशसंज्ञा छन्दोगमतात् । तस्य
कर्म—दृणाशेन बहुहिरण्येनाग्निष्टोमेन यक्ष्ये, आनहुहोलोकप्रप्त्यर्थमादित्यलोकमा-
प्स्यर्थमिति वा ॥ १४ ॥

द्वादशमानं हिरण्यं दीक्षणीयायां ददाति ।
द्विस्तावत् प्रायणीयायाम् ॥ १५ ॥

द्वादशमानमित्यादि प्रधानदक्षिणानामेव कालोत्कर्षाद्द्वादशमानं हिरण्यं दीक्षणी-
यायां ददाति । नान्वाहार्यधर्माः । दानमाश्रमेव चतुर्विंशतिशतं प्रयणीयायाकिति
भावः ॥ १५ ॥

एवमत ऊर्ध्वं द्विगुणाभ्यासेनाऽऽतिथ्याया-
मुपसत्तु प्रवर्ष्येष्वग्नीषोमीयस्य वषाया-
हुतायामग्नीषोमीये सवनीयस्य हुतायां वषा-
यां सवनीये प्रातःसवने ॥ १६ ॥

एवं द्वे चतुर्विंशतिमाने आतिथ्यायां चत्वारि चतुर्विंशतिमानानि प्रातः प्रथमायामुपसदि
अष्टौ चतुर्विंशतिमानान्यपराह्णे पौडश चतुर्विंशतिमानानि मध्यमायामुपसदि द्वाविंशत्
चतुर्विंशतिमानान्यपराह्णे मध्यमायामुपसदि चतुःषष्टिचतुर्विंशतिमानानि प्रातःसवने
सदि अष्टाविंशति चतुर्विंशतिमानान्यग्नीषोमीयस्य पशोर्वा वषायां चत्वार्यष्टाविंशतिशतं
चतुर्विंशतिमानानि सवनीयस्य पशोर्वषायामष्टाविंशतिशतं चतुर्विंशतिमानानि प्रातः-
सवने ॥ १६ ॥

समेष्टु नाराशस्त्रेष्वभूथेष्टाबुदयनीयायाम-
नूबन्ध्यावषायां हुतायामनूबन्ध्यायामुदव-
सानीयायामन्ततः ॥ (ख०९) ॥ १७ ॥

सन्नेषु नाराशंसेषु षोडशशष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानानि माध्यंदिनसवने सन्नेषु नाराशंसेषु दक्षिणौ होमौ हुत्वा दानानि दत्त्वेत्कान्यतराणि ततोऽनहुच्छतमधिकं ददाति । हिरण्यखनमुद्गात्रे षट्पुष्करान्द्वादशपुष्करान्वा यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रेऽवभृयेष्ट्यामुदयनीयायामनूबन्ध्यायामुदवसानीयायां च, (आप० श्रौ० २२-१०-१) इत्यापस्तम्बः । स्वमोऽलंकारविशेषः । पुष्करोऽलंकारविशेषः । हिरण्यखनमुद्गात्रे षट्पुष्करान्द्वादशपुष्करान्वा । द्वात्रिंशदष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानानि । तृतीयसवने सन्नेषु नाराशंसेषु चतुःषष्टिरष्टाविंशतिचतुर्विंशतिमानानि । उदवसानीयायामष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानान्यनूबन्ध्यायां कपायां हुतायमेवं दक्षिणानुक्रमः । शेषमग्निष्टोम-वत् । एवं छन्दोगब्राह्मणकल्पः ॥ १७ ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना ब्राह्मणो
ब्रह्मवर्चसकामः ॥ १८ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्वमेवोक्तो ब्राह्मणयज्ञः ॥ १८ ॥

पञ्चदशेनेन्द्रस्तुतेनेन्द्रस्तोमेनोक्थयेन बृहत्साम्ना
राजन्यो वीर्यकामः ॥ १९ ॥

पञ्चदशेनेन्द्रस्तोमेन राजा यजेतेति शेषः । इन्द्रस्तुतेति संज्ञा । इन्द्रस्तुतेन्द्रस्तोमेनो-
क्थयेन यक्ष्णे; वीर्यमवाप्तवानीति संकल्पः । तस्य प्रयोगः स (पू) वमेवोक्तः । तत्र
पत्नीसंयान्कृत्तं यथार्थमूह इति भाष्यकृतोक्तम् । ऐन्द्राज्ञः पशुर्लक्ष्यत्वात् ॥ १९ ॥

सप्तदशेनाग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन कण्वरथंतरसाम्ना
वैश्यः पशु (पुष्टि) कामः ॥ २० ॥

यजेतेत्यत्रापि शेषः । अयमप्यग्निष्टोमवदेव वैश्यस्तोम इति च संज्ञा छन्दोगम-
तात् । वैश्य एवाधिकारी । वैश्यस्तोमेनाऽग्निष्टुता यक्ष्ये पशूनवाप्तवानीति । वैश्यस्तो-
मेन यक्ष्य इति वा संकल्पः । अग्निष्टुता यक्ष्ये इति वा शास्त्रान्तरत्वान्नाह्नो वैश्य-
स्तोमोऽग्निष्टोम इति । सर्वमग्निष्टोमवदित्यापस्तम्बछन्दोगाम्यामुक्तम् । इहोक्तान्यपि ग्रह-
हणादीनि । सर्वेषां समुच्चयपक्षमाश्रित्य प्रयोगः । तत्र विशेषः ।

साग्निचित्यश्रेष्ठुस्तासंभरणे विशेषः— कृष्णाग्निने पुष्करपर्णे च संभरति, इत्यत्र
जगतीभिः संभरति । जनस्य गोपा इति त्रिभिर्भदा चतसृभिरसावि सोम० इति चतुर्थी
दीक्षणीयायामवहनकाले हविष्कृदाद्भवेत्याह्वानम् । सन्ध्यावसथ्यौ चितः स्थ परिचित
इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः परिश्रित्यासावि सोम इति अगत्या व्यूहनम् । अदीप्ति-
ष्टायं ब्राह्मण इत्यावेदनमामुप्यायणप्रथमे राजन्यवत् । प्रवर्धसंभरणे पशुभिः पर्युहामि
धर्माऽसि सुधर्मा मेति वि (वैश्य) शब्दानिष राजन्यवत्फलचमसप्रयोगः ॥ २० ॥

- ॐ भद्रं ॥ महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४६३

प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्सोमाञ्छ्रीणाति ।
शूतेन माध्यंदिने सवने । दध्ना तृतीयसवने ॥ २१ ॥

प्रतिधुषा प्रातः सर्वान्सोमाञ्छ्रीणाति फलवमसमपि । शूतेन माध्यंदिने दध्ना तृती-
। येषामै, इत्यादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २१ ॥

। त . . . नीतमिश्रेण वा ॥ २२ ॥

। . . . तृतीयसवन इत्यापस्तम्बः । श्रीणातीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

तीव्रसुतोक्थ्येन रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभय-
साम्ना वा सोमवामिनं याजयेत् ॥ २३ ॥

॥ २३ ॥ तीव्रसुतोक्थ्येन रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वेति विकल्पः । तीव्रसुता यक्ष्ये
शेषं पूर्ववत् ॥ २३ ॥

सोमातिपवितं याजयेद्वाजानमपरुद्धं ग्रामकामं
प्रजाकामं पशुकामं श्रिया प्रत्यवस्तुमभिवचरन्त्य-
जेतप्रभिवर्च्यमाणो यजेत ॥ २४ ॥

धिररोगमुक्त्यर्थं श्रिया वा प्रत्यवस्तुं वा याजयेत् । सोमातिपवितो वा प्रजापरुद्धो
वेति च्छन्दोगमतात् । रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वा सर्वमुक्त्यवत् । . . .

वेदिकाल एकादशिनीकमानदण्डो दश रथात्मित्वादि । तथैव वेदिमानमसौ भीत्वाऽ-
सशक्नोः पश्चादर्थप्रादेशे शक्कुरुभयत्र दक्षिणत उत्तरतश्चान्त्यं शक्कुद्वयं निरस्मानयोः
शक्कनोः स्पन्दया वेष्टनं वेद्यंशस्य ।-अथ यूपावददेशमारभ्यार्धप्रादेशविस्तीर्णा
चतुर्विंशत्यरत्निसंमितायामा वेदिस्तां प्राचीं प्रसारयति । अर्धप्रादेशे वेद्यां मध्येऽग्निष्ठं
मिनोति । अर्धमन्तर्वेद्यं बहिर्वेदि ततोऽपरतोऽथ पूर्वं ततोऽपरं ततः पूर्वमित्वादि-
व्यत्यासेन प्रागपवर्गान् मिनोति । प्रत्यगपवर्गान्मशूनपाकरोति । उपशयं च पश्चिमे ॥ २४ ॥

प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्सोमाञ्छ्रीणाति ।
शूतेन माध्यंदिने सवने । दध्ना तृतीयसवने ।
नीतमिश्रेण वा ॥ २५ ॥

गतः ॥ २५ ॥

- ॐ भद्रं ॥ शूतमाशिरे दुहन्ति ॥ २६ ॥

। . . . शेषामैको मतधुक् ॥ २६ ॥

। . . . शूतमाशिरेणाभिवान्यवत्सा दुहन्ति ॥ २७ ॥

। . . . ॥ २७ ॥

ता दक्षिणा भवन्ति ॥ २८ ॥

ता अभिवान्यवत्साः ॥ २८ ॥

अधिचमसानुक्षयन्ति ॥ २९ ॥

अभिसोमानुक्षयन्ति (२२-१०-११) इत्यापस्तम्बः । पूर्णान्महान्गृहीयात् । केचिच्चमसविषयं यावज्जीवं तेष्वेवाभ्युक्षयेयुः । चमसानवजिघ्रन्ति, इति वचनात् । वैश्यसववच्छ्रयणानीति भरद्वाजापस्तम्बौ । नीतिमिश्रेण वा तृतीयसवने इति वचनात्सल्ल-
सान्भक्षणात्प्राप्तान्द्विदेवत्यादीन् ॥ २९ ॥

अवजिघ्रन्त्यृत्विजो न भक्षयन्ति ॥ ३० ॥

अवजिघ्रन्त्यन्वेषु पात्रेषु स्थापयित्वा न भक्षयन्ति युष्मान्पुनः स्वे स्वे पात्रेऽवनीष ॥ ३० ॥

तानच्छावाकस्य स्तोत्रे भक्षयन्ति ॥ ३१ ॥

तान्सोमान् । एवं माध्यंदिने तृतीयसवने च भक्षणकाले ॥ ३१ ॥

ब्रह्मणि होत्रका उपहवमिच्छन्ते ॥ ३२ ॥

स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

यजमान ऋत्विज उभावध्वर्यु (र्यवे) सर्वे चम-

साध्वर्यवोऽच्छावाकाय प्रतिगृणन्ति ॥ ३३ ॥

इडा देवहूरित्यादिना । एवं माध्यंदिने तृतीयसवने च ॥ ३३ ॥

माच्येकादशिनी संभयते ॥ ३४ ॥

एवमापस्तम्बोऽपि ॥ ३४ ॥

यावद्यूपं वेदिमुद्धन्ति ॥ ३५ ॥

गतः ॥ ३५ ॥

बहवा श्वेता दक्षिणा । सा ब्रह्मणे देया ॥ ३६ ॥

अश्वस्य योषिद्बहवा श्वेता गर्भिणी, इत्यापस्तम्बः ॥ ३६ ॥

यथामकृतीतिरेभ्यः ॥ ३७ ॥

गतः ॥ ३७ ॥

मरुत्स्तोमेन राजपुरोहितौ सायुज्यम् ॥ ३८ ॥

मरुत्स्तोमेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामनेकयजमाना अहीनभूतद्वादशाहव-
द्द्विवचनेन याजमानावभिधानावुभौ तन्त्रेण प्रयोगः । शिशिरे दक्षिन्त इत्यादि वसन्त
एव । राजा पुरोहिताश्च मरुत्स्तोमेन यक्ष्यामहे । सायुज्यार्थमिति । उभयोर्वा फलनिर्देशः ।
सर्वमग्निष्टोमवत् । एक एव गृहपतिः । परार्थान्यन्वोऽप्यात्मार्यान्यन्यानि याजमानानि
कुर्यातामुभावेवं कात्यायन आह—यथा हि यज्ञे बहुयज्ञेषु सर्वे पन्थमानाः

सर्वाणि याजमानानि क्रियेरन्निति । राजन्वस्य फलचमसम् । पुरोहितस्य सोम एव ।
पुरोहितप्रवरेण उभयोः ॥ ३८ ॥

अथैष (षोऽ) राद् । यो राज्यमाश्रंसमानो न
लभेत स एतेन यजेत ॥ (ख० १०) ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथैष (षोऽ) राडिति । यज्ञानां बलवत्साधनसंपन्नो यो राज्यं न लभेत स
एतेन यजेत । सन्नियमराजा यक्ष्ये, राज्यसिद्ध्यर्थमिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत्
॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलिनायां प्रयोगचन्द्रि-
कायां सप्तदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

== ==

अथ सप्तदशो पद्यमः पटलः ।

विराजाऽन्नाद्यकामः । स्वराजा प्रतिष्ठाकामः (प्रजाकामः) ॥ १ ॥

द्वावपि राजयज्ञौ । विराजा यक्ष्ये, अन्नाद्यर्थम् । सर्वमग्निष्टोमवत् । स्वराजा यक्ष्ये
प्रतिष्ठा (प्रजा) र्थमिति । सोमप्रवाकादि सर्वमग्निष्टोमवत् । षोडशी च । उक्तं
फलचमसम् ।

वत्स्वारस्त्रिवृतः प्रोक्ताः प्रथमो ह्यनिरुक्तकः ।

मुख्येनैव प्रकारस्तु देवतासु विधीयते । १ ॥

(बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येत स पुनःस्तो-

मेन । अनाश्वानस्य वा भुक्त्वा । अयाज्यं वा

याजयित्वेत्येके । यो लघुरिवाप्रतिष्ठितः स्यात्स

एतेन । एकविंशेनौपच्छन्देन प्रजाकाम इत्येके ॥ १ ॥

बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येत स पुनःस्तोमेन यजेतेति शेषः । प्रायश्चित्तार्थम् ।

बहुप्रतिगृह्यादिषु (च) केवलं पापक्षयार्थं स्मृत्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनस्तोमेन यजेत,

इति च्छन्दोगमतिः । पुनस्तोमेन यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति संकल्पः । स्वमुख्यवत् ।

नाहीनः पुनस्तोमः । उच्यते स्यात्स च्छन्दोऽश्मतात् । साग्निचित्यश्चेत्प्रवृत्तनमपि कर्तव्यम् ।

उदबसानीयान्तम् । द्वादश मिथुनौ गावौ दाक्षिणा छन्दोगमतात् । यो लघुरिवाप्रति-

ष्ठितः स्यादिति । यो लघुप्रतिष्ठितः स अतः । लघुरिव दृष्टो वायुवदप्रतिष्ठित

इत्यर्थः ॥ १ ॥)

औपच्छदेन प्रतिष्ठाकामः ॥ २ ॥
 औपच्छदेन यक्ष्ये प्रतिष्ठार्थं प्रजावान्मूयासमिति संकल्पः । सर्वमाग्निष्टोमवत् ॥ १ ॥
 एकैकया स्तोत्रिययोपगायते ॥ ३ ॥
 स्तोत्रे स्तोत्र एकैका, इत्यापस्तम्बः । चोदकप्राप्तत्वात्स्तोत्रिययोपध्वंसनमित्यर्थः ॥ १ ॥
 गन्धर्वाप्सरसो मादयन्तामिति प्रातःसवनेऽ-
 षस्तात्पूतभृतः पांसूनु(न)पास्यति ॥ ४ ॥
 छन्दोगप्रत्ययम् ॥ ४ ॥
 गन्धर्वा देवा मादयन्तामिति माध्यांदिने सवने ।
 गन्धर्वाः पितरो मादयन्तामिति तृतीयसवने ॥ ५ ॥
 सत्रेषु नाराशंसेषु इत्यापस्तम्बः । अप्राकृतं शेषमपूतभृतः पांसूनपास्यति । मध्यं-
 दिने तृतीयसवने च कालपृथक्त्वान्मन्त्रभेद इत्यर्थः ॥ ५ ॥
 अपध्वत्सत इत्याचक्षते ॥ ६ ॥

गतः । एकैकया स्तोत्रिययाऽपध्वंसते । चोदकप्राप्तमपध्वंसनं सर्वमाग्निष्टोमवत् ॥ ६ ॥
 पुनस्तोभेन बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येता-
 भिश्चस्यमानस्य भूत्वैतेषाम् ॥ ७ ॥
 यजेतेति शेषः । पूर्ववद्व्याख्या ॥ ७ ॥
 गोतमचतुष्टोमाभ्यां पशुकामः ॥ ८ ॥
 यजेतेति शेषः । पूर्ववद्दीक्षायाः सुत्यायाश्च कालः । गोतमचतुष्टोमाभ्यां यजेतेति
 पशुमान्मूयासमिति संकल्पः ॥ ८ ॥
 उक्थयः षोडशमानुचरः ॥ ९ ॥

माग्निष्टोमो नोक्थयो न्यतिराजः । यावदुक्थयः स्तोत्रिया विधीयन्ते तावदग्निष्टोम
 इति श्रुतेः । तस्मादाग्निष्टोमः । यद्वा—दश स्तोत्राणीत्यनुवादाचोक्थयः । अथ गोतम-
 चतुष्टोमेन यक्ष्ये । विद्युत् । सर्वमाग्निष्टोमवत् । तदेव क्रतुकरणमुक्थयरूपोऽप्यतिग्राह्याः
 सन्त्येव ॥ ९ ॥

नपुंसकपशू इव भवतः ॥ १० ॥

आग्नेयः सवनीयः । उदवसानीयाऽन्ततः । ततः पृष्ट्यामुत्तरस्य यजेतेति श्रुतेः ।
 ष्टोमेन यक्ष्ये विद्युदासि । पूर्ववदुक्थयवत् क्रत्वकरणमुक्थयरूपोऽप्यतिग्राह्याः । यजेतेति
 च गृह्यते । तथाऽपि न षोडशसंस्था चोदवसानीयान्तरम् ॥ १० ॥
 उद्भिद्दलभिद्भ्यां पशुकामः ॥ ११ ॥
 यजेतेति शेषः । उद्भिद्दलभिद्भ्यां यक्ष्ये । पशुर्भुमुदवसानीयान्तमाग्निष्टोमवत् ॥ ११ ॥

१-पथः] : महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । ४३३

उज्जिदेष्टा संवत्सरे बलभिदा यजेत ॥ १२ ॥

। अग्निपौर्णमास्यां तिलो दीक्षा नियताः सप्तष्टौ वा स्यादिति षष्ठ्योः वचनात् ।
आगामिन्यां वैश्यां पौर्णमास्यां प्रतिपद्युद्भिन्समाप्यनन्तरम् ॥ १२ ॥

। आग्नेयेनाष्टाकपालेनान्तरालं प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

। प्रथमाप्रभृत्याग्नेयेनाष्टाकपालेन यजेताहरहश्चान्द्रमानेन । संवत्सरग्रहणमागोमिथ्यां
वैश्यां प्रथमायामाग्नेयोष्टि कृत्वाऽऽग्नेयेन चेष्टा समानतन्त्रेण । केचित्तस्मिन्नहन्वेव
बलभिदा यक्ष्ये । अग्रामि तिलो दीक्षा नियताः । सर्वं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

उभयत्र गायत्रीः संपूर्णा दक्षिणा ददाति ॥ १४ ॥

। गायत्रीशब्देनोत्तरसंख्याऽभिधीयते । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री इति षष्ठ्योः
वचनात् ॥ १४ ॥

। अष्टौ पूर्वस्मिन्नष्टौ उत्तरस्मिन् ॥ १५ ॥

। अष्टौवष्टावेकैकस्योद्भिद्बलभिदोरन्तराले नित्यमेव प्रवृत्तिः ॥ १६ ॥

। अपचितिकामोऽपचितिभ्याम् ॥ १६ ॥

। यजेतेति शेषः । गौतमचतुष्टोमवत्कालः समाने पूर्वपक्षे इत्यर्थः । अपचितिभ्यां
यक्ष्ये, अपचित्यर्थम् । अपचितिः पूजा । सर्वमाग्निष्टोमवत् । उदवसानीयान्तम् ॥ १७ ॥

उभयसामानौ भवतः ॥ १७ ॥

एवं द्वितीयेन तद्योत्तरावभुषं च कुर्यात् । दक्षिण्य साधारण्यं प्रथमे दानमुख्यत्वात् ।
सर्वे ज्ञातनिष्किया अश्वा गोशतैकैकोऽश्वो विक्रीतः स स्वयमुवर्णघट्परिवृतेन रथप्रावृ-
(पर)णैः पट्टवर्णेणालंकृतः सर्वाभरणेणालंकृतोऽशुमान्यः सप्रवान् वैद्याप्रपरिवारैः श्यामव-
र्मणाऽलंकृतो रथे संनद्धः पूर्वमेव ज्याह्यातो राजसूये निष्की स्वामी संग्रहीता भवतीति
विज्ञायते । तथाऽपि न दोषशीसंस्था उदवसानीया । एवंभूतसंग्रहीतयुक्तं रथं ददाति ।
केचित्प्रधानमुभयत्र कुर्वन्ति । तथा चाऽऽहःऽऽपस्तम्बः—तयोरश्वरथश्चतुर्युग्मद्विभवा ।
सर्वे ज्ञातक्रया अश्वाः । स स्वामी प्रावेपी सर्वाभरणंशुमान् । तस्य वैद्याः परिवारो
द्वैपो चन्वधिरार्क्षः कवचः । अध्यास्थाता संनद्धः संनद्धसारभिरावृत्तः प्रतिहिताभ्याम् ।
निष्की स्वामी संग्रहीता भवतीति विज्ञायते' (आप० श्रौ० २२-१२-४१९)
इति ॥ १७ ॥

पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्यां यः कामयेत् पक्षी-

ज्योतिष्यतः स्वर्गाँल्लोकाननुसंचरेयमिति ॥ १८ ॥

। पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्यां यजेतेति शेषः । एतयोः समाने पूर्वपक्षे यजेत, एकस्मि-
न्विज्ञायते ॥ समानोऽग्निचयत उभयोरेक एवेत्यर्थः । वसन्तोऽप्रावास्यायां पक्षिभ्यां

साग्निचित्वाभ्यां यक्ष्ये । पक्ष(सि)वान्भूत्वा स्वर्गोल्लोकाननुसंचरेयमिति संकल्पः । अथवा पक्षिणा यक्ष्ये । विद्युदसि० सक्षेदान्तं, बृहस्पतिपुरोहिता इत्यादि उस्वार्थत्वादुक्ता अस्मिन्नास्ति ।

एका दीक्षा तिस्र उपसदः, षयनाभावात् । पञ्चम्यां प्रसुवः, पर्वणीत्यर्थः । त्रिह-
विष्वरं दीक्षणीयायां केचिदिच्छन्ति । श्वोभूते प्रायणीयादि समानं, नोत्तरवेदिः । अति-
प्रणयनकाले गार्हपत्यात्काले गार्हभत्याचितेरादायाग्निष्टोमपत्प्रणयनशिलानिधानवर्जमग्नि-
वदिति । केचित् अग्ने युक्त्वा हीत्यादि रुचं नो धेहीत्यन्तो लुप्यत इति । केचिद्ब्रह्मध्यानर्था-
दिवसोर्धारावर्जं रुचं नो धेहीत्यन्तं कुर्वन्ति ।

अग्निवदुत्तरमित्याग्निष्टोमिकमग्निं युनक्ति । नच नमस्ते अस्तु न कुरुषीषी न
हिरण्यपात्रं नैकादश समिष्टयजूषि केचिदिच्छन्ति । उदयसानीयान्तमग्निष्टोमपत् ।
केचिदेवं वर्णयन्ति—द्वयोः पूर्वपक्षयोस्तिथिसंस्थानद्वयोरग्निचयनं कृत्वा पृथक्पृथक् कृत्वा
पक्षिम्यां यजेत । श्येनश्चेदुत्तरस्यापि उत्तरचतुरस्र एवं पक्षिम्यां याग इति तन्न ॥१८॥

ऋषभेणाग्निष्टोमेन राजन्यं वीर्यकामम् ॥ १९ ॥

ऋषभो राजसूयः संग्रामसंयुक्ते याजयेदित्यापस्तम्बः । ऋषभेण यक्ष्ये वीर्यवान्भूया-
सामिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ १९ ॥

ऋषभो दक्षिणा ॥ २० ॥

द्वादशशतं दक्षिणा, इत्यापस्तम्बः ॥ २० ॥

गोसवेनोक्थ्येन बृहद्रथंतरसाम्ना स्वाराज्यकामः ॥ २१ ॥

यजेतेति शेषः । गोसवेनोक्थ्येन बृहद्रथंतरसाम्ना (स्वाराज्यकामेन) यक्ष्ये ।
स्वाराज्यमवाप्नवानीति । सर्वमुक्थ्यवत् ॥ २१ ॥

अयुतं दक्षिणा ॥ २२ ॥

अयुतं दशसहस्रम् ॥ २२ ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयमनुद्धते वेद्ये प्रतिधुषा

माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते ॥ (स्व० ११) ॥

रेवज्जातः सहसा वृद्धः सन्नतां सन्नभृत्तमो

बयोधाः । महान्माहित्वे तस्तभानः सन्न

राष्ट्रे च जाशृहि । मजापतेस्त्वा परमेष्ठिनः

स्वाराज्येनाभिषिञ्चामीति ॥ २३ ॥

वेद्युद्धननकाल उत्तरवेदेर्दक्षिणदेशस्याऽऽहवनीयमनुद्धते नृहतः स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्य-
(च्यं)ते रेवज्जातः० अभिषिञ्चामीत्यन्तेन प्रतिधुषा हुतशेषेण पयसा वाऽभिषेकः ॥२३॥

गोसवेनेष्टा संवत्सरं द्वादशार्हं वा गोव्रतो भवति ॥ २४ ॥

तेनेष्टोदवसानीयान्तं पशुान्तचारी भवति ॥ २४ ॥

उपमातरामियादुपस्वसारमुपसगोत्रामुपनिगायो-
दकं पिबति तृणानि वा च्छिनत्ति ॥ २५ ॥

उपवहायोदकं पिबेत्तृणानि चाऽऽच्छिन्यात् । उपमातरामियादुपस्वसारमुपसगोत्राम्
(आप०श्री० २२-१९-२) इत्यापस्तम्बः । अन्यत्र येषु गमनेषु न दोषो विहि-
तत्वात् ॥ २५ ॥

यत्र यत्रैनं विष्टा विन्देत्तत्र तत्र विति-
ष्ठितोऽपवगाहं गौरीष सिषम् ॥ २६ ॥

यत्र यत्रैनं विष्टा विन्देत्तत्र तत्र मलविसर्ग आपन्नो लज्जामपि त्यजेत् । विततोऽ-
न्यानि कर्माणि धर्मलोमभयाद्बुद्धेः समयेन निवृत्तानि स्वभावात् । गवालम्भमिति वच-
नात्कली गोसवनिवृत्तिः । युगान्तरविषयत्वात् ॥ २६ ॥

मरुताः स्तोमेनापरिमितां पुष्टिं पुष्यति ॥ २७ ॥

'मरुताः स्तोमेनानन्ताः श्रियं जयति' (२२-१९-४) इत्यापस्तम्बः ॥ २७ ॥

एतेन त्रीन्याजयेत् ॥ २८ ॥

एतेन द्वौ त्रीन्वा याजयेदित्यापस्तम्बः । श्रीकामौ श्रीकामा वा यजेरन् । मरुतां
स्तोमेन यक्षयार्हं इत्यर्थमिति संकल्पः । राजपुरोहितयाजवद्विवचनेन यजमानाभिधा-
नम् । वीक्षा द्वादशाहवत् । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २८ ॥

इन्द्रस्तोमेनोक्थयेन रथतरसाञ्जा बृहसाञ्जो-
भयसाञ्जा वा तेन द्वौ याजयेत् ॥ २९ ॥

गतः ॥ २९ ॥

ऋषभेणाग्निष्टोमेन बृहत्साञ्जा ब्राह्मणोऽ-
(ब्रह्मणोऽ)धिपतिः समानानां भवति ॥ ३० ॥

व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

इन्द्राग्न्योः कुलायेन राजपुरोहितावुभावे-
कस्यां याजयेत् ॥ ३१ ॥

इन्द्राग्न्योः स्तोमो राजपुरोहितयज्ञः । राजपुरोहिताविन्द्राग्न्योः स्तोमेन यक्षयार्हं ॥ ३१ ॥

तेजो ब्रह्मवर्चसं प्रावरुद्वै(द्भ्यै) विज्ञः राजा भविष्यति ॥ ३२ ॥

ब्रह्मवर्चसमवाप्तवानीति पुरोहितः । राजा राज्यप्राप्त्यर्थमिति क्षत्रियः । तेन सह

संकल्पः । सायुज्यकामयज्ञवत् । यदि राजा गृहपतिस्तदा फलधर्मसप्रयोग इति केचित् ॥ ३२ ॥

विध(घ)नेन विपाप्मानं भ्रातृव्यश्ङ्कते ।
तेन सर्वा मृषो विहते ॥ ३३ ॥

भ्रातृव्यहननार्थमित्यर्थः । पापक्षयोऽपि फलम् । यं राजानं विशो नापचयेद्युर्यो वा ब्राह्मणस्तमसा पाप्मना प्रावृतः स्यादिति श्रुतेः । विध(घ)नद्वय ताण्डके पठितम् । स्वभयं पश्चमिचारार्थं च तैत्तिरीयक उत्तरो विध(घ)नः पठितः । तस्य(दा) पापक्षयफलं विध(घ)-नस्य पापक्षयार्थता सामवेदसूत्रकारेण व्यख्यायनेनाप्युक्तम् । अपिना ज्ञातप्रायश्चित्तमिति । विधनेन यक्ष्ये, पापक्षयार्थमिचारार्थं वा पशुकामो वा छन्दोगमतात् । सर्वमग्निष्टो-मवत् ॥ ३३ ॥

संदेशेन भ्रातृव्यवान् वज्रेण षोडशिनं अभि-
चरच्छे(ज्ये)नेन व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

श्येनादप्यत्र विशेषः । राजानं संदेशेनाभिचरेज्जनपं वज्रेण (इति) छन्दोगवच-
नात् ॥ ३४ ॥

त्रयोदशरात्रस्त्रिरात्रो वद्विक्रामः ॥ ३५ ॥

एताभ्यामिष्टा ज्योतिष्टोमेन यनेत न शान्त्यर्थमिति छन्दोगवचनात् । त्रयोदश-
तिरात्रो ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेनातिरात्रेण यक्ष्ये, ऋद्धिमवाप्नवानीति संकल्पः ।
सर्वमतिरात्रवत् । षोडशिकः ॥ ३५ ॥

सर्वस्तोमेन जुभूपन् ॥ ३६ ॥

सर्वस्तोमेनातिरात्रेण यक्ष्ये, भूतिमवाप्नवानीति संकल्पः । शेषमतिरात्रवत् ॥ ३६ ॥

अप्तोर्यामिष्य पशुकामः ॥ ३७ ॥

यजेतेति शेषः । अप्तोर्यामः कृ(क)त्वन्तरः पूर्वोक्तः । पश्चम्यं वाऽप्तोर्यामिणा-
तिरात्रेण यक्ष्ये, सर्वान्कामानवावाप्नवानीत्यागूः षोडशिमप्यपूर्वमेवोक्तः । अस्याप्तोर्यामस्य
बृहस्पतिसववदभिषेकः (शुक्रामन्थिनो भवतः ।) शुक्रामन्थिनोः संख्या तैत्तिरीय । शेषं
पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

यस्मात्पशवः प्र मेव अ१५१रभिति ॥ ३८ ॥

अप्तोर्यामिण सर्वमाप्नोति सर्वं जयाति (आप० श्रौ० २२-१३-१२) इत्या-
पस्तम्भः ॥ ३८ ॥

षेकादग्निनाः पशवो भवन्ति ॥ ३९ ॥

१ १८७:] महादेवशक्तिसंकलितमयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४४१

एकादशानाः पशवः । यूपच्छेदनकाले अग्निष्टप्रथमानित्यादि । ताण्डके छन्दोगे वैका-
दश रशना एकादश पशव एकादश यूपा भवन्तीति परिसंख्यानादुपशयपात्नीवत्त-
योनिवृत्तिरिति केचित् । एकादशिनप्रदर्शनार्थमिति न्याय एवेति केचित् । तैत्तिरीये
सर्वस्तोमोऽग्निष्टोमसंस्थः । ' योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेत ' (तै०
सं० ७-१-१) इति ॥ ३९ ॥

नवसप्तदशेन प्रजाकामः ॥ ४० ॥

नवसप्तदशेनातिरात्रेण यक्ष्ये, प्रजामवाप्नवानीति । सर्वमतिरात्रवत् ॥ ४० ॥

विषुवता ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति ॥ ४१ ॥

द्विभार्यस्य ज्येष्ठ्याः पुत्रो ज्यैष्ठ्यकामो यजेत । विषुवताऽतिरात्रेण यक्ष्ये ज्यैष्ठ्यमवा-
प्नवामीति । नाशमेयाद्विषुवदूर्वाः । न षोडशिमान् । तद्योदिते प्रातरनुवाकमुपाक-
रोतीति भरद्वाजः । तथैवातिप्राक्षाः । सारस्वत्या मेघ्याः सौर्या बोपालम्भः । एकर्वि-
शतिः सामिधेन्वः ॥ ४१ ॥

गोष्ठोमेन भ्रातृव्यवता ॥ ४२ ॥

यजेतेति शेषः । गोष्ठोमेनातिरात्रेण यक्ष्ये, भूतिमवाप्नवानीति । न षोडशिमान् ॥ ४२ ॥

आयुषा स्वर्गकामः ॥ ४३ ॥

यजेत । आयुषाऽतिरात्रेण यक्ष्ये, स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति । शेषमतिरात्रवत् ॥ ४३ ॥

अभिजिता पशुकामः ॥ ४४ ॥

यजेतेति शेषः । अभिजिताऽतिरात्रेण यक्ष्ये, पशुमान्भूयासमिति संकल्पः । षोड-
श्विनामभिजिदूर्वाः पशवश्चैकादश एकयूपमित्यादि ॥ ४४ ॥

विश्वजिता ग्रामकामः ॥ ४५ ॥

यजेतेति शेषः । विश्वजिताऽतिरात्रेण यक्ष्ये, भ्रातृव्यमयार्थमिति । विश्वजिदूर्वा
षोडशिमान् । सर्वस्वदानम् । उदवसाय रोहिणीमित्यादि ॥ ४५ ॥

त्रिवृता ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ४६ ॥

यजेतेति शेषः । त्रिवृताऽतिरात्रेण यक्ष्ये, अनाद्यर्थं ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति वा
संकल्पः । षोडशिमान् । सर्वं ज्योतिष्टोमातिरात्रवत् ॥ ४६ ॥

पञ्चदशेन वीर्यकामः ॥ ४७ ॥

यजेतेति शेषः । पञ्चदशेनातिरात्रेण यक्ष्ये प्रजामवाप्नवानीति । षोडशिमान् ॥ ४७ ॥

सप्तदशेन प्रजाकामः ॥ ४८ ॥

सप्तदशेनातिरात्रेण यक्ष्ये प्रजामवाप्नवानीति । सर्वं पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

एकविंशेन प्रतिष्ठाकामः ॥ (स्व० १२) ॥ ४९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने

पञ्चमः पटलः ।

एकविंशेनातिरात्रेण यक्ष्ये, प्रतिष्ठार्थमिति संकल्पः । अत्रैक्यूपे वैका(अत्र कापे-
स्यैका, दशिनी वेत्युपदेशः । अतिरात्रश्चरम इति वचनत्रयोदशातिरात्रः सहस्रदक्षिणा-
युक्ताः । तस्मादादावन्ते च त्रैधातवीया । अन्तरक्षैकाहाः समाप्ताः ।

अथ षोडशीकृत्यविकल्पः । प्रकृतावतिरात्रे विकृतौ कारणान्तु नियम्यते । यत्र विरा-
ट्संपत्तिमाह विरःजं संपद्यत इति । स्तोत्रियानां यत्र विराट्संपत्तिः षोडशिना प्रयुज्य-
मानेन संपद्यते तत्र ग्रहीतव्यः । यत्र त्वगृह्यमाणेन संपद्यते विरःजं तत्र प्रयोक्तव्यः ।
ऐकाहिकेष्वतिरात्रेषु ज्योतिषु प्रयुज्यते । अनुक्रमणात् । तथा सर्वस्तोमे चासौयमि च ।
न च सप्तदशानुक्रान्तः । तथा विषुवति गोष्टोमायुष्टोमयोरभिनिद्धिश्चानितोश्चानुक्रान्तः ।
तथैकस्तोमेषु द्वादशाहे ह्यतिरात्रे गृह्यते । तथा विराट्संपद्यते । त्रीणि ज्योतींषु सचते
स षोडशीति वचनाच्च । द्वादशाहे गवामयनातिरात्रयोः षोडशिग्रहणं पुरस्ताद्विषुवतः
' षोडशिनमुपयन्ति ' इति ग्राहणेनातिरात्रयोः षोडशिग्रहणमेवं वा ' ब्रह्मवादिनो
षदन्वतिरात्रः परमो यज्ञः ' इत्यधिकृत्य ' ते सःस्तुता विराजमाभिसंपद्यन्ते द्वे चर्चा-
वतिरिच्येते ' इत्यग्निष्टोमेषु सत्सु स्वरसामसु द्वयोः स्तोत्रिययोरतिरेके षोडशिनः प्रयोगे
तस्मादतिरात्रयोर्भिप्रतिषेधाद्विकल्पो वा गवामयने त्वहीनत्वास्त्रानाद्द्विरात्रस्थोत्तमेऽ-
हनि ग्राह्य इत्यादिना तस्यान्यथा समाप्तात एव षोडशिनाऽतिरात्रसत्रेषु द्वादशा-
हिकोऽतिरात्रो गृह्यते । अथ(व) तु प्रकृतौ विकल्पः ।

सत्रमध्यपात एकहेषु प्राप्तं यथा गृह्यते न वा त्रयोदशातिरात्रे सर्वस्तोमे ग्रहणमु-
त्तमायामतिरात्रे च सत्रे सर्वस्तोत्रे ग्रहणम् । यत्र त्वान्नातस्तत्र ग्रहणमेव । यथा
षोडशिनो भवन्ति । यत्र त्वतिरात्रमात्रचोदना तत्र प्रकृतावेव विकल्प इति षोडशि-
कृत्येः ॥ ४९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथाहीना उच्यन्ते—

द्विरात्रप्रमृतव उपरिष्ठादतिरात्रा अहीना

एकादशराजात् ॥ १ ॥

द्विरात्रादयोऽप्यहीनाः क्रमेण विधीयन्ते । सर्वे च हीना अन्यतरते(तोऽ)तिरात्रा भवन्ति । यदि चैवाहीनो यदि च सप्तम् । उभयथैवोभयतोऽतिरात्रो द्वादशाहो भवति, आवेशात् । अन्ययाऽहीनोऽप्युभयतोऽतिरात्रो भवति । सर्वमुत्तरत्र वक्ष्यते । चत्वारो द्विरात्रा व्युष्टिद्विरात्राभिरसकापिवनचैश्वरयनामानः । तत्र व्युष्टिद्विरात्रो रात्रां विहितः ॥ १ ॥

तेषां द्वादशाहेनाहीनभूतेन कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

गतः ॥ २ ॥

द्विरात्रस्य त्रिरात्रस्य चतुरात्रस्य पञ्चरात्रस्य
सप्तरात्रस्य नवरात्रस्योत्तममैन्द्रवायवाग्रम् ।
शुक्राग्रं वा ॥ ३ ॥

गृह्णातीति शेषः । प्रथमो व्युष्टिद्विरात्रः । व्युष्टिद्विरात्रमौपवसथ्यान्तं कृत्वा वसतीवरीः परिहृत्य परिस्तरणान्तं कृत्वा महारात्रे नुद्ध्वा ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम ऐन्द्रवायवाग्र इति ॥ ३ ॥

द्विरात्रस्योत्तरेऽह्नषोडशिनं गृह्णाति ॥ ४ ॥

द्विरात्रस्यैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः शुक्राग्रमुत्तरम् । त्रिरात्रस्यैतच्चैवाऽऽमयणाग्रं च । चतुरात्रस्यैतच्चैवेन्द्रवायवाग्रं च । पञ्चरात्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । षड्रात्रे द्विः परिवर्तते । सप्तरात्रस्यैतच्चैवेन्द्रवायवाग्रं च । अष्टरात्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । नवरात्रे त्रिः परिवर्तते । दशरात्रस्यैतच्चैवेन्द्रवायवाग्रं च । एकादशरात्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । द्वादशरात्रे चतुः परिवर्तते । षोडशिनो ग्रहणं द्विरात्रस्योत्तरेऽह्निति (२२-१४-१-१४) ॥ ४ ॥

मध्यमे त्रिरात्रस्य चतुरात्रप्रभृतिषु नानाऽहीनेषु ॥ ५ ॥

ब्राह्मो मध्यमे त्रिरात्रस्य । चतुर्थे चतुर्थे चतुरात्रप्रभृतिषु नानाऽहीनेषु (आप० श्रौ० २२-१४-१९) इत्यापस्तम्बः । कापेयानसैकादशिनानां च विकल्पो लभ्यते । दशसहस्रं ददाति । पत्नीतंयाजान्तमहीनसंततयः । श्वोभूतेऽतिरात्रः शुक्राग्रः । ऐकादशिनानां षट्कं दशसहस्रं ददाति । एवमुदवसानांयान्तम् । अतिरात्रः षोडशिमान् । एवं तण्डिनां क्लृप्तिः । तैत्तिरीयणां स्वर्गः फलमाश्नातम् । छन्दो-मानां नित्यं एवेति ॥ ५ ॥

आङ्गिरसेन यः पुण्येऽहीन इव स्यात्स एतेन यजेत ॥ ६ ॥

अथाङ्गिरसं द्विरात्रो विधीयते ॥ ६ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्षवति ॥ ७ ॥

अभिष्टुव इत्यस्य न्याख्यानां ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमे निरूपिताग्नि-
ष्टादयश्चत्वारः स्तोमाः क्रियन्ते । तेजस्तेनावरुन्धे (७-१-४) इति ऋतेस्तव-
नुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति ॥ ७ ॥

सर्वस्तोमोऽतिरात्र चत्वरम् । ८ ॥

सर्वस्तोमैरुपेतोऽतिरात्र इत्यनेन त्रिणवश्रयस्त्रिंशस्तोमाभ्यां सहिता अशेषस्तोमा
उक्ताः । सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुन्धे (तै० सं० ७-१-४) इति प्राक्षणम् ।
द्वादशभिः स्तोत्रैरुपेतोऽग्निष्टोम एकोनत्रिंशद्भिः स्तोत्रैरुपेतोऽतिरात्र इति तयोर्भेदः ॥८॥

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते—

गायत्रं पूर्वेऽहन्साम भवति । त्रैष्टुभमुत्तरे ॥ ९ ॥

गायत्रीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं गायत्रमेतन्नामकं साम । तदेतद्द्वौदुराभिमुख्येन पठनीये
स्तोत्रे गायेत् । तदेतत्पूर्वेऽहनि द्रष्टव्यम् । यद्यपि त्रैष्टुभाख्यं किञ्चित्साम नास्ति
तथाऽपि त्रिष्टुच्छन्दस्कायामुत्पन्नत्वात्त्रैष्टुभमित्युच्यते तदेतदुत्तरदिने गायेत् ॥ ९ ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषं चोदकप्राप्तविकल्पनिवारणाय नियमयति—

रयन्तरं पूर्वेऽहन्साम भवति ॥ १० ॥ बृहदुत्तरे ॥ ११ ॥

प्रकृतौ तु बृहद्रयन्तरयोरौच्छिको विकल्पः । इह तु दिनभेदेन व्यवस्था ॥१०॥११॥
पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थितं सामान्तरं विधत्ते—

वैखानसं पूर्वेऽहन्साम भवति षोडश्युत्तरे ॥ १२ ॥

तदाहुः क जगती चानुष्टुप् चेति (तै० सं० ७-१-४) इत्यत्र ब्रह्मवादिनश्चोक्त-
यन्ति—अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी । तयोः पूर्वस्मिन् गायत्र्यामुत्पन्नं साम गीतम् ।
तदुत्तरस्मिन्स्तु त्रिष्टुभ्युत्पन्नं साम गीतम् । न ह्यत्र तृतीयचतुर्थे अहनी विद्येते । ततो
जगत्यनुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते इति । तत्राभिज्ञाः सामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाहुः—
यद्बृहत्यामृच्युत्पन्नं वैखानसाख्यं साम तत् पूर्वदिने गायेत् । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा
सती चतुर्वारमावर्त्यमाना जगतीत्रयं संपद्यते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिसृणाम-
क्षरसंख्यया बृहतीचतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैखानससाम्नाऽयं द्विरात्रयोगो अगत्याः
सकाशात्रापैति । षोडशीशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरवीताख्यं सामोच्यते । तच्चोत्त-
रेऽहनि गायेत् । तदाधारभूतामृचमवलम्ब्य पूर्ववदनुष्टुभं संपादयेत् । तेन षोडशिसाम्नाऽयं
द्विरात्रोऽनुष्टुभः सकाशात्रापैति ।

ननु अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः प्राप्स्यमावादप्राप्तविधानात् परिस्त्वा । ततश्च
सदितरद्विरात्रेष्वपि गृह्यत इति वृत्तिकारमतिः । प्राप्स्यकारमते तु द्विरात्रान्तरेषु परि-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४४५

संख्यातात्वेन षोडशिमियतस्थाभावादाङ्गिरसो द्विरात्र एव नियमेन षोडशी मृच्छते (जै०
सू० १०-१-१२) इति ॥ १२ ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेषं विधत्ते—

हविष्मभिधर्मं पूर्वमहर्भवति । हविष्कृन्निधनमुत्तरम् ॥ १३ ॥

पक्षधा विभक्तस्य सात्रः पक्षमभागो निधनम् । हविष्मच्छब्दरूपं निधनं यस्मिन्न-
हनि तद्धविष्मभिधनम् । पूर्वदिने हविष्मदिति शब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एवमितर-
न्नापि । उत्तरस्मिन्नहनि हविष्कृच्छब्द इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थां विधत्ते—

अमावास्यायां पूर्वमहर्भर्जनीय उत्तरम् ॥ १४ ॥

शुक्लः कृष्णो वैक एव पक्षः समानोऽर्धमासः । तस्मिन्नेव यद्युभे अहनी स्यातां
तदानामिकपक्षगतत्वादेकस्याह्नो यावद्वर्षं तत्रादेव भवेत् । इतरस्य वर्षं तु लुप्येत ।
अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममहः कर्तव्यम् । शुक्लपक्षस्य प्रथमदिने द्वितीयमहः ।
एवं सति भिन्नार्धमासवर्तित्वाद्भिन्नवर्षं भवतः ॥ १४ ॥

कापिबनेन यं कामं कामयेत तमेतेनाभ्यश्रुते ॥ १५ ॥

एतेन कापिबनेन सर्वकामानां प्राप्तुं शक्यत्वादिसं कापेयं कुर्यादिति भावः ॥ १५ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमह-
र्भवति । अतिरात्र उत्तरम् ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमस्य तु प्राथम्यं 'तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः' इति वाक्येनोक्तम् । तत् प्राथम्यव-
त्प्राथम्यमतिरात्रस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अत एव सूत्रकारेणोक्तम् । 'अग्निष्टोमः प्रथमय-
ज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति' इति ॥ १६ ॥

चैत्ररथेन सर्वमन्त्राद्यमवरुधे ॥ १७ ॥

चैत्ररथेन प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतिष्ठिति (२२-१४-२२) इत्यापस्तम्बः । चैत्ररथेन
द्विरात्रेण यक्ष्ये । प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतिष्ठिति व्याख्यातः फलवादः ॥ १७ ॥

तस्य त्रिवृत्पञ्चदशोऽग्निष्टोमः पूर्वमह-
रात्रुत्तरम् ॥ १८ ॥

अत्र सर्वत्राहःशब्देनैकदिनसाध्यः स्तोत्रप्रयोग उपलक्ष्यते । अभिष्टुवास्थ्यः कश्चित्प-
क्षव्यागविशेषः । तस्य च प्रथमदिने ज्योतिष्टोमप्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमो विहितोऽस्ति ।
स ह्यत्राभिष्टुवशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भवति पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यर्थः ।
द्वितीयदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥

अग्निष्टोमः पूर्वं आसुरतिरात्र उतर इति भरद्वाजोऽपि । षोडशमानाङ्गिरसादिषु विदेवनादयोऽङ्गमूता इति केचिदिच्छन्ति । व्युष्टिद्विरात्रप्रकृतिरिति । व्युष्टिद्विरात्रस्य राजसूयकरणभूतस्थापि विदेवनादयोऽङ्गमूता इति केचिन्नेच्छन्ति । व्युष्टिद्विरात्रविध्यन्तामत्र य उत्तरास्तथाऽप्याङ्गिरसचैरत्ररथकापिवनपृष्ट्याः षडहस्यैवाऽऽद्या गोर्विकारे अहनी आतिरात्रस्तु सर्वस्तोमोत्तरमेव । पञ्च पूर्वं कापेयास्तूत्तरे षट् तथैव नामधेयगता धर्माः प्रवर्तन्ते ॥ १८ ॥

गर्गत्रिरात्रेण वसून् रुद्रानादित्यानभ्यारोहति ॥ १९ ॥

एषु लोकेषु भतितिष्ठति ॥ २० ॥ अग्निष्टोम उक्थ्योऽति-

रात्ररूपहानि रथंतरं वामदेव्यं बृहदिति पृष्ठानि ॥ २१ ॥

गर्गत्रिरात्रस्य कर्म—गर्गत्रिरात्रेण यक्ष्ये वसूनां रुद्राणाशादित्यानां सायुज्यार्थमिति । पृथक्त्वे स्वर्गोऽपि फलम् । द्वादशाहवदारम्भकाल इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

आशावैष्णव एकादशकपालः सारस्वत-

श्चरुर्बर्हिस्पत्यश्चरुरिति ॥ (स्र० १३) ॥

दीक्षणीया त्रैघातवीया वा ॥ २२ ॥

इयान्तु विशेषः—शिशिरे पर्वण्यारम्भः । ससेदान्तं कृत्वा त्रैघातवीया । प्रश्ने कृतेऽहानो गर्गत्रिरात्रः । त्रैघातवीयां कृत्वा बृहस्पतिपुरोहितेत्यादि वा पशुयागान्तमशिवत् । ततः प्रवर्धमभरणं च काठकश्चेत्रैघातवीयान्तं कृत्वा सावित्रमग्निं चेष्य इति संकल्प्योपकल्पनमुभयपक्षे दीक्षणीया त्रैघातवीया भवति ॥ २२ ॥

वञ्चुररुणा रोहिणी पिङ्गलक्ष्यैकहायनी सोमत्रयणी ॥ २३ ॥

तदेव रूपं स्पष्टीक्रियते—रोहिणी शरीरे लोहितवर्णा पिङ्गला पिङ्गलक्ष्यैकहायन्येकसंवत्सरवयस्का, ईदृशी सती लावण्योपेतं रूपं च कृत्वा गवात्मन्यासां त्रयस्त्रिंशत्संख्यया शतत्रयसंख्यया च सह जगद्बुद्धच्छत् । यस्मात्सोमार्थं रोहिण्यादिरूपं घृतवती तस्माद्रोहिण्यैकहायन्या पिङ्गलाक्ष्या सोमं कीर्णीयात् । 'तमप्सु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहि' (७-१-१) इति श्रुतेः ॥ २३ ॥

सहस्रं दक्षिणा मथमेऽहःस्त्रीणि च शतानि नयेत् ।

त्रयस्त्रिंशत्तं चैवं द्वितीये (तृतीये च) सहकुर्यात्तिरि-

च्यते । द्विरूपा रोहिण्युभयत एन्यन्यत एनी वा ॥ २४ ॥

प्रतिदिनमविच्छिन्नानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि त्रीणि शतानि ददाति । त्रयस्त्रिंशत्संख्याया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सत्यैकैकस्मिन्दिने त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यर्थो भवति । उभयत एनी स्यात् (तै० सं० ७-१-६) इति । उभयोः पार्श्वयोः शुक्लरेखा यस्याः सेयमुभयत एनी । अथ प्रकरणान्तरेण लक्षणं विधत्ते—

तदाहुरन्यत एनी स्यात्सहस्रं परस्तादेतम् (७-१-६) इति । तस्मिन्सहस्रतमी-
विषयेऽभिज्ञा एवमाहुः—अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे शुक्लरेखा पर्याप्ता । तत्रोपपत्तिं चैव-
माहुः—एतं परस्तात्सहस्रमेतस्य गोविशेषस्य परभागे गोसहस्रं तिष्ठत्यतो न तत्र
शुक्लरेखाऽपेक्षितेति ॥ २४ ॥

तां प्रथमेऽहनि नयेत् । उक्तमे बोधमा ॥ २५ ॥

तां दातव्यां गाम् ॥ २५ ॥

प्रथमेऽहनि देयस्त्वमग्ने सहस्रमानयोद्बलस्था-
भिनस्त्वम् । सनः सहस्रमानय प्रजया पशुभिः
सह पुनर्मा विशताद्रयिरिति ॥ उद्भृष्टिस्तम-
नुमन्त्रयते । वेहद्वितीये त्वमपामोपधीना रसेन
रसिनी बभूविथ । सा मा सहस्र आभज प्रजया
पशुभिः सह पुनर्मा विशताद्रयिरिति वेहतं वामन-
स्तृतीये प्रतिष्ठाऽसि सहस्रस्य वैष्णवो वामनस्त्वम् ।
स नः सहस्रमाधेहि प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा
विशताद्रयिरिति ॥ २६ ॥

दातुं योग्यो देयः । योऽयं वरः सेयं सहस्रतमी (७-१-६) इति । गतमन्यत्
॥ २६ ॥

वामनं तं ज्येष्ठधैर्येन सहस्रमुत्सृजति ॥ २७ ॥

ऋत्विग्भ्यो निष्क्रीतां तां सहस्रतमीं यजमानगृहाभिमुख्येनोत्सृजेत् । २७ ॥

यत्तेनैकां प्रतिवरं प्रत्युत्सृजेयुस्तादर्कसहस्रयाजी
दुनः सहस्रं प्रजायते ॥ २८ ॥

यस्मात्सहस्रतमी श्रेष्ठो गोविशेषस्तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सत्वस्य यजमानस्य सहस्रंस्वरूपा
सा सहस्रतमी दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रसदृशस्तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं
न प्रतिगृह्णीयात् । तत्प्रतिग्रहे सति गोसहस्रप्रतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कपचित्प्रति-
गृह्णीयात्तदानीमेवं निर्दिशेत् । योऽयं वरः सेयं सहस्रतमीति । एवं निर्दिश्यायान्यां
प्रत्येकं ब्रूयात् । इयं वरव्यतिरिक्ता ममेति । एवं निर्दिशे सति वरप्रतिग्रहेऽपि सहस्रप्रति-
ग्रहदोषो न भवति ॥ २८ ॥

दातव्यायास्तस्या गोराघ्रापणं विधत्ते—

तामुत्तरेणाऽऽशीर्षं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते
द्रोणकलशमवघ्रापयेत् ॥ २९ ॥

अग्नीषः शरणमाग्नीध्रं तस्योत्तरभागे तां दातव्यां गां प्रदक्षिणत्वेनाऽऽनीयाऽऽहवनी-
बन्ध समीपे द्रोणकलशस्थितं सोममवघ्नापयेत् ॥ २९ ॥

दक्षिणेन वा वेदिं नीत्वाऽन्तरा यूपमाहवनीयं
चावस्थाप्याऽऽग्नीध्रहविर्धानयोर्वाऽऽजिघ्र कल-
शमिति द्रोणकलशमवघ्नापयेत् ॥ ३० ॥

विशताद्रघिरिति मन्त्रान्तः ॥ ३० ॥

वर्दीचीमाग्नीध्रमानीय तस्यां तार्प्यमध्यस्य पुर-
स्तात्प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यामुभा जिग्यधुरिति आग्नीध्रे
जुहोति । तस्मिन्स्ताप्येऽधिष्णिगानां रूपं विद्म-
धितं भवति ॥ ३१ ॥

आहवनीयसमीपे स्थितया तया गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे प्रत्यागत्य तस्याऽऽ-
ग्नीध्रस्य पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थितायां जुहुयात् । होमाङ्गभूतो मन्त्रः । तदै-
रयेषामिति मन्त्रान्तः । इन्द्राविष्णु देवते । त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य ताल्प्यं
दर्शयति—‘ त्रेधा विभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रं साहस्रीमेवैनां करोति सहस्रस्यैवैनां
मात्रां करोति ’ (तै० सं० ७—१—७) इति । त्रिरात्रस्यै वागे गोसहस्रं
दिनत्रयार्थं त्रेधा विभक्तव्यमिति यत्तेनैनां सहस्रतर्पणमिव गां साहस्रीं सहस्रोपेतां करो-
ति न केवलं सहस्रोपेता किंतु तस्य सहस्रस्य यावती मात्रा तावन्मात्रमेवैनां करोति ।
अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—रूपाणि जुहोति (७—१—७) इति । रोहिणी
पिङ्गलैकहायनीत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि तानि जुहुयात् । रोहिण्यै स्वाहेत्यादयो
मन्त्रास्तत्रोक्तेयाः ॥ ३१ ॥

अथैतदङ्गभूतं जपं विधत्ते—

प्रतीचीं सदसः सक्तिमानीषेदेरन्त इति तस्या
दक्षिणे कर्णे जपति ॥ ३२ ॥

तस्या गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो मूत्वा मन्त्रं जपेत् । नूतादित्यन्तः ॥ ३२ ॥

तामुत्सृज्य विज्ञानमुपैति यद्यपुरुषाभिचीता प्राची
पादरात्सीदयं यजमानः (स्व० १४) ॥ कल्पाप्यं
लोकमजैषीदिति विद्यात् । यदि दक्षिणा सिमेऽ-
स्माद्धोकात्प्रेष्यतीति विद्यात् । यदि प्रतीची
महुधान्यो भविष्यतीति विद्यात् । यद्युदीची
भयानस्मिद्धोके भविष्यतीति विद्यात् ॥ ३३ ॥

तां गामित्यादि व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

तस्याः सहस्रतम्या दानं विधत्ते—

तामग्नीध्रे वा अह्नये वा होत्रे वाऽध्वर्यवे वा
दद्यात् ॥ ३४ ॥

सहस्रमस्य सा दत्ता भवति (७-१-७) इति हि ब्राह्मणशेषात् ॥ ३४ ॥

द्वौ बौद्धातारौ कुर्वत यतरो नाऽऽश्रावयेत्तस्मै
दद्यात् । द्वे वा तृतीधे अह्नये दद्यात् । तृतीय-
मग्नीध्रे ॥ ३५ ॥

नाऽऽश्रावयेत्तस्मै दद्यादिति वैश्वानराह्मणे समान्नात्वाच्च ॥ ३५ ॥

सा मा सुवर्गे लोकं गमय सा मा उथोतिऽमन्तं
लोकं गमय सा मा सर्वान्पुण्याल्लोकान्गमय सा
मा प्रतिष्ठां गमय प्रजया षशुभिः सह पुनर्मा
विशताद्रयिरित्यभिमन्त्र्य ददातीति ॥ ३६ ॥
तां प्रतिगृह्णीयादेकाऽसि न सहस्रमेकां त्वां भूतां
प्रतिगृह्णामि न सहस्रमेका मा भूता विश मा
सहस्रं स्योनाऽसि सुपदा सुशेवा स्योना मा
विश सुपदा मा विश सुशेवा मा विशेति ॥ ३७ ॥

सो मन्त्रमविद्वान्सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयादस्य गोसहस्रं प्रतिगृहीतं भवति तावान्मन्त्र-
व्याय इत्यर्थः । अत एकाऽसीत्यादिमन्त्रेण तां सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तामन्यथा गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेष्वपि-
सृजति ॥ ३८ ॥

गतः ॥ ३८ ॥

यास्तिस्रस्त्रिंशत्यधि तामुपसमाहृत्य दश
प्रथमेऽहन्याशिरे दुहन्ति । त्रिंशतिं द्वितीये
त्रिंशतं तृतीये ॥ ३९ ॥

सर्वत्र दुहन्तीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

कृताञ्जं प्रथमेऽहनि देयम् । द्विरेण्यं भीर्वास इति
द्वितीये । अनो रथोऽश्वो हस्ती पुरुष इति तृतीये ॥ ४० ॥

१ क. ख. ग. मध्यमेऽहनि देयमथ यद्वा सो यदनो यदश्वो यद्वीर्येऽपुरुषो यदस्ति यद्विरण्यं
सदुत्तमेऽहनि देयम् ।

कृतान्नं कृत्वा राजमित्येके । देयमिति सर्वत्रान्वयः । अनः शुकटः ॥ ४० ॥

य आर्षेयो विद्वाँस्तस्मै प्रथमेऽहनि दद्यात् ।
योऽनार्षेयो विद्वाँस्तस्मै द्वितीये । य आर्षेयोऽ-
विद्वाँस्तस्मै तृतीये ॥ ४१ ॥

ऋषेरपत्यमार्षेयस्तस्मै । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

दाक्षिणा नयन्न्यूना दशतो नयेद्यस्मा एकां गां
दित्सेन्नयोदशभ्यो दशतमुपसमाकुर्याद्यस्मै पञ्च-
भ्यस्तेभ्यो दशतं यस्मै तिलस्त्रिभ्यस्तेभ्यो दश-
तमनेकस्मै वैकां यस्मै पञ्च द्वाभ्यां ताभ्यां दश-
तमेवमा शतादा वा सहस्रात्सदक्षेति किञ्चिद-
द्यात् ॥ ४२ ॥

गतः ॥ ४२ ॥

यदि दद्यादनुबन्ध्यावषायाँ हुतायां दद्यादुदवसानी-
यायां वेष्टोत्तमां दाक्षिणां नीत्वोदवसाय वा ॥ ४३ ॥

विकल्पः ॥ ४३ ॥

शबलि समुद्रोऽसि विश्वव्यचा ब्रह्मा देवानां प्रथमजा
ऋतस्यान्नमसि शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽस्यमृतमसि
तां त्वा विश्व शबलि दीद्यानां तस्यास्ते पृथिवी
पादोऽन्तरिक्षं पादो द्यौः पादः समुद्रः पादः परो-
रजास्ते पञ्चमः पाद एषाऽसि शबलिः सा न
इपमूर्जं धुस्व वसोर्धाराँ शबलि भजाताँ श्रवि-
ष्टाव्रतमुपमेपँ स्वाहोति शबलिहोमं जुहोति ॥ ४४ ॥

शबलिरिति होमनमधेयम् ॥ ४४ ॥

नित्यः काम्यो वा ॥ (ख० १५) ॥ ४५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे समुद्रप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

अथ पद्धतिः—रोहिणी पिङ्गलैकहाथनी त्रिंशतामन्यतमां सहस्रदक्षिणां कृत्वा त्रिंश-
त्कयो व्रतधुगेका एवोपवसन्त्यान्तम् । रात्रौ वसतीवरीः परिरुन्ध पथसां विशसनकाले
व्रतदुहाऽऽशिरार्थं दुहन्ति । महारात्रे बुद्ध्याऽप्ये नयेत्यादिरग्निष्टोमः । ऐन्द्रवायवामः ।
पशुकाले यूपत्रयस्योच्छ्रवणमग्निष्ठः पूर्वेऽरुच्छ्रितः । कापेथानभैकादशिनानामादितस्य
भालभन्ते । आग्नेयोऽग्निष्ठे अग्निष्ठस्योत्तरेणेन्द्रः । दक्षिणतश्चाग्निष्ठस्येन्द्रः । अथोपवसन्नि-

द्वैशः । कृष्णमृगस्ते पशुरिति सहस्रं दक्षिणा । गर्गात्रिरात्रस्यान्वहं विभज्य दानम् ।
 अथस्त्रिंशच्च त्रीणि च शतानि प्रथमेऽहनि ददाति । एवं द्वितीये तृतीये च सहस्र्यतिरि-
 च्यते सहस्रपूरणी । सा तु रोहिणी उपव्वस्ता द्विरूग शुक्लकृष्णवर्णा उभयत
 एनी उभयतः शुक्ल दक्षिणौ होमौ हुत्वा दिवं मच्छेत्त्यादि अथस्त्रिंशच्च त्रीणि
 शतानि ददाति । अश्वतरोऽपि दीयते । सहस्रदक्षिणाः कृत्वा दक्षिणादानकाले न्यूना
 दशतो नयेत् । दशमंरुया हीना नयेत् । न दश ना दश नयेदित्यर्थः । दशतं न
 विच्छिन्त्यादिति श्रुतेः । यास्तिस्रस्तिस्रस्त्रिंशन्वधिकास्तासां न दशत्वम् । नयनकाल
 उत्तमेऽहनि दशास्वसंपत्तिः सहस्रसप्त्या सह । अथवाऽधिकाना तिसृणां त्रिंशता
 दशकेन सह नयनम् । एकादशैकादशदशतं न विच्छिन्त्यादिति दशानां न्यूनतैव
 प्रातिपिद्धा नधिकता । एवं दक्षिणासु नीयमानासु प्रथमदशक उद्भृष्टिर्मुख्य उत्सृष्टस्तं
 यजमानोऽनुमन्त्रयते स्वमग्न इति । प्रदानकाले च दशमंरुयाया न्यूनता । तदुक्तं यस्मा-
 देकां गां दास्यन्स्यादिति तस्मादेवं दानं प्रथमं तावन्मुख्यानां चतुर्णां अर्धिनां चतुर्णां
 तृतीयानां च द्वयोरेकैकाम् ।

अथ तृतीयानां चतुर्णामेकस्य च द्वे द्वे । अथ पादी(दि)नां त्रयाणां तृतीयानां द्वयो-
 र्विगृहीतयोर्द्वे द्वे एवं सति पादी(दि)नामेवं द्वे द्वे । तृतीयानां द्वयोश्चतस्रो द्वयोस्ति-
 त्तौऽर्धिनां मुख्यानामेकैकां महासंख्या त्रिंशत् । अथ मुख्यानां द्वाभ्यां पञ्च पञ्च पुनश्च पञ्च
 पञ्च मूर्धा(अर्धि)नां द्वाभ्यां द्वाभ्यां पञ्च पञ्च महासंख्या तवतिः । अथ मुख्यानां
 चतुर्णां पादी(दि)नां चतुर्णां तृतीयानां द्वयोश्चैकैकामेवं शतं संपद्यते । एवमुत्तरशतद्वयं
 त्रिंशच्च प्रथममुख्यानामर्धि(र्धि)नां तृतीयानां द्वयोरेकैका तृतीयानां चतुर्णां पादी(दि)-
 नामेकैकस्य च द्वे द्वे । पादी(दि)नां त्रयाणां तृतीयानां विगृहीतयोश्च द्वे दत्त्वा
 विरामः ।

यास्तिस्रोऽधिका मुख्यानां त्रयाणामेकैका तत्र न दोषः । उत्तमेऽहनि दशास्वसंप-
 क्षिरेवमुत्तरेष्वह-सु शतत्रयस्य त्रिंशता तिसृणां च दानं, त्रिंशतां तु विशेषः—मध्यमेऽ-
 हनि मुख्यानां पञ्च पञ्च पुनश्च मुख्यानां द्वयोः पञ्च पञ्च तिसृणामधिकानां मुख्यानामे-
 कस्यैकाऽर्धि(र्धि)नां द्वयोरेका । उत्तमेऽहनि त्रिंशतां विशेषः—मुख्यानां द्वयोः पञ्च
 पञ्चार्षि(र्धि)नां द्वयोः पञ्च पञ्चाधिकानां तिसृणामर्धा(र्धिनां) द्वयोरेकका तृतीयानामेकै-
 कस्यैका । एवं कृते सहस्रतमी अ.श्रीध्रस्यैव । एवं सहस्र.पत्तिः ।

अथ द्वादशच्छेदनमेव प्रातिपिच्यते । दशतं न विच्छिन्त्यादिति । अधिके न दोषः,
 इत्यस्मिन्पक्षे त्रिंशतामधिकानां तिसृणामेव विभागः प्रथमेऽहनि त्रिंशता प्रथममुख्य नां
 पञ्च पञ्च तिसृणां दानं तदा तिसृणां पट्षट् मध्यमेऽहन्वार्षि(र्धि)नां मुख्यानां च
 द्विकेन सह तिसृणां दानमुत्तमेऽहनि द्विकेन सहैवं द्रष्टव्यानि । पत्नीपयानान्तपही-
 त्संनयः । ;

पयसां विशसनकाले ऋतदुहा सह विंशतिं दुहन्ति पारिस्तरणान्तम्, महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि । उक्च्यः, न त्वत्त्रिआहाः । अत्र षोडशी तैत्तिरीयकश्रुत्या— ' वैष्टुभं मध्यमस्थाह्वा आज्यं भवति ' । ' संयानानि मूक्तानि शश्रुति, षोडशिनैः संसति ' इति वचनाच्च । ताण्डिनां छन्दोगानामुत्तमेऽतिरात्र आस्तातः षोडशी तत्र विकल्प एव न समुच्चयः । सहस्रं स्तोत्राया इति श्रुतेः । शुक्राग्रः । पशुकाल आश्विनं गृहीत्वा यूपचतुष्टयस्योच्छ्रयणम् । अग्निष्टस्य दक्षिणस्य दक्षिणत उत्तरस्योत्तरतः पुनर्दक्षिणत-श्चोत्तरतस्त्रिवृद्ध्यां पार्वीयाग्निष्टस्योत्तरे सारस्वतमग्निष्टप्रभृतिदक्षिणतस्तृतीये सावित्रम-ग्निष्टप्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमेवं पशवो निर्दिष्टाः । पूर्ववद्दक्षिणाकाले पूर्ववद्दत्त्वा यजमानोऽनुमन्त्रयते । पत्नीसंयानान्तमर्हानसंततयः । पयसां विशसनकाले त्रिंशत्तं दुहन्त्याशिरार्थं पारिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि अतिरात्रा आग्रयणाग्रः । पशुकाल आश्विनं गृहीत्वा यूपचतुष्टयस्योच्छ्रयणमग्निष्टप्रभृति दक्षिणतश्चतुर्थस्य दक्षिणतोऽग्निष्टप्रभृति । तस्योत्तरतः पुनश्चैवमुत्तरतः । अयोपशयनिधानं त्रिवृद्ध्यां पार्वीयाग्निष्टप्रभृत्युत्तरतः षष्ठमे षोष्णं दक्षिणतः षष्ठमे मारुतमुत्तरतः षष्ठ ऐन्द्राग्रं दक्षिणतः षष्ठेऽन्ते वारुणम् । अयोपशयनि-र्देशः— कृष्णमृगस्ते पशुरिति दक्षिणादानम् । पूर्ववद्दक्षिणासु नीयमानासु यामनो मुख्यः । यजमानो यथापाठमस्मिन्नुत्तमेऽहनीत्यनुमन्त्रणान्तं कृत्वा तां सहस्रतमीं रोहि-ण्युपध्वस्तादिगुणयुक्तां कल्याणीं कमनीयामेवंलक्षणां सहस्रतमीमुत्तरेणाऽऽग्नीध्रमण्डपं नीत्वाऽऽह्वनीयसमीपे द्रोणकलशं निधाय तं सोममवघ्रापयेत् । आग्निं कलशमित्यनेन मन्त्रेण रायिरिति मन्त्रान्तं । दक्षिणेन वेदिमिति विकल्पः । अनन्तरमुदीचीमुदङ्मुख-मग्नीध्रमण्डपं नीत्वा तस्याः षष्ठे ताप्यमवस्थापयति । घृताक्तं वस्त्रं ताप्यमिति व्याख्यातं वानपेये राजसूये च । तस्मिन्ताप्ये धिष्णिद्या भवन्ति । सूत्रे चतुरश्राः परिमण्डला वा धिष्णिद्या इष्टकाः । संख्या द्वादशादयः । अथ शब्देन प्राथम्यं कृत्वा पुरस्तादग्नीध्रमण्डपस्य प्रतीचीं प्रत्यङ्मुखं स्थापयित्वा रूपाणि जुहोति । यानि तस्या रूपाणि भवन्ति लोहिताय स्वाहेति एवमादीनि । अथ ऽऽश्वमेधिकान्येके समामनन्ति (२२-१६-६) इत्यापस्तम्ब । अञ्जेताय स्वाहेत्यादि । प्रतीचीं प्रत्यङ्मुखं सदसः कोणमानीय तस्या अभिमुख इहेरन्त इति यजमानो जपति । उत्थायोत्सृज्य सहस्रतमीं विज्ञानमुपैति । शोमितकारकैर्यद्यपौरुषेण श्रेरितः प्राचीं दिशं यायादिति प्राप्नोति यज-मानः कल्याणं लोकं जयति । यद्दक्षिणा अस्माल्लोकाच्छीघ्रं प्रयाति । यदि प्रतीचीं प्रभूतघान्यराशिर्भविष्यति । यदुदीचीं श्रेयानस्मिल्लोके तामुत्सृष्टं यजमानोऽनुमन्त्रयते, सा मा सुवर्गा लोकं गमयेति चतुर्भिर्मन्त्रैः । केचिदनुषङ्गं वा पठन्ति । यास्त्रिष्वहःसु

त्रिंशतो नवतिस्त्रिंशत्सु एनां सहस्रतमी मिश्रित्वा तामग्रीध इत्येवमादिभ्यो ददाति
 ब्रह्मणे होत्र उद्गात्र उच्चेत्रेऽध्वर्यवे वा दद्यात् (२२-१६-११) इत्यापस्तम्बः ।
 यस्मै ददाति गां तस्य स्वभागो नियम्यते । द्वौ बोधेतारौ वृत्वा यतरो माऽऽश्रावये-
 त्समै वा इति । दद्यादिति शेषः । उच्चेतारौ द्वौ प्रकृतावप्येक उच्यति एको हारियोजनं
 यजति तस्य लिङ्गं सर्पसत्रे कपिशयौ उच्चेताराविति ताण्डकेऽप्युक्तम् ।
 द्विभागं वा ब्रह्मणे तृतीयमग्रीध इति । अथवा द्विभागं ब्रह्मणे तृतीय-
 मग्रीध इत्येवं विभागः । तदाऽपि स्वभागे नियमः । सर्वेभ्यो वा सदस्येभ्य इति ।
 अथवा सर्वेभ्यः सदस्येभ्य इति । अथवा ऋत्विग्भ्य इति । उदाकृत्य वा सा वक्षं चरेत् ।
 इत्यादि । उदाकृत्य संस्कृत्य वक्षं चरेत् । यस्तामविद्वान्प्रतिगृह्णातीत्युक्तम् । एका सती-
 (ऽसी)त्यनेन मन्त्रेण प्राकृतमन्त्रस्य प्रत्यास्त्रायः । सदस्यानां विधिः (इति) तां शत-
 मानेन हिरण्येन निष्क्रीय शतमानमविदुषे दत्त्वा यजमानस्य गोष्ठे सहस्रतमीं विसृजति,
 सद एत्य वि सुव इत्यादि दिरोऽह्वान्तम् । यस्मा एकां गां दद्यात् साहस्रेऽधि हं किंचि-
 द्दद्यात् । दद्यादित्येके, इत्यापस्तम्बसूत्रम् । ततोऽनुबन्ध्याद्युदवसानीयान्तं कृत्वाऽन्यमा-
 हवनीर्यं प्रणीय शमलिहोमान्तम् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा । मैत्रावरुणी वा
 काठक इति भाष्यकृत् ।

यस्ये गर्गाद्विरात्रेण शिशिरे तु यजेःसुधीः ।

काठको वा महाग्निर्वा ससेदान्तं प्रकल्प्य तु ॥ १ ॥

मैत्रावरुणीया सावित्रं चेष्ये पक्षान्तरे तथा ।

बृह(बाहू)स्पत्याऽनेन कुर्याद्द्वादशाहवदेव च । २ ॥

रोहिण्यादिष्व संयुक्ता ऋयणी त्रिंशता ऋयः ।

तथा सह सहस्रं तु विभज्यैवान्वहं ततः ॥ ३ ॥

अतिरिक्ता तु साहस्री एनी श्वेता तथैव च ।

उद्गृह्युच्छ्रितपृष्ठा स्याद्द्वयाख्यातो वामनस्तथा ॥ ४ ॥

उत्तमेऽहनि नीतासु दक्षिणासु तथैव च ।

साहस्री खलु कक्ष्याणी नीत्वाऽऽग्नीध्रस्य मण्डपम् ॥ ५ ॥

व्राणं कलशभ्यास्य पृष्ठे तार्पर्यस्य लङ्कनम् ।

धिष्ण्यानामिष्टकारोपः सूत्रैर्वेधनमेव च ॥ ६ ॥

द्वादशैकादशाष्टौ च षड्दित्यादि तथैव च ।

प्रायश्चित्तं स्वकृत्वैवायोभा जिभ्यधुरे व च ॥ ७ ॥

अथ शब्दप्रयोगात्तु होममाहवर्नायके ।
 आग्नीध्रीये तथैकेषा रूपाणि च जुहोति हि ॥ ८ ॥
 शोहिताय तथा स्वाहाऽञ्जपेतावेति वा भवेत् ।
 कर्णे आपित्वा विज्ञानं सा माऽधीत्यनुमन्त्रणम् ॥ ९ ॥
 चतुर्भिर्मन्त्रैर्यद्वेषं प्रजयाद्यनुषज्यते ।
 तथा तिष्ठस्त्रिंशतोऽप्यूर्ध्वाम्बेवैनां तु मिश्रयेत् ॥ १० ॥
 आग्नीध्रादेस्तु दानं स्यादुदाहृत्येति संश्रिक्या ।
 एकाऽसीति च मन्त्रेण ऋत्विनां च प्रतिग्रहः ॥ ११ ॥
 शतमानेन निष्क्रीय गोष्ठे यष्टा समुत्सृजेत् ।
 एका व्रतध्रुगेव स्यात्तथैव तु दशादयः ॥ १२ ॥
 त्रयः कापेयका आवेऽप्यहनोरुत्तरयोस्तथा ।
 चतुरश्वतुरश्वैव ज्यत्यासेनाप्युपाक्रिया ॥ १३ ॥
 यूपानामेव निर्माणमन्नाद्यानां तथैव च ।
 यस्मा एकां तु यञ्चोक्तं न साहस्रेति केचन ॥ १४ ॥
 अन्ये तु शबलीकर्म सौत्रामण्यादयस्तथा ॥ ४९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि
 कायां सप्तदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

वैदत्रिरात्रेण यो राज्यमाञ्जसमानो (ने) न
 लभेत स एतेन यजेत ॥ १ ॥

वैदत्रिरात्रेण स्वराज्यकक्षमः । वैदत्रिरात्रेण यक्ष्ये स्वराज्यार्थमिति । विद्युदादि सर्व
 गर्गत्रिरात्रवत् । शबलिहोमान्तं प्रक्षे कृतेऽहोर्न एव वैदत्रिरात्रः ॥ १ ॥

तस्य त्रयास्त्रिवृतोऽतिरात्राः सर्वे षोडशिमन्तो रक्षं-
 तरं वापदेव्यं बृहादिति पृष्ठानि गर्गत्रिरात्रेषौच-
 रेषां त्रयाणामहानि व्याख्यातानि ॥ २ ॥

हयान्विशेषः—त्रयास्त्रिवृतोऽतिरात्राः षोडशिमन्तोऽतिरात्रसंस्थाः । शिष्टं गर्गमि-
 रात्रवत् । अनिक्रयित्वात्षोडश्याहिकानां गुणविक्रमः ॥ २ ॥

छन्दोमपवमानेन पशुकामः ॥ ३ ॥

यजेतेति शेषः । छन्दोमपवमानेनातिरात्रेण यक्ष्ये । पशूनवाप्रवानीति संकल्पः ।
सर्वं गर्गाशिराश्रवदह.कलसिश्च । ३ ॥

अन्तर्वसूनां पशूनाभोति ॥ ४ ॥

अन्तर्वसूनां शिरात्रेण यक्ष्ये पशुम.न्मूयासमिति संकल्पः । प्रश्नेऽहीन एवान्तर्वसुः ।
सर्वं गर्गाशिराश्रवत् ॥ ४ ॥

पराकेण स्वर्गकामः ॥ ५ ॥

यजेतेति शेषः । पराकेण यक्ष्ये स्वर्गप्राप्त्यर्थमिति । सर्वं गर्गाशिराश्रवत् । सर्वेषां
क्षयलिहोमः निकायिनां पशुकलसिश्च ॥ ५ ॥

अश्वेतुर्विंशत्तुराश्रवत्वारोऽस्य वीरा आजायन्ते
सुशोता सूहाता स्वध्वर्युः सुसभेयः ॥ ६ ॥

तथैव चत्वारश्चिरात्रा निकायिनः । अश्वेः प्रथमश्चतुराश्रवत्तस्य कर्माश्वेतुरात्रेण
यक्ष्ये प्रजार्थमिति । विष्णुदादि द्वादशाहवदारम्भकालादिसाग्निचित्काठको वा । तस्य
कर्मसु होता ऋग्वेदकुशलः, उद्गाता सामवेदकुशलः, अश्वर्युर्जुर्वेदकुशलः, सभेयश-
ब्देन ब्रह्मा लक्ष्यते । सभेयो ब्रह्माऽऽर्चणवेदकुशलः । एवं चत्वारो जायन्ते ॥ ६ ॥

अग्नेष्टोमः प्रथममहः ॥ ७ ॥

द्वादशाहवदौषसध्वान्तमग्नौ पि समन्वारम्भहोमः । रात्रौ वसतीवरीः परिहृत्य
पयोविशसनान्तं कृत्वा परिस्तरणान्तम् । महारात्र इत्याद्यग्नेष्टोमः । अग्निं युनक्तिम०
ऐन्द्रवायवाग्नः पूर्वसिंरूपहृषसमाश्रित्वाऽऽग्नेय एक एवातिग्राह्य आश्विनं गृहीत्वाऽति
(अग्नि) वृद्ध्यां परिवीयाऽऽग्नेयमग्निष्ठस्योत्तर ऐन्द्रः । अथोपशयनिर्देशः । द्वादशशतं
ददाति । यज्ञायक्षीये नमस्तेऽस्तु० पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ॥ ७ ॥

उक्थयो मध्यमोऽतिराश्रवत्तुर्विंशताः पवमाना
उच्यन्तस्तोमा एवमितरेषां त्रयाणामहानि व्याख्या-
तानि ॥ ८ ॥

श्वोभूत उक्थयः । ऐन्द्र एक एवातिग्राह्यः, शुक्राग्नः । पशुकाले त्रिवृद्ध्यां
परिवीयाग्निष्ठस्य दक्षिणत ऐन्द्राग्न उत्तरत (स्तृतीये) साश्वि दक्षिणतस्तृतीये सार-
स्वतम् । अथोपशयनिर्देशः, द्वादशशतं ददाति । पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूत उक्थयः सौर्य एवातिग्राह्य अग्रजग्नः । पशुकाले त्रिवृद्ध्यां परिवीयाग्नि-

छप्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमुत्तरतः पञ्चमे पौष्णम् । अथोपशय निर्देशः । द्वादशशक्तं ददाति । पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः । राज्ञौ परिस्तरणान्तम् ।

श्रोभूते महारात्रे नुद्व्या, अतिरात्रे स्तस्मिन्बोडाशिग्रहणं, सर्वे अतिग्राह्या उत्तरत्र्यम्, हपसे आग्नेय एक एव, ऐन्द्रवायवामः । पशुकालेऽग्निछप्रभृति दक्षिणतः पञ्चमे मारुत-मुत्तरतः षष्ठे (अन्त्ये) बार्हस्पत्यं दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । अथोपशयः । द्वादश-शतं ददाति । तिरोअह्वान्तमनूबन्ध्यावपायां हुतायां पात्नीवतकर्म । अग्नेर्विमोकक्षो-ममुदवसानीयान्तम् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी च । मैत्रावरुणी वा काठकपसे ॥८॥

जामदग्न्येन । पूर्वाण्योषान्पुष्यान्ति ॥ ९ ॥

एताश्छोकप्रसिद्धान्प्रनापशुषनपोषानपुष्यत्संपादितवान् । यस्मादेव जमदग्निः पुष्टि-हेतुयागप्रवर्तकस्तस्माज्जामदग्न्यौ तद्वंशोत्पन्नौ द्वौ पितृदुत्रौ पुष्टिमन्तरेण तथैव पक्षितौ दरिद्रौ न जानाते नोत्पद्येते । यद्वा वृथैव पक्षितं स्वकीयं देहं न जानाते । अथमर्थः—पुष्टिसंप्रदायस्य जमदग्निना प्रवर्तितत्वात्तद्वंशे कोऽपि दरिद्रो नास्ति । यदि कश्चित्प्रमा-दात्स्यात्तथाऽपि नैरन्तर्येण द्वौ पुरुषौ पुष्टिमन्तरेण वृथा पक्षितौ न स्त एवेति भाष्य-कारः । अथ विधत्ते—‘एतानेव पोषान्पुष्याति य एवं विद्वाश्शतुरात्रेण यजेत’ (तै० सं० ७-१-९) इति । जामदग्न्येन शतुरात्रेण यक्ष्ये, पुष्टिमवाप्नवानीति । सर्वं पूर्ववत् ॥ ९ ॥

अत्रोपसत्सु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पुरोदाशिन्य उपसदो भवन्ति । आग्नेय एकक-पाल आश्विनो द्विकपालो वैष्णवस्त्रिकपालः सौम्यश्चतुष्कपालः । सावित्रः पञ्चकपालः । घात्रः षट्कपालः । मारुतः सप्तकपालः । बार्हस्पत्योऽष्टकपालः । मैत्रो नवकपालः । वारुणो दशक-पालः । ऐन्द्र एकादशकपालः । वैश्वदेवो द्वादश-कपालः ॥ (स्व० १६) ॥ दर्विहोमा भवन्ति । अग्ने वेहोमं घेरध्वरमां पितरं वैश्वानरमवसेऽकरिन्द्राय देवेभ्यो जुषतां हविः स्वाहा । देवानश्विना मधु-कक्ष्यांश्यास्मि यज्ञं यजमानाय मिमिक्षतम् । देव विष्णुर्वद्येमं यज्ञं यजमानायानुविक्रमस्व । देव सोम रेतोघा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैषि । देव

१ क. ख. ग. 'मापित' । २ क. ख. ग. जुहुतां । ३ क. ख. ग. 'शश्विनं यज्ञं य' । ४ क. ख. ग. 'वंध्यास्मिन्यज्ञे व' ।

सवितः सुषावित्रमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायानुसु-
 वस्व । देव घातः सुधाताऽद्यास्मिन्यज्ञे यजमाना-
 यैधि । देवा ग्रावाणो मधुमतीमद्यास्मिन्यज्ञे
 यजमानाय वाचं वदत । देव्यदितेऽन्वद्येयं यज्ञं
 यजमानायैधि । देव्यदिते स्वादित्यमद्यास्मि-
 न्यज्ञे यजमानाय सुनवस्व । देव्यनुमतेऽ-
 न्वद्येयं यज्ञं यजमानाय मन्यस्व । दिव्या
 आपोऽत्र नम्यध्वमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानाय ।
 सद्ः सद्ः मजा वां नृशुर्जुषाणः । देवेन्द्रेन्द्रि-
 यमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि । देव त्वष्टः
 सुरेतोषा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि ।
 इति प्रतिनिर्गद्य होमाः । इन्द्राय देवेभ्यो जुष-
 ताः इविः स्वाहेति सर्वत्रानुषजाति ॥ १० ॥

पुरोडाश आसूपसस्वस्तीति पुरोडाशिन्यः । पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति (७-१-
 -२) इत्युक्तम् । उपसदस्त्रिविधा आग्नेय एककपाल इत्याद्या यत्र सम्राज्ञाताः पुरोडाशा-
 स्तेषामौपासने ध्वणं निर्वापादयस्तूर्णीं दधिहोमा आग्नेय उपसदामा(द्या)ज्यमस्यास्त्रायः,
 आग्नेय प्रधानाहुतयः—अग्ने वेहोत्रमिति यथालिङ्गं जुहोति । जुहामुपस्तरणामिषारणं
 च । इन्द्राय देवेभ्य इति सर्वत्रानुषङ्गः । वैश्वदेवान्तं कृत्वा व्याख्याता द्विरात्रे तद्वदुप-
 सदाहुतिमन्त्राणामुच्चारणमेवं पूर्वाह्ने अपराह्ने च । अहःकल्पितश्च पूर्ववशिकायपशुकल्-
 पितश्च ॥ १० ॥

वसिष्ठस्य सप्तसर्पः । यः पुण्योऽहीन इव
 स्यात् स एतेन यजेत ॥ ११ ॥

वसिष्ठस्य संसर्पेण चतुरात्रेण यक्ष्ये, पुण्योऽहीन इति व्याख्यातं द्विरात्रे तद्वत्कलषादः ।
 अत्र चतुरात्रवत्सर्वमहःकल्पितश्च ॥ ११ ॥

विश्वामित्रस्य संजयो भ्रातृव्यवान्यजेत ॥ (ख० १७) ॥ १२ ॥

विश्वामित्रसंजयेन चतुरात्रेण यक्ष्ये भ्रातृव्यजनवार्यं, सर्वमतिरात्रवदहःकल्पितश्च ॥ १२ ॥

अथ पञ्चरात्रोऽभिधीयते—

१ क. वाचो वं । २ व. 'पीऽमं नम्यन्त्वद्या' । ३ क. अ ग. 'वानसुभिर्जु' । ४ क. ख.
 ग. 'नाय धेहि' । ५ क. ख. ग. 'गम्य ह्ये' । ६ क. ख. ग. जुहूर्ता ।

संवत्सरस्य पञ्चाहेन प्रैव जायते ॥ १३ ॥

य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजेत प्रैव जायते(७-१-९) इति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अथ पशुप्राप्त्यर्थं तमेव विधत्ते—

प्र सहस्रं पशूनाप्नोति ॥ १४ ॥

ब्राह्मणेऽपि व्याख्यातमिदम् ॥ १४ ॥

अथ सप्तार्थां वक्तृत्वाविशेषं कामयमानस्य तमेव पञ्चरात्रं विधत्ते—

वाचः प्रवदिता भवति ॥ १५ ॥

य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजेत प्रवदितैव वाचो भवति । अपो एनं वावस्पति-
रित्याहुः(७-१-९) इति ब्राह्मणशेषात् । पञ्चरात्रेण यक्ष्ये, प्रनामवाप्नवानीति ।
पापक्षयः फलम् । अथवा पञ्चर्थं, सुष्ठुवाच.प्रसरणार्थमिति वा फलनिर्देशः । सर्वं
शाहवत् । शिशिरादिमहाग्निः काठको वौषवसध्यान्तं वसतीवरीः परिहृत्य परिस्तर-
णान्तम् ॥ १५ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः । सप्तदश उक्थ्यः ।

पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् ॥ १६ ॥

महारात्रे नुद्वाऽग्ने नयेत्याग्निवृदग्निष्टोमः । पाक्षिकस्य प्रथमविकारः । आग्नेय
एषतिग्राह्य ऐन्द्रवायवाग्निवृदग्न्यां परिवर्थाऽऽग्नेयमुपाकरोति । तस्योत्तरतो यूपं मीत्वा,
ऐन्द्रमुपाकरोति, अथोपशयः पूर्ववत्, दक्षिणा पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ।

श्रोभूते पञ्चदश उक्थ्यः । पाक्षिकस्य द्वितीयविकारः । ऐन्द्र एषतिग्राह्यः । शुक्राग्रः
पशुकालेऽग्निष्टम्य दक्षिणत ऐन्द्राग्रम् । अग्निष्टोमप्रभृत्युत्तरतस्तृतीये सारस्वतमुत्तरतश्च-
तुर्थे सौम्यम् । अथोपशयः पूर्ववद्दक्षिणा पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ।

श्रोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् । त्रयोऽतिग्राह्याः । ननु महाव्रतप्रयुक्ता
अतिग्राह्याः । ननु प्रान्तपत्यः पशुः षोडशिनश्चाधत्तग्निष्टोमेऽपि चतुर्थे चतुरात्र इति
वचनादग्निष्टोमवदेव ऋतुकरणमैन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्टोमप्रभृति दक्षिणतश्चतुर्थे
वैश्वदेवमुत्तरतः पञ्चमे पौष्णम् । अथोपशयः पूर्ववद्दक्षिणा तृतीयसवन आम्रवर्णं गृहीत्वा
षोडशिमहणमग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशिष्टोमः । पत्नीसंयान्तम् । स्तोत्रप्रयुक्तं च
सर्वं महाव्रतवद्हीनसंततयः ॥ १६ ॥

विश्वजिन्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ १७ ॥

विश्वजिन्नामाऽग्निष्टोमविकारः कश्चिदेकाहः । सोऽत्रातिरात्रविकृतिस्त्वमापादितः पञ्च-
ममर्हन्वति । स पुनः सर्वपृष्ठो रथतरबृहद्वैरूपवैरानशाकरैवताख्यानि पृष्ठस्तोत्रगतानि
सामानि सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वपृष्ठः ।

मनु द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु अहर्गणेषु गवामयने च पूर्ववदव्यक्तलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेन्न । विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्तर्गतोऽहःशब्दः षष्टि-
षट्किकात्मकादिन ११ः । द्विरात्रिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दश्च तादृशः । एतदेकं विशेषलिङ्गम् ।
अहःसंधो द्वितीयम् । द्वादश दीप्तास्तृतीयम् । तच्च गवामयने विद्यते । तत्र ह्यर्भान्धत
एव दीप्ताभिरित्युक्त्वा दीप्तायुग्माणि बहुपन्यस्तानि द्वाभ्यां लोमप्रदान्ति द्वाभ्यां त्वत्वं
द्वाभ्यामुसुग्माभ्यां मात्स्यं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सत्रम्, इति ।
तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः (८-१-१०) ।

मनु—त्रिवृद्धहिप्पवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोके प्रसिद्धोऽर्थः । वाक्यशो-
भाद्व्यत्यात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानस्तोत्रनिष्पादनक्षम णामुपास्मै गायता
नर इत्यादीनामुर्षां नवकमर्थः । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये
लोकवेदयोः समानबलत्वादुभावयोर्विकल्पेन ग्रहीतव्याविति चेन्मैवम् । शौकिकार्थस्वी-
कारपक्षे विधिवाक्येऽर्थत्रैगुण्यम् । अर्थवादवाक्ये स्तोत्रियाणां नवकमित्येवं विध्य-
र्थवादवाक्ययोर्वैद्यधिरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यादत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव
विधिवाक्ये नियतोऽर्थः (१-३-९) ।

नन्वेवं श्रूयते — 'त्रिवृदक्रिष्टुदग्निष्टोमः' इति । किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु
साधनेषु संपद्यते, किंवा स्तोममात्रसंबन्धि । तत्र त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति त्रिवृच्छब्दस्य
त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु या या संख्या श्रूयते सा सर्वा त्रित्वेन विक्रि-
पत इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथाऽपि
वेदे कृत्वा स्तोमवाची । त्रिवृद्धहिप्पवमानमित्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रम-
णादत्र स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम् (१०-१-७) ।

मनु — 'विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति' इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः । कुतः,
प्राप्तत्वात् । तथाहि ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनपवमानानन्तरमाधीनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि
स्तोत्राणि सन्ति । 'आमि त्वा शूर नोनुमः' 'कया नश्चिन्न आ भुवत्' 'तं वो
दस्मन्मृतीवहम्' 'तरोभिर्षो विदद्भुम्' इत्येतेषु चतुर्थे सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्त-
दशस्तोमतामापाद्य गीयन्ते । एकस्मिन्सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां ब्राह्मणोक्तविधाने-
नेन सप्तदशधाऽभ्यासः सप्तदशस्तोमः । तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते—सप्तद-
शानि पृष्ठानि इति चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वं तसर्वपृष्ठशब्देनानुच्यन्त
इत्याद्यः पक्षः ।

रथंनरपृष्ठवृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे निकलितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्व-

शब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न मविध्यतीति द्वितीयः पक्षः ।

सर्वत्वं बहुषु मुख्यं नतु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यसिदिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्पृष्ठानि रथंतरभृहद्वैरूपवैराजशाकरैवतसामभिर्निष्पाद्यानि । यद्यपि विश्वजित एकाहिकत्वा-
ज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव नतु षडहविकृतिस्त्वं तथाऽपि सर्वपृष्ठोक्तिमलात्तानि षट्पृष्ठ-
न्यतिदिश्यन्ते (७-३-१) ।

नन्विदमाम्नायते— ‘ विश्वजित्सर्वपृष्ठः ’ इति । षडहे षट्सह सु क्रमेण रथंतर-
भृहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि पृष्ठसा-
मानि यस्मिन्विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनपवमानमैत्रावरुणानानोरन्तरा-
लरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि, किंवा यथावचनं देशव्यवस्थेति
संशयः । पृष्ठकार्यगमकेण पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते ।
वचनं चैवमाम्नायते— ‘ पवमाने रथंतरं करोत्यार्षवे बृहन्मध्यः । इतराणि वैरूपं होतुः
पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाकरं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम ’ इति । वचनं हि
न्यायाद्ब्रह्मीयः । तस्माद्देशविशेषा व्यवस्थिताः (१०-१-९) ।

श्वोभूते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्र एकाहिकः । अतिग्राह्याख्यः । शुक्राग्रः । पशुका-
लेऽग्निष्टप्रभृति दक्षिणतः पञ्चमे मारुतमुत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यम् । पुनरपि दक्षिणतः षष्ठे
वारुणम् । अथोपशयः । सर्वस्वदानम् । द्वादशशतमेव दक्षिणा उन्दोगवचनात् ।
सर्वं तिरोअह्नान्तमनूबन्ध्यायां वपायां हुतायां पात्नीवतः कर्मशेषमग्निष्टोमवदुदवसा-
नीयान्तं सौत्रामणी मैत्रावरुणी च ॥ १७ ॥

अभ्यासकूप्येन ॥ १८ ॥

यजेतेति शेषः । अभ्यासकूप्यो द्वितीयः । अभ्यासकूप्येन पञ्चरात्रेण यज्ये, सर्वक-
मार्थम् । आहारपृथक्त्वेन सर्वं पूर्ववत् । अनेका पशुकृष्टिश्वाहर्योगविशेषः । प्रथमोऽग्नि-
ष्टोमख्य उक्थ्या अतिरात्रास्त्रिष्वहसु आग्नेयाथा अतिग्राह्या एकैकस्मिन्नेकैकम् ।
चतुर्थे षोडशी उक्थ्यवदेव क्रतुकरणम् । उक्थ्य इति वचनात् । अभ्यासकूप्य इति
कोऽर्थः, स्तोत्रविषयमेतत् ॥ १८ ॥

यं कामं कामयते तमभ्यश्रुतेऽग्निष्टोमख्य उक्थ्योऽ-
तिरात्रः । त्रिवृतो द्वे सवने पञ्चदशमेकं पञ्च-
दशे द्वे सवने सप्तदशमेकं सप्तदशे द्वे सवने
एकविंशमेकमेविंशे द्वे सवने त्रिणवमेकं त्रिणवे
द्वे सवने त्रयास्त्रिंशमन्यम् ॥ १९ ॥

व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

पञ्चशारदीयेन बहोर्भूयान्भवति ॥ २० ॥

पञ्चशारदीयस्तस्य कर्म—वैशाख्या पौर्णमास्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पञ्चशारदीयेन पञ्चरात्रेण यक्ष्ये, बहोर्भूयासमिति संकल्पः । महाश्रियुक्तः सकाठको वा । ससेदान्तं प्रकृतिवत् ॥ २० ॥

अनुसंवन्सरं पशुबन्धेन यजेत ॥ २१ ॥

पशुबन्धेन यक्ष्ये, समारोपणादि मथित्वाऽऽयतने निधाय पश्चिच्छादि शाखाहरणादि, यूपार्हुतिं हुत्वा यूपच्छेदनकाल उपशयेन सह पञ्चशिशूपूनां छेदः । पाल्नीवतस्य च वेदिकाले त्रयस्त्रिंशद्द्रव्यासमात्रां चतुस्त्रिंशदुपरां रज्जुं मीत्वा तस्यास्मृतयेन मागेन चतुर्भिः पश्चात्पद्भिः प्राची त्रिभिः पुरस्तादिति पाशुकी वेदिः । दशपदोत्तरवेदिः । शम्पामात्रेति केषित् । यूपैकादशिनीं विमाय पृथीर्वत्सतरीश्वाऽऽलभन्ते । युनाजि तिल इति ह्युचः समाभिमन्त्रणं केषिदिच्छन्ति । आज्यान्वभिमन्त्र्याग्निष्ठे प्रथमांश्चतुर्दश यूपान्मन्वन्ति, उदगपवर्गान्व्यस्थासेन त्रयस्त्रिंशतं मीत्वोत्तरोत्तरतश्चतुस्त्रिंशतं व्यस्थासेन ॥ २१ ॥

सप्तदश पृथीरुक्षणः पञ्चवर्षानानयन्ति सप्तदश
पृथीर्वत्सतरीस्त्रिवरसा अभवीताः ॥ २२ ॥

अधोपशयनीयानां मशुपाकरणकाले सप्तदश पृथीः पृथिवर्णा उक्षणः पञ्चवर्षान्पूतः सप्तदश वत्सतरीस्त्रिवरसास्त्रिवर्षा राजीवादिगुणयुक्ता आनयन्ति नतृक्षणः सप्तदश । अग्निष्ठप्रभृति व्यन्यासेनोपाकरोति दक्षिणापवर्गानिन्द्रामरुद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अथ वत्सतरीषोऽग्निष्ठमारम्योत्तरतो दशप्रभृति व्यन्यासेन मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति दक्षिणापवर्गान् । अधोपशयनिर्देशः । सर्वमेकादशिनीवत् ॥ २२ ॥

तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तरानालभन्ते ॥ २३ ॥

प्रेक्षणादिपर्यग्निकरणान्तं तन्त्रेणोष्णां(क्ष्णां) वत्सतरीणां च । तन्त्रेण संस्कारो वत्सतरीणां पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा ॥ २३ ॥

इतरानुत्सृजन्ति ॥ २४ ॥

उष्णां(क्ष्णां) च पर्यग्निकरणं कृत्वेतरानुत्सृजन्तीत्यर्थः । वत्सतरीभिः कर्म-समाप्तिः । तन्त्रेण वपाप्रचारः । मरुद्भ्यो वपां गवां मेदसामनुब्रूहि । एवं प्रेष्य, जातवेदो वपाभिरित्यूहः । अनूहो वाऽऽख्यातवादात् । वपाभार्जनान्तं कृत्वा तेजसो मे पशुभ्यो मे श्रुतमसि तेजो मे श्रुतमसि पशून् मे इत्यादि । धाता रातिरिति समिष्ट-यभूषि, इत्यादि संतिष्ठते पशुबन्धः ॥ २४ ॥

ततः संवत्सरे नवनीतपृश्नीरुणा आनयन्तीत-
राश्चैवोक्षणस्तान्भोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तरा-
नालभन्ते । प्रेतरान्मृजन्ति ॥ २५ ॥

आगामिन्यां वैशाख्यामेवं पशुबन्धः । नवनीतपृश्नीवर्णा वत्सतरीः । अपूर्वनिषोक्षणः ।
(पूर्ववदवोक्षणम् ।) ॥ २५ ॥

ततः संवत्सरे पिञ्जङ्गीः सारङ्गीरानयन्ति । ताश्-
चैवोक्षणस्तान्भोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तराना-
लभन्ते । प्रेतरान्मृजन्ति ॥ २६ ॥

पुनरागामिन्यां वैशाख्यां पशुबन्धः । तत्रारुणवर्णा वत्सतर्यः । पूर्ववदवोक्षमादि
(अपूर्वा एवोक्षाणः) ॥ २६ ॥

ततः संवत्सरे राजीचां आनयन्ति । ताश्चैवो-
क्षणस्तान्भोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तरानालभन्ते ।
प्रेतरान्मृजन्ति ॥ (स्व० १८) ॥ २७ ॥

पुनरागामिन्यां वैशाख्यामेवं पशुबन्धे उष्ट्रं(ह्णां) वयोवर्णादिविशेषादिषु वृत्तिः ।
तस्मादविरुद्धेऽस्मिन्पते सवनीयाश्च तद्गर्णवयोविशिष्टा अन्या एवं वा प्रथममग्निं वा पशुब-
न्धेषु प्रथम उक्षाणः । तेषामेव पुनः पुनः संस्काराः । तत्रैव सवनीयाः । प्रथमप्रभृति उक्षाणां
यायव्या(न्वाच्यादिर्थ) दा तदा यद्युष्णो रुद्ध इत्यादि प्रायश्चित्तम् । तद्गर्णवयसमानीय
संस्काराः पर्यग्निकरणादयः ॥ २७ ॥

पञ्चमे वर्षे सोमा भवन्ति । त्रिवृदग्निष्टोमः ।
पञ्चदश उक्थयः । सप्तदश उक्थयः । पञ्चदशोऽग्नि
ष्टोमः । सप्तदशोऽतिरात्रः । पूर्वा पौर्णमासी-
मुत्पानश्च संपादयेदेत उक्षाणः सवनीया भवन्ति ।
अजोऽग्नीषोमीयोऽन्वहश्चैवैवैनालभते एवमे-
वोत्तरेणैन्द्रमारुता उक्षाणो मारुतो वत्सतर्यः
॥ २८ ॥

यदा पञ्चसंवत्सरादूर्ध्वं सवनीयत्वाभावात् पूर्वमुक्षाणां संस्कृतानां नाशः, असंस्कृत-
मपि तद्गर्णवयसमालभेत (इति)च्छन्दोगवचनात् ।

एकाष्टकायां बृहस्पतिः पुरोहित इत्यादि । अथवा सूत्रकारेण पञ्चशारदीयारम्भकाल-
स्थानुक्तत्वात्सूत्रान्तरोक्तकाल एवाऽऽरम्भः । छन्दोगमतादग्निन्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यां
सप्तस्वाम्यहन्त्यां वा पञ्चशारदीयस्य संकल्पनादि, ससेदान्ते पशुबन्धैर्यक्ष्ये । इत्याद्येवं पशुबन्धं

७ १३८:] महादैवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४६३

कृत्वा पञ्चसंवत्सरमागामिन्यामेकाहकायां वा नृहस्पतिः पुरोहितेत्यादि द्वादशाहवच्छिशिरे
दक्षिन्ते, वसन्त उत्तिष्ठन्तीत्यादि, महाग्निः काठको वा द्वादशाहवदौषवसध्यान्तं
कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदाग्निधोमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अत्रैक एवाऽऽग्नेयः । षडहस्य
पूर्वत्रयहवदत्र ग्राह्या इत्येके । पशुकाल एत उक्षाणः सवनीयाः पञ्चमीयाः (आमीया) पर्यग्नि-
करणम् । मीमांसकमते तद्रूपाया इति । इन्द्राय मरुद्ग्रघस्त्वा जुष्टं० इति । श्रीमत्सर्वास्तन्त्रेण
पशुयागः । द्वादशाहवद्दक्षिणा, पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ॥

श्रोभूते पञ्चदश उक्थ्यः शुक्राग्रः । त्रीन लभन्ते । उपशयः । पूर्ववत्पत्नीसंयाजा-
न्तमहीनसंततयः ।

श्रोभूते सप्तदश उक्थ्य आग्रयणाग्रः । उक्ष्णस्त्रीनालभन्ते । पत्नीसंयाजा-न्तमहीन-
संततयः ।

श्रोभूते पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रवायवाग्रः षोडशी । न त्वातिग्राह्यः । उक्थ्यवदेव
कशुकरणमुक्ष्णस्त्रीनालभन्ते पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्रोभूते सप्तदशोऽतिरात्रः शुक्राग्रः । अतिग्राह्यत्रयं पशुकाल उक्षाणामवशिष्टात्पञ्चा-
ऽऽलभन्ते । सर्वत्रोपशयानिधाननिर्देशश्च । इन्द्राय मरुद्ग्रघो जुष्टमुपाकरोभीत्येवं निगमाः ।
सर्वत्र तन्त्रेण वपायागः । इन्द्राय मरुद्ग्रघो गवां वपानां मेदसामजुह्वीत्येवं निगमाः ।
इन्द्रस्य मरुतां मेमानमिति । अन्यहं सर्वत्र द्वादशाशतं वदाति । पाक्षिकस्य पञ्चानामङ्गां
विकारोऽतिरात्रं तिरोअहन्तं कृत्वा यद्गुच्छमिति सर्वं पूर्ववत् । तत उद्वसतानीयान्तं
कृत्वाऽप्य सौःश्रमणी मैत्रावरुणी च ॥ २८ ॥

यद्युक्ष्णो रुद्रोऽभिमन्येताग्रये रुद्रवते पुरोडाश-
मष्टाकपालं निरुप्याथान्यमुपाकुर्यात् । यद्यस्तु
त्रियेतापोनज्जीयं चरुम् । यद्यवसीदंभैर्जितं चरु-
म् । यदि सःशर्येत भीममेककपालम् । यदि श्वभ्रं
पतेद्वैष्णवं त्रिकपालम् । यदि श्रोणः कूटो वा
बार्हस्पत्यं चरुम् । यद्यन्धः काणो वा सौर्यमेकक-
पालम् । यदि प्रसहाऽऽनयेयुरिन्द्राय प्रसङ्गत (न)
एकादशकपालम् । यदि सेनाया अभीत्वरिं विन्दे-
च्छार्दूलो वा हन्यादिन्द्राय यजत एकादशकपा-
लम् । यदि नश्येद्वायव्यं चरुम् । यद्यन्नेन मृत्युना
म्राजापत्वं द्वादशकपालम् ॥ २९ ॥

सर्वत्र निरुप्याथान्यमुपाकुर्यादित्यन्वयः । अन्यव्यारूपात् ॥ २९ ॥

महाव्रते स्पर्धमानस्त्रिद्विष्टोमः । गौरुक्थ्यो
महाव्रतं गौरुक्थ्य आयुरतिरात्रः ॥ (ख०१९) ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

चतुर्थान्तं महाव्रतम् । अन्तर्महाव्रतेन पञ्चाहेन यक्ष्ये भ्रातृव्यजघार्थं परमरणार्थं
वा । यदा भ्रातृव्यवतस्तदा नैमित्तिकोऽयं विधिरिति च्छन्दोगसूत्रकारमतिः । औष-
सथ्यान्तं प्रथमपञ्चरात्रवत् । महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदग्निष्टोमः, ऐन्द्रवायवाग्रः पशुकल्-
सिरनीका च प्रथमपञ्चरात्रवत् । आग्नेयोऽतिग्राह्यः । दक्षिणा अन्वहं द्वादशशतं,
पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः, ऐन्द्रवायवाग्रः, ऐन्द्रोऽतिग्राह्यः षोडशिकस्य द्वितीयः ।
पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्वोभूते महाव्रतं गवामयनवत् । प्राजापत्यः पशुः कापेयानां प्रास एव । सोमानीतादि
सर्वजितिवत् । अतिग्राह्याः सांवत्सरिकवत्सर्वस्वदक्षिणा । केचिद्द्वादशशतमेवाऽऽग्निक-
मिति । पत्नीसंयोजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्य ऐन्द्रवायवाग्रं नातिग्राह्यः । उत्तरत्र्यहपक्ष आग्नेय एकः ।
अत्र षोडशी उक्थ्यश्चेत्तदैव ऋतुकरणं पत्नीसंयोजान्तम् ।

श्वोभूत एकविंशोऽतिरात्रः षोडशिमानुत्तरत्र्यहपक्ष ऐन्द्र एक एवातिग्राह्यः । इतरथा
तिरोअङ्गाप्तं यज्ञपुच्छप्रभृति अनूबन्ध्यावपायां पात्नीवतं कर्मोदवसानियान्तम् ।
सौत्रामणी मैत्रावरुणी च ।

अत्र पुरुषभेदः पञ्चम इत्यापस्तम्बः । व्याख्यातः पूर्वमेव । अहःकल्सौ विशेषः ।
अग्निष्टोमो वोषोत्तममयुतं प्रथमेऽहनीत्यादि दक्षिणतो विकल्प आघ्रातस्ताण्डके पाठाश्च
॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

====

*अथ द्वादशाहप्रस्तावे सर्वतोमुखं प्रतिगानीते—

सर्वतोमुखेन यः कामयेत् सर्वमिदं भवेयमिति ।
मध्ये गार्हपत्यः । प्रतिदिशं सौमिका विहाराः ।
त्रिवृत्प्राच्यां दिशि । पञ्चदशो दक्षिणतः । सप्त-
दशः पश्चात् । एकविंश उत्तरतः ॥

अहमेव सर्वस्येश्वरो भूयासमिति यः कामयेत स सर्वतोमुखेन यजेत । यथाऽऽह भगवान्बौधायनोऽपि वैश्वशास्त्राब्राह्मणवाक्यान्युदाहृतवान् 'देवामुरा ह यत्र महासंभ्र-
मः संयेतिरे तद् शिबिरौशीनरो देवानां वर्गादसुराञ्जिगाय । तस्यो हेन्दो जितवरं
ददौ । स होवाच शिबिर्नैष्ठ्यं भयं न गच्छेदिति । तं वर्षिष्ठीयप्रस्थे सर्वतोमुखेन
थानयांचकार । ततो ह वा एतच्छिबिं नैष्ठ्यं भयं न यच्छति । यं कामयेता-
नपश्यं जयेदिति तं वर्षिष्ठीयप्रस्थे सर्वतोमुखेन याजयेत् । अनपनश्यमेव जयति'
(बौ० श्रौ० १८।४९) इत्यादि । मोक्षार्थमेतत्कर्मैति भाष्यकृतम् । मध्ये गार्हपत्य
इति वचनात्सदेताश्चतस्रः शाला अनुदिशं मापयन्ति । प्रचरन्ति प्राश्चः प्रचरन्ति
दक्षिणा प्रचरन्ति प्रत्यश्च उदश्चः प्रचरन्ति । तस्मान्मध्ये गार्हपत्यो भवति । प्रति-
दिशं सौमिका विहाराः सदक्षिणा शालामुखीयाद्याः । दक्षिणद्वारसमीपे दक्षिणाग्निरूपनम् ।
सर्वत्र देशभेदादृत्विग्भेदः । स्तोत्रभेदाच्छुक्लभेदः । त्रिवृतादि प्रतिदिशं दिग्भेदाच्च ।
षडा हि(ग्नि)कान्येतान्वहानि द्वादशाहे दशरात्रकाणि । तस्माद्द्वादशाहवर्मा अही-
नवर्माश्च प्रवर्तन्ते । तत्कर्म द्वादशाहवर्हीशःकालः शिशिरे दीक्षन्त इत्यादिव्याख्यातः ।

अत्र बौधायनीये द्वैधसूत्रे विशेषः—'चिन्वीत सर्वतोमुखेऽग्निमिति बौधायनः । न
चिन्वीतेति शालीकिः । अत्रो ह स्माऽऽह भौद्रस्यः पूर्वस्मिन्नेवाग्निचय इतरेषु सावित्राः
स्युरिति । इत्येतदपि न कुर्वादिस्याञ्जीगविः' (बौ० श्रौ० २३, १९) इति ।

अत्रेयं पद्वतिः—उक्तकाले प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा सर्वतोमुखेन काठकाग्निद्युक्तेन
* द्वादशाशतदक्षिणेन यक्ष्ये । अहमेव सर्वस्येश्वरो भूयासमिति संकल्पः । विद्युदासि ।
ततः सोमप्रवाकवरणम् । एक एव सोमप्रवाकः । स प्राह महादेवऽज्वनः सोमो भवि-
ष्यति तत्र भवताऽऽध्वर्यवं कर्तव्यम् । अथ प्रश्नः—क ऋत्विज इत्यादिनाऽहीनः
सर्वतोमुखश्चिबृत् । पित्रुपस्थानान्तम् । एवं ब्रह्मणस्तृ(स्त्रि)वृत्ति ब्रह्मत्वं कर्तव्यमिति । एवं
हौत्रं कर्तव्यमिति । क इत्युक्तेः सर्वतोमुखस्तृ(स्त्रि)वृत्क ऋत्विज इत्युक्ते नारायणशर्मोद्वचः ।
का दक्षिणा इत्युक्ते द्वादशाशतदक्षिणा इति । तृ(स्त्रि)वृत्ति हौत्रं गायत्रं कर्तव्यमिति स्वे(श्ये)न
विधिना प्रवृत्तिः । चतुर्णां वरणप्राप्तित्य प्रयोगः—पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि पञ्च-
दश इति च विशेषः । उद्गातृवरणान्तं पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि पुनश्च यज्ञशर्मण
इत्यादि । सप्तदश आध्वर्यवमित्यादि पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि एकविंश इति विशेषः ।
एवं प्रातिदिशि सोमप्रवाकवरणं कृत्वा समन्त्रकं वरणं कृत्वा सधुपर्कः । इतरेषामेवम् ।

* अथ केचित्तत्रैधातवीयामिच्छन्ति, सहस्रदक्षिणाविधानात् ।

सर्वेषामृत्विजां वरणमिति भाष्यकृत् । तस्मिन्पक्षे प्रागादिक्रमेण मधुपर्कस्तन्त्रेण देवतो-
पस्थानं तन्त्रेण ततो नान्दीश्राद्धम् । सावित्रमग्निं चेष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति
संकल्पः । शर्कराणामुपकल्पनं विहारकल्पितः शम्पाभात्रेण (भ्रमणं) गार्हपत्यं परि-
लिख्य द्वादश (प्र)क्रमेण चतुर्विंशतिप्रक्रमेण वा दार्शिकी वेदिः । प्रतिदिशं सौमि-
काविहाराः सह दक्षिणाग्निशालामुखीयसदोहविर्धानाग्नीध्रीयाभिः सर्वासु दिक्षु पुरुषस्य
दक्षिणहस्तभागे दक्षिणाग्निं मार्जालीयं च सव्यहस्तभागे प्रवर्ग्यदिशाग्नीध्रशामित्रोत्करचा-
स्वालाः । गृहे दीक्षापक्षमाश्रित्य प्रयोगः—पक्षे एवं दार्शिकवेदिचतुष्टयं कृत्वा
संभारयजुरादिसनीहारप्रस्थापनान्तं कृत्वाऽप्रवृत्ते दीक्षापरिभागे द्वादशेऽहनि पृथक् पृथग-
रण्योः समारोप्य य इहाध्यवस्येदिति विधिना गमनं यदि बहिर्दीक्षणीया तदा शर्कराणा-
मुपकल्पने कृते—अरण्योः समारोपणं देवयजनाध्यवसानमग्निं मथित्वोपावरोह्य गार्हपत्ये
निदधाति ।

प्रतिविहारं षोडशर्त्विजो भवन्ति । प्रतिविहारं पात्रभेद ऐष्टिकानां षाण्णिकानां सौमि-
कानां च । प्रतिविहरणादि सर्वं सौमिकं क्रियते औदवसानाद्याः प्रतिविहारं द्रव्यनि-
र्देशः । केचित्तन्त्रेणेति । प्रतिविहारं संभारयजूषि स्वे स्वे स्थाने सोमपरिवे(पे)षणम् ।
सप्तहोता पूर्वस्मिन् विहारे प्रतिविहारं वा स्वे दक्षे सर्वत्राऽऽवर्तते सर्वविहारेषु संभवतां
युगपदनुष्ठानं दीक्षणीयायामग्न्याधानयाजमानेष्वग्न्यभिधानामनूह इत्यापस्तम्बमतिः ।
केचिद्वहं कुर्वन्ति । अग्निं गृह्णामि सुरथान्ये मयो भुवो य उच्यन्तमारोहन्ति सूर्यमहने ।
आदित्यमित्यादि स्वेष्वयतनेषु मनःषया । इमा और्जमित्यादि । अग्नयो हन्यवाह इह
तानावहन्तं, ऊहपक्षे अनूहपक्षे च । दीक्षणीयः हविरिदमेषां मयीति । अन्तराऽग्नी सर्व-
विहारेषु भेदेन इह प्रजा० सकृदेवानूहेन । इमे पितृणामग्रयो वाङ्मूढ्या पितृभ्य आ ।
तान्पूर्वं इत्यादिवदनूहो वा । इदमहमग्निस्तन्त्रेण अनूहेन पयस्वतीं चाग्ने व्रतपते० पूर्व-
स्मिन्विहारे । सर्वानग्नीनाभिसंभ्राय सकृदनुहेन प्रणीताप्रणयनमधिकारेण । ओं निर्वपत ।
अग्निः होतारमित्यनुहेन । अत्रानूहो वा चतुःशिखण्डा० भूमयो भूत्वा महिमानं षुषोषु
सतो देवस्यो वर्धन्ते पयाःसि । यज्ञिया यज्ञान्० ईडेऽन्यः० इत्यनूहः । और्णांमृदूनि
प्रथमानि स्थोनं देवेभ्यो जुष्टानि सदन(सदनेभ्यः)वर्हीषि । आज्यमसि भेदेन तत्र
तत्र गत्वाऽवेक्षणमाज्यं मन्त्रेण शक्यत्वात् । अग्निराज्यमाज्यैरापः० शक्यैरिमान्य-
ज्ञान्० शुक्राणि वाः शुक्रासु ज्योतीषि वो ज्योतिःषु आ द्विषु ये चूर्णपञ्चानां वो वातानां
उत्तरेष्वर्वात्थशब्दस्थ वाःशब्दः हविःशब्दस्यानूहो वा सर्वं नृदेवानां को देवता(ना)मभ्यः
आशिश्नेम वर्हिष्यन्तः पृथिव्यां चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशमो युव(वयु)नानि वस्ते० कामे
पुक्ष्व यजमानाय कामान् । शिवाश्च मे शम्पाश्चैषि स्थोनाश्च मे सुषदाश्च मे स्तौर्ज-

स्वत्यश्च मे पयस्वत्यश्च स्तौषमूर्ज मे पिन्ध्वं० उग्रास्थो ग्राहं० समिभुवस्य० अमि-
भूम० यक्षशब्देषु सर्वानूहः । एषु यज्ञेषु० केचित्तु—भाष्यविरुद्धमिति व्याचक्षते ।
अविशोभायेत्यनूहः । तेजिष्ठेत्यस्याभिधानादूहपक्षे—अवभृषवदधुनजि नः
जातवेदसः । इन्वाना नः वयं नः ये मे अग्नय एषां यज्ञानां ऋष्यात् अनूहो वा ।
तेजिष्ठा नः या वो अग्नय० व्ययध्वं मा वो दमन् । विधृतीभिर्विशो यन्त्राभिः विशो
यन्त्रानुदमाना अरातीन् सीदन्त्यो देवीः सुकृतस्य विधृतयः स्वधृतयः० मयि धारयत
इमे ऋतस्तरा उभयस्य धर्तार विधर्तार प्रयाजानामुत्तानुयाजा० आरोहत पथो जुह्व०
जुह्वस्य घृताक्ष्य गावःशाम्यः कविभिर्जुषाणाः । अव्ययमाना यज्ञाननुच्छ्रध्वं समीच्यो
यज्ञं नया स्थोपदेवानाग्नेयेन० उपभृद्भिः० सपस्नान्० दोहैर्यज्ञान्० सुभृदस्थोपभृतो
घृताक्ष्य त्रैष्टुमेन छन्दसा विश्ववेदसः । उत्तरं पूर्ववत् । अधरं ध्रुवाभ्य ध्रुवाः स्थ धरण्य०
इत्यादि स्थोना मे सीदत सुपदा पृथिव्यां दिवि सीदत इमे ह्रुवा अभिजिघ्रति होमा-
भ्यन्तक्षरा० सर्वा यज्ञानां समज्जन्ति विष्ठा० इमा स्थार्यो घृतानां पूर्णा अच्छिन्नपयसा
शतधारा उत्सा शेषं सवनीयवत् । आसन्नाभिमन्त्रणं क्रमेण । चित्तिः स्तुतित्यविकारेण
सङ्घट्टिरसो० एषां यज्ञानां० उच्छिष्म० इत्यनूहेन । अग्नयभ्यभिधानादि ऊहपक्षे—
उच्छिष्मा अग्नयो यजमानायैषिष्ठ निशुष्माऽभिदासते । अग्नयो देवेभ्य मन्विद्ध मन्त्र-
शिङ्गा मर्त्यानां ते होतारो ऊर्ध्वं० सीमद्धा अग्नय आहुता स्वाहाकृता० मनास्य प्राजा-
पत्यादिमनोभिर्माहुतैराविशत० वागस्यैन्द्री० भेदेनान्वारम्भः । केचिन्मुख्यस्यान्वारम्भ-
मिच्छन्ति । विप्रतिषेधादत औहेन वा— वाचः स्थैन्द्रः सपत्नस्यण्यो वाचामेन्द्रियेणा-
विशत । देवाः पितर० इत्यविकारेण । अग्नय इदमित्यप्राग्निभ्य इदं० वसन्तानृतूनां
प्रीणामि ते मा प्रीताः प्रीणातु ग्रीष्मानृतूनां प्रीणामि ते माः प्रीताः प्रीणातु वर्षाश्रु-
तूनां प्रीणामीत्यविकारेण शरद ऋतूनां प्रीणामि प्रीण(णातु)न्तु हेमन्तशिशिरावित्य-
विकारेण । एको ममैकेत्यविकारेण । आज्यभागानुमन्त्रणे विशेषः—अग्नीषोमयोरहं
देवयज्ययामिः । केचिद्देवयज्यया(इति) । केचिद्ग्रीषोमीथानामहं देवयज्ययामि-
रिति । तथैव प्रधानानुमन्त्रणम् । अग्नयो मा दुरिष्ठात्पातु सविताऽवश्वश्रसात्तमेतेर्जुहं०
सुरूपास्मिन्पुरोडाशखण्डे इडादेवता परा । सुरूपवर्षवर्ण० इत्यविकारेण । देवताभिधा-
नात् । इहे मागं जुषध्वं जिन्वगा जिन्वार्वतः । तासां वो मध्यमाणस्य० मार्जनं पूर्व-
स्मिन्विहारे यत्र चतुर्धाकरणं त्रेधाकरणं वा तत्राऽऽवर्तते आग्नीध्रभागान्तमेता वो
अग्नयः समिधस्ताभिर्कध्वं० इति प्रकृत्या वाऽयं ते अग्न इत्यनूहः । अन्यभिधानाद्-
धवा यं वो अग्नय अग्नयो नः जातवेदस अग्नयः संदहत० सप्तहोता तन्त्रेण । वेदि-
र्वाहिरित्यनूहः । केचिद्देवयो नर्हाषि श्रितानि हवींशीष्मा० आज्यानि० याज्या० वाहि-

षामहं देव यज्ययाभिः० वाजस्य मा प्रसवेनोद्भ्रामैरुद्ग्रमाषु० निग्राभैरधरान्० सम-
 झन्तां बर्हीषि हविर्भिघृतै० दिव्यमित्यादि उज्जितयो(र) विकारेण—एमा अम्मन्०
 सा मे सस्याऽसित्यविकारेण रोहितेन वोऽग्नि० गमयन्तु हरिभ्यां वः इन्द्रमगमयतु-
 एतशो नव दिवः स्त्रीला अवतताः० आद्भ्युत्थिताः । तैः सहस्रकाण्डैरोषधयो मोः
 वि ते मुञ्चामित्यविकारेणश्रेर्विमोक्तत्वात् । वि युष्माकं मुञ्चामि० इति वा धर्तदस्मासु०
 विष्णूनां शंयूनामहं देवयज्ययाभिर्ब्रह्मि० यज्ञा नमो वो यज्ञा नमो नमश्च वो यज्ञाः
 संतिष्ठन्व० (सर्वत्र) उप वो नमः० इष्टा यज्ञा औहेन वा । भेदेन वा इष्टा यज्ञा
 द्वाविणोदस आशीर्वन्तस्तेषां मेऽष्टानां० सोमानामहं देवयज्ययाभिः । इडाऽस्यानित्य-
 विकारेण । तेषामुपस्थानपक्षे भेदेनाऽनुमन्त्रण (पक्षे) यदि तन्त्रेण शक्यते (पाठितुं)
 तदाऽप्येवमूहः । यदि न शक्यते भेदेन द्वयोः संभवेत्तदा द्विवचनेनोहः । इडा-
 अस्माननुवस्तां घृतैर्यासां पदेषु वैश्वानर्यः शाक्यो यज्ञानास्थिता वैश्वदेव्यः । द्विवचनेन
 इडे (अ)ऽऽस्मान्ययोः पदयोर्वैश्वानर्यौ शाक्यो वावृधानोपयज्ञमास्थितौ वैश्वदेव्यौ ।
 एवं याजमानविधिः ॥

एवं दीक्षणीयादि सर्वत्र । एवं संस्थिता ध्रौवाज्यधारणं प्रकृतिवत् । उत्तरेण बहिः
 प्राग्वंशमित्यादि । स्वमग्ने० अयासि च० इत्यन्तं पूर्वस्मिन्विहारे । आ वो देवास
 इत्यादि पूर्णाहुत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । यज्ञस्योद्यमनार्थत्वात् । दीक्षा आहुतयो
 यजमानसंस्कारार्थत्वात्कृष्णाजिनादिसनीहारप्रस्थापनान्तं पूर्वस्मिन्विहारे सनीहारप्रस्था-
 पनात्पूर्वं समन्वारम्भोमः । अपेतमित्यादि द्वादशाहप्रकृतिवत् । त्रतधपणादि पूर्वस्मि-
 न्विहारे ।

श्रोभृते सोमपरिवेषणादि सर्वत्र प्रायणीयाकर्म । तत्र पूर्ववद्याजमानकृत्यम् । स्थाली-
 निधाने कृते सोमक्रयः सर्वत्र शुष्ठ्या क्रयः । एकाभिष इत्यादि सलायः सप्त पदा०
 इत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । तो ते राय इति माहृ० सं देवी चाऽऽवर्तते । त्विषी-
 सन्तस्त्वेत्यावर्तते । तत्र तत्र पदनिधानं भेदेन पूर्वस्योत्तरतः दक्षिणस्य पुरस्तात् पश्चि-
 मस्य दक्षिणत उत्तरस्य पश्चादेवं गार्हपत्याहवनीययोः शीते भस्मनि—अपि पन्यां०
 आवर्तते । गायत्र इति च सर्वत्र दिशक्रमा एवं मुष्णीषं विष्टुज्य मैत्रावरुणाय प्रयच्छति,
 इतरेभ्यः प्रयच्छति । मित्रो न एही० इन्द्रस्योरु० उदायुषा० उर्वन्तरिक्षं० एकेकस्य
 कृत्वेतरेषामावर्तते । ‘ प्रच्यवस्वे० इत्यादि प्रतिविहारमावर्तते । आतिथ्यायां पूर्ववद्या-
 भमानकर्मकरत्वात्पत्न्याः प्रतिविहारमन्वारम्भः । आतिथ्यायाः पूर्वस्थां शालायां
 त्रतदानं, तानूनपत्रग्रहणामिमर्शनाकघ्राणं प्रतिविहारमावर्तते । अतेष्वपि नयनपक्षे सर्वं
 सप्तमूज्य पिबति, आप्यायननिह्व (योः) प्रतिविहारमावर्तते । कृतेष्वव्यवान्तरादि-

होपायनं मदन्तीभिर्भर्जनं च पूर्वस्यामेव । प्रवर्ष्यसंभरणं पूर्वस्योत्तरस्य च द्वितीयतृतीययोःरुक्थ्यस्वाह्न प्रवर्ष्यः । प्रवर्ष्यपात्राणामपि भेदः । नमो वाचे० तन्त्रेण । तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन मेधाविधानकाले पूर्वस्यां निधायोत्तरस्य अनाधृष्या० इत्यावर्तते । अपश्यं गोषा० नेत्यूहः । तन्त्रेण । केचिद्वेष्टणस्याशक्यत्वाद्भेदेनेति भाष्यकृतम् । तस्मिन्पक्षे—अपश्यं गोपायनिपथमानाविति । अस्मिन्सर्वतोमुखे तन्त्रेण भेदेन पर्यायेणेति यदुक्तं तद्याजमानस्य । घर्मशेषभक्षणकाले संसृज्य पूर्वस्मिन्नेव भक्षणं—हुत२ हविः० यदि हुतानि हवीं२षि पितरो न स्थो मा मा हि२सिष्ट । केचिदूहेन—हवीं२षि पितरौ न स्थो मा मा हि२सिष्ट० । अस्याम धो देवो घर्मो मधुमतः० इत्याधिकारेण कर्तृत्वात्त्वात् । अशीमहि त्वा मा मा हि२र्त्सीः । आपो हि छा० मार्जनं पूर्वास्मिन्निहारे मदन्तीभिर्भर्जनं च उत्तरशान्तिस्तन्त्रेण, तन्त्रसंभव उत्तरत भेदेनोपसदि याजमानं बल्लसः पूर्ववज्जपो पौर्वाह्निकस्य प्रवर्ष्य वेदिकरणाद्याभिर्मन्त्रणं चतुःशिलण्डा० उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुमित्यादि शर्कराभिरिति बाह्यलेखापूरणान्तमापराह्निक्यौ प्रवर्ष्योपसदौ ।

शोभते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ष्य प्रजापतिस्त्वेत्यादिकाठकविधयः । संचितोक्थ्येन होताऽनुशांसति इत्यन्तं कृत्वाऽऽपराह्निक्यौ प्रवर्ष्योपसदौ उपसीद सर्वत्र द्वादशाहवत् । संभारयन्२षि न्याचष्टे ।

पुष्पच्छेदनकाले—अग्निषु प्रथमं चतुरो यूपान्मन्त्रेण छिनति, प्रतिविहारमेकैकं प्रतिविहारमुपशयपत्नीषतयोर्भेदः । ततो द्वादशाह औपवसथ्येऽहनि पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ष्य तदानीमेवाऽऽपराह्निकीभ्यामित्यादिप्रवर्ष्योद्घासनकाले—उच्छिष्टस्वर इत्यादि—अगामग्रीच इत्यादि इमम् पु० इत्यन्तं पूर्वस्य कृत्योत्तरस्य कृत्वा नात्रोच्छिष्टस्वरं, मार्जनं यजमानपत्न्योः । उदु त्यं० चित्र० इत्यादि ।

केचिन्प्रतिविहारं प्रवर्ष्योद्घासनं च कुर्वन्ति । अग्निप्रणयनाद्यतिमुक्थ्यन्तं कृत्वा काले इतरः सर्वत्र विधिः । केचिदुत्तरस्य काठकपक्षे सावित्रो नेद्यते पक्षे बोधशीति प्रतिषेधादिति ।

अथैकविंशतिमाहुतीर्जुहोतीत्यन्तम् । तत आग्निष्टोमिकमाग्निवत्युत्तरमित्यादि (प्रतिपक्षाजनमावर्तते) । यस्योरुष्विति च यजमानस्य । केचित्पूर्वस्मिन्नेवेति, संस्कारत्वात् । उपरवं प्रतिविहारमावर्तते । अथाग्नीषोमीयपशौ यजमानान्यावर्तन्ते । त्रिकृत्वलाशो० औहेन वा । उह्रपक्षे इतरथा भेदेन इतरण्यौष्टिकानि पूर्ववत् । प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नी० इत्यादि वैश्वानरं ज्योतिः० इत्यन्तं पूर्वस्य कृत्वा, एवमितरेषामावृत्तिः । अवान्तरदी-

शानिर्गम उत्तर(स्मिन्)विहारे मुष्टिविर्गमश्च । आपो देवी० इत्याद्यौष्टिकं यूपसंमानकाले अग्निं
 पूर्वस्य तस्योत्तरदाक्षिणस्योत्तरं पश्चिमस्य तस्योत्तरं दक्षिणस्योत्तरं पश्चिमस्य तस्योत्तरस्येति
 प्राञ्चानुवादः । ईवासेन सर्वत्रोपशयनीयादि परिश्रवणान्तं पूर्वस्य कृत्वा क्रमेणेतरेषाम् ।
 केचिद्यूपसंमार्जनकाले एकादश यूपान्विमडय च त्रिरात्रवप्रतिविहारमिन्वन्ति, (अन्वित्प-
 रणकाले पूर्वस्मिन्नेव याजमानवरणम् ।) जुष्टो वाचो भूयासं० ऋचा स्तोम० प्रति
 विहारमावर्तते याजमानम् । रेवतीर्यज्ञपतिं० इत्यादि परादावर्तते । यजमान इत्येकस्य
 कृत्वा क्रमेणेतरेषाम् । यासां मूल० इत्यावर्तते । मित्ररूपेतरेति भेदेन यजमानः—
 मयस्त आतान० सकृदनर्था प्रेहि० । इत्यादि पत्नीकार्यमेकस्य कृत्वा, इतरेषां यजमा-
 नस्य वपाश्रपण्यन्वारम्भ आवर्तते । आपो देवीः शुद्धायुवः० आपो हि ह्य० इत्यादि-
 मिर्पार्जनं च यजमानपत्न्योः पूर्वस्यैव सुवृक्षण्यं पितापुत्रीयादीति क्रमेण सुवृक्षण्यह्वानं
 यजमानपत्न्योरन्वारम्भस्य विद्यमानत्वात् । पूर्ववत्सुवृक्षण्यन्वारम्भादि । पशुपुरोडाशा-
 ऋयागोय्यैष्टिकत्वे याजमानं (पूर्ववत्) । वसतीवरीपरिहरणकाले क्रमेण वेद्यामासादनं
 यजमानपत्न्योः । रात्रौ द्रोहे विशेषः—अयस्त्रिंशः स्य तन्तूनां पवित्रैः सहाऽऽगच्छत ।
 शिवा इमा रज्जवोऽभिधान्यग्निबोधे सेवताम् । अयश्मा वः प्रजाभिः सःस्रुजामि०
 यौक्षेमान्यज्ञान्० कलशाश्चतुर्बिलान्० दोह्याजमानानि तन्त्रसंभव इतरया भेदेन ।
 सर्वत्र परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे शुद्ध्वेत्यादिश्रिवृदग्निष्टोमः—आग्नेयमेकं वा । अतिप्राक्पात्रं प्रयुनक्ति ।
 पञ्चदशोन्द्रमेकम् । सप्तदशसौर्यमेकम् । श्रीणि षोडशपक्षे । उन्मथ्यपक्षे न त्वतिप्राक्पात्रः ।
 सवनीयपशूनां पात्रसादनकाले पञ्चदशादिषु मैत्रापस्त्रणदण्डभेदोऽग्नीषोमीये च अग्नी-
 षोमीयकालेऽभ्यतश्छिन्वा प्रयोगः । पजेजनीर्ग्रहणं पूर्वस्मिन्नेव । वसतीवर्धनुप्रवेशनं
 क्रमेणैव । निग्राभ्यास्य० वाचनं क्रमेण । प्रावित्र स यजमान० इत्यादिविरमति
 धारेत्यन्तं क्रमेण । श्रिवृदैन्द्रवायवाम्रः । पञ्चदशः शुक्राम्रः । सप्तदश आम्रयणाम्रः । एकविंश
 ऐन्द्रवायवाम्रः । प्रष्ट्वेशन्त्रहाम्रता पञ्चहोत्राभिमर्शनमावर्तते प्र(ष्टो)द्रोमाभिष्य(ष्य)वमा-
 नस्य स्तुतस्येत्यन्तमेकस्य कृत्वेतरेषां विष्णो त्वं न० इत्याद्यावर्तन्ते अत्र पशुकाळे
 (श्रिवृतः) सारस्वतमिषी । तस्यातिरात्रवत्कल्पः । उपशयनिर्देशः । एवं पशोर्नपा-
 मार्जनान्तम् ।

केचिदैकादशिनान्सर्वाङ्गपर्यन्तांश्चतुरात्रवद्द्विभज्योपाकुर्वन्ति । एष विधिः
 पूर्वस्य । द्वैवितरेषाम् । अयस्त्रयः । केचित्कापेयानेवोपाकुर्वन्ति । अथवा ऋतुपशून्वा

यथा सख्यमाश्रद्धायनमतात् । अथवा बौधायनमतादाज्ञेयं वा । सर्वत्र प्रतिविहारं द्वादशाहे तथोक्तत्वाद्बौधायनमतेन । मार्जनान्ते प्रातःसवनाथ संप्रसर्पन्तीत्यादि आगन्ता० वितारः० इत्यन्तमेकस्य कृत्वा, इतरेषाम्—उपमा व्यावापृथिवी० हृदे स्थः० इत्यादि । सूर्यं वायुमग्निं यमं सरस्वतीं च सकृदितरवत्सर्वेषु कुर्वन्ति । आसन्नाभिमर्शनं, क्रमेण द्विदेवत्यकाले सकृदेवाऽऽदित्योपस्थानम् । केचित्सर्वत्र शुक्रान्वास्मभ आवर्तते, इन्द्रेण मन्थुना० इत्यादि । इडान्वास्मभ आवर्तते । इडाभक्षणं पूर्ववत् । तत्र गच्छति मध्य आसीनाथ भक्षानाहरति । सह शालायामेवेति बौधायनवचनात् । एवं भक्षणं सर्वत्र यजमानचमसाध्वर्यं पूर्वस्मिन्विहारे स्थिताय यजमानाय भक्षान्वाऽऽहरन्ति । सर्वानेकस्मिन्पत्रे आनीय तन्त्रेण भक्षणम् । तन्त्रसंभवे, इतरथा भेदेन । तन्त्रेणाप्यप्रस्थ एव भक्षयति यजमानः । पत्रेजनीः सादयति । पूर्वस्मिन्नेव स्तोत्रोपाकरणप्रभृतिस्तुतस्य० इत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । उपगानार्थमिति तत्राऽऽसीनस्य विहितत्वात् । तस्मादिडायाँ हिंक्वित्यादि नाऽऽवृत्तिः । स्तुतस्य स्तुतमसि० इत्यावृत्तिः शस्त्रमिति च । आजमरुत्वतीथवैश्वदेवान्तं तन्त्रेणोहेन शस्त्राणां शस्त्राणि अस्मोर्जे मह्यं शस्त्राणि दुहा मा मा शस्त्राणां शस्त्राणि मम्यादिन्द्रियावन्त० इति विकारेण सा मे सत्याशी० इति च यज्ञा बभूवुस्ते अज्ञिरे ते वावृधिरे ते देवानामधिपतयो बभूवुः । ते अस्मां अधिपतीं कुर्वन्तु० इत्यादि । केचिदविकारेणैवमितरेषु शस्त्रेषु । एकवचनेन बहुवचनेन वा तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन—स्तुतस्य स्तुतमसि० ऊहपते पूर्ववद्ब्रह्मव्यम् । एवं सर्वत्र स्तोत्रेषु शस्त्रेषु च ।

माध्यंदिनस्याभिषवादि विष्णो त्वं न० इत्यन्तं पूर्ववत् । दधिघर्मभक्षणं तन्त्रेण तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन । तन्त्रपक्षेऽप्यनूहः, भक्षाभिधायकत्वान्मन्त्रस्य सवनीयासादनात्पूर्वं प्रचरण्या (त्र) विगृहीतमित्वादि । यजमानस्य नीतानुमन्त्रणान्तं पूर्वस्य हुत्वा पश्चादितरेषाम् । सर्वत्र द्वादशशतं ऋत्विगम्य अत्रेः पूजनं च पृथक्पृथक् । न पृथगिति भाष्यकृत् । विषाणाविसर्जन प्रधानमुत्करे चात्वाले वा । मरुत्वतीयाम्यामित्यादि । अतिग्राह्यकाले गृहीतानामेव होमः शेषं पूर्ववत् ।

अथ तृतीयसवनयजमानानि । आदित्यारम्भ आवर्तते । सर्वत्रातिग्राह्यवचनं क्रमेण शरावनयनं क्रमेण मन्थनप्रभृतिहोत्रचमसान्वास्मभं क्रमेण, पञ्चहोत्रग्रहावकाशश्रुतस्त्वमित्यन्तं प्रतिविहारं, सप्तहोत्रहोमादि । विष्णो त्वं न० इत्युपस्थानान्तं प्रातःसवनवत् श्रुतं हवीः १ शमित० इति । आ नाराशंससादनात्पूर्ववत् । नत्र शुक्रान्वास्मभः । पिण्डप्रदानमावर्तते । षड्ढोता प्रजापते न त्वदेतानि० च तन्त्रेण भेदेन वा ।

षाममद्य० इत्यादि । पचेजनीनयनं, पूर्वस्मिन्विहारे त्रिवृदग्निष्टोमसंस्थान्तं, पञ्चदश उक्थ्यः संस्थान्तं, एकविंशः षोडशी संस्थात्वं, उक्थ्यो वा द्वादशाहे—येऽन्तरेष्टा-
युक्थ्या इति । (यथा संसूर्याः सूर्यासीति) तन्त्रेणाऽऽयुरिन्द्रियमावर्तते । केचित्त-
न्त्रेण । केचित्—यज्ञा आगच्छन्तिवति षोडशीयहोमान्तं, अग्नीदोषयजानित्यादि
यज्ञपुच्छं सर्वत्र ।

तत्र याजमानानि—मर्हिषामहं देवयज्याभिरित्यादि हारियोजनमक्षणमावर्तते ।
तन्त्रेण वा अप्सु घ्नोतस्य पूर्वस्मिन्विहारे । केचिदावर्तते । दधिद्रप्समक्षणम् । भेदेन
शूलोद्घातनादि, समिदाधानमावर्तते । उत्कर्षपक्षेऽनुत्कर्षपक्षे च विष्ण्वतिक्रमणादि ।
समहं प्रजया० इत्यन्तं पूर्वस्मिन्नेव समिद्धो अग्ने० वसुमान्० यो नः सपत्न० इत्या-
वर्तते । अग्ने गृहपत० इति सङ्कृत् । अग्ने वह्निः० इत्यावर्तते । ज्योतिषे तन्तव०
इत्यादि गोमज्जपान्तं पूर्वस्मिन्नेव यूयोपस्थानं भेदेन ।

अग्नि-१ देवेनेत्यादि जागतविष्णुक्रमं पूर्वस्मिन्नेव । केचित्प्रतिविहारमिच्छन्ति ।
इन्द्रेण सयुजो वय० इत्यावर्तते ।

अवभृवादिसर्वत्राप्युप्रचारस्तन्त्रेणैकस्मिन् । अपाम सोममित्यादि तन्त्रेणाऽऽसमि-
दाधानान्तमुपस्थानं च । भेदनोदयनीयादि सर्वत्रानूबन्ध्यावपाहोमे कृते प्रतिविहारं
षात्नीवतकर्म । अनुबन्ध्यां समाप्य वयस्या वा सदसो हविर्धानस्य, इत्यादि यत्कु-
र्वति तद्धूमायुमन्त्रणान्तमावर्तते । अयं नो नभसा० स त्वं नः० इत्युत्तरविहार-
र्थस्यैव ।

केचित् अयं स० इत्येकं प्रतिविहारं ये देवा० वेदमुपस्थ आधत्सेत्यादिब्राह्मणत-
र्षणान्तमुत्तरस्मिन् । केचित्—पूर्वस्मिन्नेवेति । गोमज्जपादिवृष्टचन्तं सर्वत्र (स्व)
सिद्धान्तः ।

अथ प्राजहितं समारोप्य, इदमून० इत्यध्यवसाय मध्ये गार्हपत्य इत्यादिदार्शिक-
वेदेषुतुष्टयं विहृत्यान्वाधानादि—उदवसानया । तत्स्थाने पूर्णाहुतिर्वा । केचिदेकमेव
विहारं कुर्वन्ति । तस्मिन्पक्षे उदवसानया पूर्णाहुतिः प्रतिदिशं सौमिकविहारा इति
वचनात् । समाप्तः सर्वतोमुखः ।

ततः परेयुरागामिपर्वणि वा सौत्रामण्ये मैत्रावरुणी वा । दिङ्मात्रमस्माभिरुक्तमन्य-
थोक्तं प्रमादाद्वा तत्र प्रयोगविशारदैः शान्तमनस्कैस्तत्परीक्ष्य समाधेयम् । वैकृतेषु
कर्मसु यावत्संभवेत्तावद्याजमानं तथाऽन्यानि कर्माणि भवन्ति (म० श्रौ० २२।७।२१)
इति भरद्वाजवचनादेव सिद्धं भवति ॥

अथ सप्तदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अथ षड्माह—

साध्यानां षडहेन सुवर्गकामः ॥ १ ॥

साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शनं शास्त्रीयनिश्चयः । यद्यप्ययं षड्मासोऽस्तीनत्वाद्यजतिचोदनाविधेयस्तथाऽप्यत्र केषांचित्सारस्वतसत्रधर्माणां सद्भावमभिप्रेत्य विद्वांस आसत (तै० सं० ७-२-१) इत्यादिचोदनया विहितः । ते ष धर्मा आश्वत्थी हविर्धानम् (स० श्रौ० १७-८-४) इत्यादिना वक्षन्ते ॥ १ ॥

एतमेव सत्रत्वोपचारमभिप्रेत्य प्रशंसति—

पृष्ठयः षडहः ॥ २ ॥

भवतीति शेषः । सत्ररूपे द्वादशाहे यः पृष्ठयः षडहस्तास्मिन् षट्सु दिनेषु यानि पृष्ठस्तोत्राणि रथंतरबृहद्वैरूपवैरानशास्त्ररैवतारुण्यैः सामभिर्निष्पाद्यानि एतान्यत्रापि षट्सु दिनेषु क्रमेण भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीयधोरद्वोरनुष्ठेये रथंतरबृहत्पृष्ठे ये स्तोत्रे ते विशेषेणाऽऽह—

बृहद्रथंतराभ्यां यन्ति ॥ ३ ॥

बृहद्रथंतराभ्यां इति शब्दप्रोक्त एवात्र बृहत्पृष्ठस्य पूर्वनिपातः । अनुष्ठानं तु रथंतरस्यैव प्रथमम् । यन्ति स्तोत्रमनुष्ठेयुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

आश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽशीघ्रं च भवतः ॥ ४ ॥

ये यजमानाः सदोहविर्धानाभ्यां मण्डपाभ्यां युक्ताः षड्मासे प्रवर्तन्ते तेषां हविर्धानमाशीघ्रं चेति मण्डपद्वयमाश्वत्थी भवतोऽश्वत्थकाष्ठनिर्मिते उभे कार्ये । तत्राश्वत्थकाष्ठं स्वर्गसाधनमिति भावः ॥ ४ ॥

षर्मान्तरमाह—

चक्रीवती भवतः ॥ ५ ॥

यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रं तथा चक्रं ययोराशीघ्रहविर्धानमण्डपयोस्ते चक्रीवती । अयमर्थः—चक्रयोरसं प्रसिष्य शकटाकारं कृत्वा तस्योपरि फलकान्यास्तीर्य तेषामुपरि भूमाविव मण्डपं निर्मातव्यमिति ॥ ५ ॥

षर्मान्तरमाह—

चतुरखलबुध्नो यूपो भवति ॥ ६ ॥

यथा काष्ठप्रयस्योलूखलस्य मूलमतिस्थूलं भवति तथा यूपमूलं कर्तव्यम् ॥ ६ ॥

धर्मान्तरमाह—

प्राञ्चो यान्ति ॥ ७ ॥

अक्रयुक्ताग्नीध्रादिविः सह प्राङ्मुखा गच्छेयुः । स्वर्गलोकस्य प्राग्दित्वेन प्रतिभानात् (७।२।१) । एतच्चोक्तमापस्तम्बेन—तस्मिन्सांस्थितेऽध्वर्युः शर्म्या प्राञ्चः प्रास्यति स यत्र निपतति तद्गार्हपत्यं तस्मिन्वद्भिर्शतं प्राञ्चः प्रक्रमान्प्रकामति तदाह-वर्नीयः । अग्नीवन्ति सदोहविधानान्याग्नीध्रं वाऽऽध्वस्थी हविर्धानमाग्नीध्रं चोहूखलमुध्रो यूपः प्रकृष्येदुषोष एव नोपरवान्जनन्ति (आप० श्रौ० २२।२२।४) इति । एकस्मिन्नाहि समाप्ते सति परेषुः प्रातः क्षम्याक्षेपमात्रं गत्वा तत्राहरन्तरमनुष्ठाव तस्मिन्नापि समाप्ते ततः परेशुरपि तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

सरस्वत्या यान्ति । आफ्नोन्नतो यान्ति ॥ ८ ॥

या सरस्वत्याख्या नदी तथा सह तत्तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुः । उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्चतमो ध्वनिराफ्नोशस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः ॥ ८ ॥

एवमनुष्ठितेः कालावधिरूपं धर्मान्तरं विधत्ते—

यदा दशशतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् ॥ ९ ॥

एकेन वृषभेण सहिता दश गावो यावति कालेऽपत्यप्रसवेन गवां शतं संपादयन्ति तावन्तं कालं पौनःपुन्येनानुष्ठाव तदनुष्ठानादुत्थानं कर्तव्यमनुष्ठानं संपादयेदित्यर्थः । सोऽयमेकः समवृत्तिकालः ॥ ९ ॥

कालावधौ पक्षान्तरमाह—

यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् ॥ १० ॥

शतं गावो यदा पूर्ववत्सहस्रं संपादयन्ति सोऽयमेक उत्थानकालः । न चातीतपक्षेण साकर्थं शङ्कनीयम् । प्रसववैचित्र्येण न्यूनाधिककालसंभवात् ॥ १० ॥

कालावधावेषापरं पक्षद्वयमाह—

यदैषां प्रमीयेत । यदा वा जीयेरन् । अथैकमुत्थानम् ॥ ११ ॥

एषां यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रमीयेत सोऽयमेक उत्थानकालः । यदा वा राष्ट्रशोभादिना शत्रुभिरेते यजमाना मित्रा अपहृतसर्वस्वा भवन्ति सोऽयमेक उत्थानकालः । तस्मात्तत्पर्यन्तं षड्मात्र आवर्तनीय इत्यर्थः ।

केचिच्चत्वारः षडहः निकायिनस्तैत्तिरीयंका आघ्राताः । ताण्डिना विस्तारेणाऽऽ-
घ्राताः । आपस्तम्बेनापि त्रिषु सारस्वतेषु वैश्वसृजोऽग्निं चिनुत इत्यत्र भाष्यकारेण साध्यानां षडहे वैश्वसृजस्य निवृत्तिरित्युक्तम् ।

तस्मात्सारस्वत इति गम्यते । सारस्वते ये धर्मा इहानुक्ता अप्यस्मिन्नुपसंह-
र्तव्याः । तस्य प्रयोग उच्यते—अस्मिन्कर्माणि बहुयजमाना द्वादशाह्वदारम्भकाले सर-
स्वतीजन्मनोदके समुद्रसंगमे गोष्ठे वा षडहने यस्यामहे स्वर्गं लोकमाप्नवाम । विद्यु-
दादि नाग्निचयनं न काठकः ससेदान्तं कृत्वा दश दश भागर्षं (गाव ऋष)म एकश्रोप-
कल्पन्ते । द्वादश दीसा द्वादशोपसदश्च कृत्वा यूपकाल एक एष नैकादशिनाः । उलू-
खलबुध्नो यूपो भवति, इति श्रुतेश्च । आश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं चेति । अश्वत्थ-
काष्ठेन रथाकृतिवद्भविर्धानकरणं तथैवाऽऽग्नीध्रमण्डपमितिच्छन्दोगवचनाच्च । सदश्च पत्नी-
शाला च येन केनचित्काष्ठेनाऽऽश्वत्थेन वा कृते भवतः । सदोहविर्धानादीनामुक्तानां
चक्रवर्त्सं प्राग्भंशकरणकाल एव करोति । अघस्तास्फलाका[न्धा]ऽस्तीर्णा [नि]
भवन्ति, तस्योपरि विहारकल्पनं, बहुमृत्तिकां प्रसार्य । एवमुत्तरवेद्यामाग्नीध्रीयमार्जाली-
यधिष्णियादिषु शामित्रदेशेऽपि मण्डलाकार इति च्छन्दोगवचनात् ।

केचिदेवं वर्णयन्ति—एवं हविर्धानादीन् काष्ठैश्चक्रयुक्तान्कृत्वा न फलकास्तरणं भूम्या-
मेव विहारकल्पनम् । तस्य च लिङ्गं पांसून्हरेयुः । तपोत्तरवेदिधिष्णियेभ्यश्चक्रवर्तां निवेद्य
(इय) यथायतनं निर्वपेयुरिति । उलूखलबुध्नो यूप इति वचनादैकादशिनानां निवृत्तिः ।
हविर्धानकाल उक्तप्रकारं करोतीति । शामित्रं च तथैवात्रापि नोपरवान्त्वनन्ति आलेखमाङ्ग-
मेव पार्श्वलिखितमिति च्छन्दोगवचनात् । यूपोच्छ्रयणकाले घत्ते शिल्प इति । पृथिव्यै त्वेति
प्रोक्षणम् । अर्पा सर्वासां सभासिः, न शुन्धताम् । न यवोऽसि, नावस्तरणं यूपान्नं
कर्तव्यम् । उद्दिवमित्युच्छ्रयति । अग्नीषोमीयं विधाय वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं
कृत्वा महारात्र इत्यादित्रिवृदाग्निष्टोममुपयन्ति । पाप्सि(र्षे)कस्य प्रथमं तथैवातिग्राह्याः ।
पश्चात्काल आग्नेयमुपाकरोति । नौपशय उद्गासनं दक्षिणा च । पत्नीसंयाजान्तम् ।

अध्वर्युः शम्वां प्राचः प्रास्यति शालामुखीयन्वन्ते लालाटिकप्रदेशे सा यत्र निपतति
तद्गार्हपत्यः । अग्निष्टेऽनसि ब्रीह्यादीन्यज्ञार्थानारोप्य प्रकर्षयति । पत्नीशालां च हवि-
र्धानं चाऽऽग्नीध्रं च सदश्च मार्जालीयं च शामित्रं च प्रकर्षयति । रयचक्रमपि प्रकर्षयति ।
यत्र शम्वा निपतति स शालामुखीयदेशः तस्मिन् प्राग्भंशं स्थापयति यथा शालामुखीय-
देशे शालामुखीयः संभवति । अनः षट्त्रिंशप्रक्रम उत्तरवेदिस्थानं तस्मिन्यथोत्तरवे-
दिर्भवति तथा हविर्धानं प्रकर्षयति । उत्तरवेदिधिष्णियादीनां पांसूनाहृत्य यथायतने
निवपेयुः । असन्धादीन् विस्त्र(ख)स्य तान्यथास्थानं पथयिण तनोति । अग्नीनामाग्निवत्प्र-
त्यसनयनं सर्वेषां (सर्वान्)केचित्समारोप्येति । चात्वालान्मृत्तिकांमानीय चात्वाल-
देश उपरवदेशे च मन्त्रैर्लैलामात्रं करोति ।

अग्नीन्यथायतनं विहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा श्वेभूते पञ्चदश उक्थ्यः ।

शुक्रामः पशुकाले यूपस्योत्तरभाग एन्द्रमुपाकरोति । अथ सारस्वतमेकयूपे । कापेयानामुपाकरणे प्राप्ते यथापाठमेवोपाकरोति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः । पालि(र्षि)कस्य तृतीयः । तथैवातिप्राह्यः । आग्रयणाग्रः । पशुकाल उत्तरत एव सौम्यं पौष्णं च पूर्ववद्दक्षिणा पत्नीसंयाजान्तमहीनसंतत्यन्तं पूर्ववत् ।

श्वोभूत एकविंश षोडशी । षोडशिवदेव क्रतुकरणम् । ऐन्द्रवायवाग्रजयोऽतिप्राह्याः । पशुकाल उत्तरतो बार्हस्पत्यः पूर्ववत्पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्रामः । पशुकाले दक्षिणतः सावित्रं वैश्वदेवं च दक्षिणादिकं पूर्ववत् ।

श्वोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थ्यः । न त्वतिप्राह्याः । दक्षिणादि ज्युः । अथ वा यजमानान्यमरणे चाऽऽदाय, हस्ते प्रलवणे(तमादाय)गच्छन्ति (एवं षडहमावर्तमाना यजमाना न गच्छन्ति प्रतिलोतः) । शम्याप्रासनं तदुपोत्थानमित्यादि । ततः सौश्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ ११ ॥

ऋतूनां षडहेन सुवर्गकामः ॥ १२ ॥

यजेतेति शेषः । ऋतूनां द्वितीयेन प्रजाकामः (२२—२२—४) इत्यापस्तम्बः । अपर्तूनां षडहः सर्वं पूर्ववत् । सारस्वतीसंयन्त्रवर्जमुत्तरेषु त्रिषु केषिदिच्छन्ति । द्वादशाहवदौपवस्तुत्यान्तम् । पशुकाले कापेयानां प्रथमः ॥ १२ ॥

पृष्ठयः षडहेन ॥ १३ ॥

सुवर्गकामः प्रजाकामो वा यजेत । संकल्प्याद्यौपवस्र्थ्यान्तं पूर्ववत् । द्वौ द्वावुत्तरेषु पञ्चमु व्यत्यासेन यूपैकादशिनो चेतरेषा पूर्ववत् ॥ १३ ॥

देवानामुपरिष्ठाञ्चिकद्दुकेण सर्वमायुरेति वसीथान् भवति ॥ १४ ॥

सारस्वतपक्षे तृतीय उपरिष्ठाञ्चिकद्दुकेण षड्द्वारेण यक्ष्ये सर्वकामार्थमायुष्कामार्थं वा । पूर्ववदह्योर्गविशेषः ॥ १४ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्य आयुर्गौज्योतिरतिरात्रः सत्रसंमितेनाचार्यं प्रजां पशूनोजो वीर्यमाप्नोति । अभ्यासकृतयः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्रः ॥ १५ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः प्रथमः । पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयः । सप्तदश उक्थ्यस्तृतीयः । ज्योतिश्चतुर्थः । अग्नीषोमीय उक्थ्यो च । तत्रापि षोडशि(शी) । अथ गौरथाऽऽयुरति-

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । ४७७

रात्रः । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् । ज्योतिरादीनामपि पत्नीसंयान्तं, नातिदेशोऽपि अम्या-
सङ्ख्यः पञ्चाहो विश्वजित्तिरात्रः । गतः । शेषं सर्वं पूर्ववत् । ततः सौत्रामणी मैत्रा-
वरुणी वा ॥ १५ ॥

अथ सप्तरात्रोऽभिधीयते—

कौसुरुबिन्देन सप्तरात्रेण पञ्चवस्तानेवावरुन्धे ।
पञ्च पृष्ठाहानि । पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतधा-
न्विभ्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ १६ ॥

कौसुरुबिन्देन सप्तरात्रेण यक्ष्ये पशुमान्स्यामिति । सर्वं द्वादशाहवत् । औपवस-
त्यान्तं कृत्वा वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा महारात्रे नुद्ध्वा त्रिवृदग्नि-
ष्टोमः पाशि(र्ष्टि)कस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अग्निष्ट आग्नेयः पशुः । पत्नीसंयान्त-
न्तम् ।

श्वोभूते पञ्चदशः पाशि(र्ष्टि)कस्य द्वितीयः । शुक्राग्रः । अग्निष्टस्योत्तरत ऐन्द्रम् ।
अथोपशयः । पत्नीसंयान्तम् ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः पाशि(र्ष्टि)कस्य तृतीयः । आग्नेयणाग्रः । अग्निष्टस्य दक्षिणत
ऐन्द्राग्रः । अथोपशयः । पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूत एकविंश उक्थ्यः । पाशि(र्ष्टि)कस्य चतुर्थः । अत्र षोडशी । ऐन्द्रवायवाग्रः ।
अग्निष्टस्योत्तरतस्तृतीये सारस्वतं दक्षिणतस्तृतीये सावित्रमथोपशयः । पत्नीसंयान्त-
महीनसंततयः ।

श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्रः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृति उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं
दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमथोपशयः पत्नीसंयान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् महाव्रतस्तोत्रशस्त्रवान् स्तोत्रधर्माश्च पूर्व-
वत् । प्रथमश्चतुरात्रवत् । आग्नेयणाग्रः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृत्युत्तरतः पञ्चमे पौष्पं तथैव
दक्षिणतः पञ्चमे मारुतम् । अथोपशयानिर्देशः । पत्नीसंयान्तं पाशि(र्ष्टि)कस्य
षष्ठाहर्विकारः पत्नीसंयान्तं कृत्वा मध्यशानादयोऽहीनसंततयः ।

श्वोभूते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृत्युत्तरतो
नार्हस्पत्यं तथैव दक्षिणतो वारुणमुपशयनिर्देशः, तिरोअहान्तं यज्ञपुच्छादिसर्वं द्वाद-
शाहवदुदयसानीयान्तम् । सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ १६ ॥

सप्तर्षीणामृद्धिकामः ॥ १७ ॥

द्वितीयः सप्तर्षीणां सप्तरात्रः । सप्तर्षीणां सप्तरात्रेण यक्ष्ये स्वर्गार्थमिति संकल्पः ।
सर्वं पूर्ववत् । (अहयोंगाविशेषः ।) ॥ १७ ॥

पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशं महाव्रतमतिरात्रे ॥ १८ ॥

पृष्ठयः षडहः समूहः । महाव्रतवानतिरात्रः महाव्रतस्तोत्रशुद्धवान्, अतिरात्र इति । पूर्ववदनीका पशुकल्हसिध्व ॥ १८ ॥

प्राजापत्यस्तृतीयः प्रजाकामः ॥ १९ ॥

प्राजापत्येन सप्तरात्रेण यक्ष्ये प्रभार्थमिति संकल्पः । सर्वं पूर्ववत् ॥ १९ ॥

पृष्ठयः षडहः प्राजापत्यस्यस्यसिध्वं महाव्रतम-
तिरात्रे ॥ २० ॥

पृष्ठयः षडहः प्राजापत्यं महाव्रतमतिरात्रे, प्रजापतिना दृष्टमित्यर्थः । एवमहर्षो-
गोऽस्मिन्महाव्रते तद्दर्माश्च सर्वेऽतिग्राह्याः । प्राजापत्यः पशुः । अनीका पशुकल्हसिध्वं पूर्व-
वत् । ततः सौमामणी मैत्रावरुणी वा ॥ २० ॥

पृष्ठयावलम्बेन प्रतिष्ठाकामः । पृष्ठयः षडहः
पृष्ठयावलम्ब्यस्यसिध्वं महाव्रतमतिरात्रे ॥ २१ ॥

पृष्ठयावलम्बः पञ्चमः । पृष्ठयावलम्बेन सप्तरात्रेण यक्ष्ये, प्रतिष्ठार्थमन्वार्थं वेति ।
सप्तर्षिणां सप्तरात्रवत्सर्वम् । अहर्षोगविशेषः— पृष्ठयस्तोमाः षडहं वाढाहिकाः स्तोमा
भवन्ति न साक्षाद्वैरूपादयो भवन्ति । रथंतरपृष्ठः पृष्ठयः षडहो महाव्रतवानतिरात्रो
न्याख्यातः ॥ २१ ॥

छन्दोमपवमानेन पशुकामः । पृष्ठयः षडहश्छ-
न्दोमपवमानं महाव्रतमतिरात्रे ॥ (ख०२०) ॥ २२ ॥

छन्दोमपवमानमिति कर्मनामधेयम् । छन्दोमपवमानेन सप्तरात्रेण यक्ष्ये पश्वर्धमिति ।
सर्वं पूर्ववत् । अहर्षोगविशेषः— पृष्ठयः षडहश्छन्दोमपवमानं महाव्रतमतिरात्रेऽतिरात्रे
छन्दोमपवमानानि चतुर्विंशदियुक्तं महाव्रतमतिरात्रसंस्था भवति । पूर्ववदनीका पशु-
कल्हसिध्व । केचित्केवलमतिरात्रे छन्दोमपवमानं महाव्रतसाम भवति, इति ॥ २२ ॥

जनकः सप्तरात्रेण पुरुषकामः ॥ २३ ॥

अष्टमो जनकसप्तरात्र इति भाष्यकृत् । सप्तरात्रेण यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति
प्रथमसप्तरात्रवत् ॥ २३ ॥

तस्य चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखानि ।
विश्वजिन्महाव्रतमतिरात्रे । ऐन्द्रेण सप्तरात्रेणा
त्यन्था मजा भवति । ओजिष्ठो भवति । त्रिवृद-
ग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थयः । सप्तदश उक्थयोऽभिजि-
दग्निष्टोमः । सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ २४ ॥

तस्य जनकसतरात्रस्य । अधार्य विशेषः— चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोमः प्रथमो न नियतः । इतर उक्थ्याश्चतुःषोडश्यन्तास्त्रिवृत्स्तोमः । पाष्ठीकाणां चतुर्णां महास्तोमानां विधिः । पृष्ठयवदतिग्रह्याः । पञ्चमे विश्वजित्स्तोमोऽपि पत्नीसंयाजान्तम् । महाव्रत-स्तोत्रमतिग्राह्या भवन्ति । न प्राजापत्यः पशुः । ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रः । आग्निर्का पशुकल्दसिश्च पूर्ववत् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ २४ ॥

अथाष्टरात्रोऽभिधीयते—

अष्टरात्रेण ब्रह्मवर्चसकामः । पृष्ठयः षडहः पञ्च-
विंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान्विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-
रात्रः ॥ २५ ॥

उत्पत्तिविधिरप्ययम् । ' य एवं विद्वानष्टरात्रेण यजेत ब्रह्मवर्चस्येव भवति ' (तै० सं० ७-२-३) इत्याज्ञातः । अष्टरात्रेण यक्ष्ये ब्रह्मवर्चस्वी भूयासमिति । सर्वं द्वादशाहवत् । औपवहत्यान्तं वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा श्वोभूते त्रिवृदग्निष्टोमः । ऐन्द्रवाचवाग्रः । अग्निष्टस्य दक्षिणत ऐन्द्रः । पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः । श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः । श्वोभूत एकविंशः । अत्र षोडशी ऐन्द्रवाचवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृत्युत्तरतस्तृतीये सारस्वम् । पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्रः पाप्सि(ष्टि)कस्य पञ्चमः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृति दक्षिणत-स्तृतीये सावित्रं पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थ्य आग्रयणाग्रः । अग्निष्ट-प्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं तथैव दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् पूर्वमेव व्याख्यातः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृत्यु-त्तरतः पञ्चमे पौष्णं दक्षिणतो वा पञ्चमे मारुतं पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । पशुकाल उत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यं दक्षिणतः षष्ठे वास्यम् । षोडशी । चतुर्थो महारात्र इति वचनात्तत्र तिरोअह्नान्तं, यज्ञपुच्छादि पयस्यान्तमुदवसाय रोहिणीं वत्सतरामित्यादि सर्वस्वदानं भवति । अहर्गणेषु चैतादश-भेतद्भवतीति च्छन्दोगकाल्यायनयोर्वचनात् ॥ २५ ॥

अथ नवरात्रोऽभिधीयते—

त्रयो नवरात्रा आयुष्कामो यजेत ॥ २६ ॥

नवरात्रेण यजते (७-२-४) इति ब्राह्मणार्थोऽनुभवेयः ॥ २६ ॥

पृष्ठयः षडहो गौश्राऽऽयुश्च द्वे अहनी विश्व-
जिदतिरात्रः ॥ २७ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पृष्ठचः षडहस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठ आग्नेयः ।
पत्नीसंयाजान्तमहनिसंततयः ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः शुक्राग्रः । उत्तरतो द्वितीय ऐन्द्रः पत्नीसंयाजान्तम् ।
श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः । आग्रयणाग्रः । पशुकाले दक्षिणतो द्वितीय ऐन्द्रः पत्नीसं-
याजान्तमहनिसंततयः ।

श्वोभूत एकविंशः । अत्र षोडशी । ऐन्द्रवायवाग्र उत्तरतस्तृतीये सारस्वतं पत्नी-
संयाजान्तम् ।

श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः । दक्षिणतस्तृतीये सावित्रं पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते त्रयस्त्रिं-
श उक्थ्यः । आग्रयणाग्रः । उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यम् । पत्नीसंयाजान्तं मध्यशनादिनियमा
यन्ति ।

श्वोभूत आयुरतिरात्र आग्रयणाग्र उत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यम् । दक्षिणतः षष्ठे
वारुणम् । सर्वत्रोपशयनिर्देशः । अहन्यहनि द्वादशशतं दक्षिणा । तिरोअहान्तं यज्ञपु-
च्छादि सौत्रामणी यैत्रावरुणी वा ॥ २७ ॥

द्वितीयेन ब्रह्मपर्चसकामो ज्योतिर्गौरायुरुयहोऽ-
भ्यासङ्गन्धः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्रः ॥ २८ ॥

अथ द्वितीयेन नवरात्रेण यक्ष्ये ब्रह्मपर्चसमवाप्नवानीति संकल्पः । सर्वं पूर्ववत् ।
अहर्योगविशेषः—त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्यः पाप्ति(ष्टि)कोऽभ्यास-
ङ्गन्धः पञ्चाहः प्रसिद्धः त्रिवृती द्वे सवने इत्यादिपञ्चाहे प्रथमेऽहनि षोडशी । अत्र पञ्चाह-
स्योऽन्यो नातिरात्रः । अस्मिन्नपि षोडशी । चतुर्थे चतुर्थे इति वचनाद्विश्वजिदतिरात्रः ।
अनीकं पशुकलधिश्च पूर्ववत् ॥ २८ ॥

शललीपिशङ्गेन । यं कामं कामयेत तद्यभ्यश्रुते
ज्योतिर्गौरायुरुयहो ज्योतिर्गौरायुरुयहो आयुर्गौ-
रायुरतिरात्रः ॥ (ख० २१) ॥ २९ ॥

ज्योतिर्गौरायुरित्ययमेव त्रिरात्र आवर्त्यमानो नवरात्र इति भाष्यकृत् । चतुर्विधेषु
नवरात्रयामेष्विदानीमुच्यमानस्य शललीपिशङ्ग इत्येतन्नाम । शललीपिशङ्गस्तृतीयः ।
शललीपिशङ्गेन नवरात्रेण यक्ष्ये, अन्नाद्यर्षम् । द्वादशाहवदारम्भः । सत्र एवेति
केचित् । द्वादशाहवदग्निपक्षे षडुपसदः । काठकपक्षेऽप्येवम् । केचिद् द्वादशाहवद्दीक्षा-

सौपवसथ्यान्तमहयोगविशेषः । ज्योतिर्गौरायुज्योतिर्गौरायुरायुर्गौरायुरतिरात्रः । चतुर्थे षोडशिमहणमनीका पशुकच्छसिश्च पूर्ववत् । न वृष्ट्यः । षडहवदतिमाह्यास्तथैव केचिदिच्छन्ति ।

अत्र केचिदेवं वर्णयन्ति—यत्र यत्र ग्रणमध्ये गणत्वेन ज्योतिर्गौरायुः पठ्यते तत्र ज्योतिर्गौरादिषु कतुपशूनेवेच्छन्ति । महात्रते प्राजापत्यः शिष्टेष्वहःस्वैकादशिनानां विधिरिति । तत्र । कापेया एवाहीनानामुपदेशेन विहितत्वात् ॥ २९ ॥

अथ दशरात्रोऽभिधीयते—

चत्वारो दशरात्राः ॥ ३० ॥

भवन्तीति शेषः । चत्वारो दशरात्रास्त्रिककुत् प्रथमो भवति । त्रिककुदः दशरात्रेण यद्ध्ये, समानानामुत्तमो भूयासामिति । ब्रह्मवर्चसेन समानेन धर्मेण वा केचित्समुच्चयः । सर्वं द्वादशाहवत् ॥ ३० ॥

दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं जुहोति ॥ ३१ ॥

सप्तहोतृकाले दशहोतारम् । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानो भवति ॥ ३१ ॥

भुवत इन्द्रस्य त्रिककुदशरात्रो यः कामयेत्
त्रिककुदेव समानानां स्यामिति । स पतेन
यजेत् ॥ ३२ ॥

विंशत्यमानेषु दशस्वहःसु त्रयाणामद्वा वृषसंबन्धिककुत्साम्बेनौन्नत्यं संपाद्य प्रशंसति—‘त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां भवति यजमानः पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतराः’ (तै० सं० ७।२।९) इति । अत्रिणि ककुत्सदशान्युनतस्तोमयुक्तान्यहानि यस्य दशरात्रस्य सोऽयं त्रिककुत् । किं तदुन्नतमहस्त्रयमिति । तदुच्यते—यः पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयमहस्तदेकं ककुत्स्थानीयम् । प्रथमतृतीययोस्त्रिवृद्धिष्टोमयोरहोर्निस्तोमयुक्तत्वात् । यथा वृषसंबन्धिककुदः पुरोवर्ती गलभागः पञ्चाद्द्विती पृष्ठभागश्चेत्युभौ निम्नौ तद्वत् । तथैकविंश उक्थ्यः पञ्चममहः । तदेकं ककुत्स्थानीयम् । चतुर्थषष्ठयोः सप्तदशोक्थ्यरूपयोरहोर्निस्तस्थानीयत्वात् । तर्था त्रयस्त्रिंश उक्थ्योऽष्टममहः । तदप्येकं ककुत्स्थानीयम् । त्रिणवा शिष्टोमरूपयोः सप्तमनवमयोरहोर्निस्तस्थानीयत्वात् । एवं महिमानमभिज्ञाथानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनौन्नत्येन प्रसप्तपशुधनादिकृतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकविंशत्रयस्त्रिंशास्तत्स्थानीयो यजमान इतरा अहस्थानीयाः प्रजा यजमानस्य पुरस्थानीया भवन्ति । यथा पुरां सर्वासां राजा स्वामी, एवमन्यासां प्रजानां यजमानः स्वामी भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः । पञ्चदश उक्थ्यस्त्रिवृदग्नि-
ष्टोमः सप्तदशोऽग्निष्टोम एकविंश उक्थ्यः । सप्त-
दशोऽग्निष्टोमस्त्रिणवोऽग्निष्टोमस्त्रयस्त्रिंश उक्थ्य-
स्त्रिणवोऽग्निष्टोमः । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ ३३ ॥

औषवसथ्यान्तं कृत्वा वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा
त्रिवृदग्निष्टोमः पाक्षि(ष्टि)कस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवामः । पशुकाले अग्निष्ठ आग्नेयं
पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः । पाक्षिकस्य द्वितीयः । शुक्रामः । अग्निष्ठस्योत्तरत
ऐन्द्रः । पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते त्रिवृदग्निष्टोमः । पाक्षिकस्य तृतीयः । आम्रय-
णामः । अग्निष्ठस्य दक्षिणत ऐन्द्रः । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते सप्तदशोऽग्निष्टोमः पाक्षि(ष्टि)कस्य चतुर्थः । अत्र षोडशी । पशुकाल उत्तरत-
स्तृतीये सारस्वतम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूत एकविंश उक्थ्यः । पाक्षि(ष्टि)कस्य पञ्चमः शुक्रामः । दक्षिणस्तृतीये सावि-
त्रम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते सप्तदशोऽग्निष्टोमः । पाक्षिकस्य षष्ठ आम्रयणामः । उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यम् ।
पत्नीसंयाजान्तं मध्वशानादि ।

श्वोभूते त्रिणवोऽग्निष्टोमः । छन्दोमानां प्रथमविकार ऐन्द्रवायवामः । दक्षिणतश्चतुर्थे
वैश्वदेवम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थ्यः । छन्दोमानां द्वितीयः शुक्रामः । अत्र षोडशुक्थ्यवदेव
ऋतुकरणमुत्तरतः षष्ठमे पैष्यम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते त्रिणवोऽग्निष्टोमश्छन्दोमानां तृतीय आम्रयणामः । दक्षिणतः षष्ठमे मारुतम् ।
पत्नीसंयाजान्तमह्निनसंततयः । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो व्याख्यातः । अविवाक्यधर्माः
प्रवर्तन्ते । उत्तरेण (उत्तरतो) षष्ठे बार्हस्पत्यम् । दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । यज्ञपु-
च्छादि सर्वं द्वादशाहवत् । पथस्थान्तमुक्तो दशरात्रः । प्रजार्थं पापक्षयार्थं च तैत्तिरीय-
श्रुत्यभिप्रायेण ॥ ३३ ॥

पुर इतरा अभिचर्यमाणो यजेत । त्रिवृदग्नि-
ष्टोमो ज्योतिरग्निष्टोमस्त्रिवृदग्निष्टोमो ज्योतिरुक्थ्यो
गौरुक्थ्य आयुरुक्थ्योऽभिजिदग्निष्टोमो विश्वजि-
दग्निष्टोमः सर्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः
॥ ३४ ॥

गतः । पुर इतरा अभिचर्धमाण इति । देवपुराऽतिरात्रेण यक्षे, अभिचारपरिहारार्थम् । पूर्ववत् । अहयोगविशेषः—त्रिवृदग्निष्टोमः पाक्षि(ष्टि)कस्य प्रथमज्योतिरुक्त्यः । त्रिकद्रुकाणां प्रथमो ज्योतिरुक्त्यः । पुनश्च त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टोमः । पाक्षि(ष्टि)कस्य तृतीयः । तथैवातिग्राह्याः । अथाभिजिदग्निष्टोमः । अभिजिदेकाहः । अत्र षोडशी । अग्निष्टोमवत् क्रतुकरणम् । अथ गौरुक्त्यः । त्रिकद्रुकाणां द्वितीयः । अथाभिजिदग्निष्टोमः । अथ विश्वभिदाग्निष्टोमः । आयुरुक्त्यः । अत्र न षोडशी । विश्वभिदाग्निष्टोमः सर्वस्तोमोऽतिरात्र एकाहः पृश्निप्राणग्रहाद्यविवाक्यधर्मान्केचिदिच्छन्ति ।

अथवाऽनुष्टुभश्चरन्तीति तिरोअहान्तम् । पत्नीसंयानोत्तरकाळं मानस इति केचित् । केचिदत्र मानसं नेच्छन्ति । सुब्रह्मण्यन्ते ब्रह्मप्रतिष्ठेत्यादिना प्रायश्चित्तम् । अवभृयादिसमानं कर्म पयस्यायाः । अनीका पशुकल्लिषेश्च पूर्ववत् ।

आतृण्यवतश्चैष दशरात्र उक्तः । अहःकल्लिषेऽन्दोगआम्नाता । तैत्तिरीयाणामहःकल्लिषेऽत्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टोमोऽग्निष्टोमो भवति (तै० सं० ५-२-१) इत्यादि । आशेषीषु साम स्तुवते । पञ्चदश उक्त्यः । ऐन्द्रीषु स्तुवते । इन्द्रस्तुतो विकारः । त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु वैश्वदेवस्तुतो विकारः । षडहस्याहर्विकाराणामविरोधेन । सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीव्रसोमस्तीव्रसुद्विकारः । प्राजापत्यास्वृक्षु स्तवनम् । अत्र षोडशी । एकविंश उक्त्यः सौरीषु सूर्यस्तुतो विकारः । सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूपहव्यः । उपहव्यस्य विकारः । उपहव्यो नाम कश्चिदेकाहविशेषः । त्रिणवातग्निष्टोमात्प्रमित ऐन्द्रीषु । इन्द्रस्तुतो विकारः । तयोर्मध्ये विकारे वैश्वदेवस्यार्क्षिण उक्त्यो वैश्वदेवस्तुत् । अत्र षोडशी । तेषां क्रमः—त्रिणवमग्निष्टोमं कृत्वा इन्द्रस्तुतं कृत्वा वैश्वदेवमुक्त्यषोडशिमन्तं कृत्वा पुनश्च त्रिणवमग्निष्टोममिन्द्रस्तुतं विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशमपहर्विकारः । नारम्पोऽहरहृपशयश्च । अत्रायं प्रकारान्तरेणोक्तः । उत्तमवर्गं सर्वाणि पत्नीसंयानान्तानि ।

एवमहःकल्लिषेः । अम्यासङ्कः (३५) पञ्चाहः, षत्वारश्छन्दो(मा) महाव्रतं विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रश्छन्दोमानां प्रथमे मध्यशानादिनिधमात् । चतुर्थो नामधेयाद्विवाक्यधर्मा महाव्रतं न सांन्याय्यमुभयत्रातिरात्रः प्रथममुभयकल्लिषौ चतुर्थाष्टमयोः षोडशिरात्रप्रभृत्युपारिधादतिरात्रेषु एकादशरात्रपर्यन्तेषु अत्यदि(ति)रात्रेषु षोडशी नियत इति कैश्चिद्विकल्पेन व्याख्यातं तत्र युक्तं सूत्रविरोधाच्च । अतिरात्रः । तिरोअहान्तं कृत्वा यज्ञपुच्छादि सर्वं द्वादशाहवत् ॥ ३१ ॥

कौसुखविन्दो दशरात्रः । यः कामयेत सर्वमिदं भवेयमिति । स एतेन यजेत । तस्य त्रयस्त्रिंश-

तोऽग्निष्टोमास्त्रयः पञ्चदशा उक्थ्याः । प्रयः सप्त-
दशा उक्थ्या अतिरात्रः ॥ ३५ ॥

गतः ॥ ३५ ॥

अथैकादशरात्रोऽभिधीयते—

पौण्डरीक एकादशरात्रः । अयुतं दक्षिणा ।
अश्वसहस्रमेके । दश दक्षिणाः । सर्वाभृद्धिसृध्नोति ।
परमेष्ठितां गच्छति । अभ्यासङ्गः (ऋचः) पञ्चाहः
षडहः स्यादहस्रयस्त्रिंशं द्वे सवने षड्भिः सप्त-
मन्थश्चतुष्टोमोऽग्निष्टोमस्त्रयश्छन्दोमा विश्वजित्स-
र्षपृष्टोऽतिरात्रः । अन्वहं दश सहस्राणि दद्यात् ।
अश्वसहस्रमुत्तमेऽह्न्यश्वसहस्रमुत्तमेऽहनि ॥ (ख० २२) ॥ ३६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशि सूत्रे सप्तदशमश्रेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशमश्वः ।

पौण्डरीक इति । अस्य चैकादशरात्रस्य सप्तलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधानात्स-
न्नर्षं द्रष्टव्यम् । नह्यत्र साध्यानां षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थेयमासि(वस्ति) चोदना ।
तद्दश्रातिदेशानां धर्मविशेषाणामाश्रयणात् । ऋतवो वै प्रजाकामाः (तै० सं० ७-
२-१) इति श्रुतेरयमृतुनामेकादशरात्रः सत्रम् । इतोऽन्ये शाखान्तरविहिता एकादश-
रात्रा अहीनाः ।

‘ एतस्मिन्नृतुनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते—ज्योतिरतिरात्रो भवति ’ (७-२-१)
इति । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिःशब्दाभिधेयो य एकाह उक्तस्तमेकाहमत्रातिरात्र-
संस्धारूपं कुर्यात् । अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्वहानि विधत्ते—‘ पृष्ठयः षडहो भवति’
(७-२-१) इति । द्वादशाहे द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतरादिभिः
षड्भिः पृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्यानां षड्रात्रप्रसङ्गेनो-
दाहृतानि । तेषां संघः पृष्ठयः षडहः । सोऽत्र कर्तव्यः । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथंतर-
सामा य उक्थ्यः सोऽयमप्राष्टममहः । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहद्रथंतरसामा य
उक्थ्यः सोऽयमत्र नवममहः । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा व उक्थ्यः सोऽ-
यमत्र दशममहः । एकोनत्रिंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविशेषः, सोऽयमत्रैका-
दशमहः ।

चयनं पौण्डरीके नियतम् । द्वादशाहीनस्य दशरात्रस्य प्रथमार्हर्वस्त्रिवृद्धमः पौण्ड-
रीके, द्वयोरहोरादितः प्रवृत्तिरतिप्राह्यादिषु प्रयोजनम् । तदा विश्वजित्तिरात्रे मानसादि

सूत्रकारेण द्वादशरात्रे, चतुःपरिवर्तत इत्यनीकप्रकारेण उक्तः । द्वादशाहधर्मः स्वर्ग-
फलश्च । तत्र श्लोकौ—

चत्वारिंशदहानाश्च सूत्रकारेण चोदिताः ।
षट्तीक्ष्णीयकेऽधीताः शिष्टाश्छन्दोगईरिताः ॥
अधुनीक(कन्या)विधिश्चायं वाचकः परिकल्प्यते ।
ईरितः सूत्रकारेण पौण्डरीकविधिस्ततः ॥

व्याख्यातमभ्यत् । अश्वसहस्रमुत्तमेऽहनीति द्विरुक्तिः प्रथमसमाप्तरथो ॥ ३१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायां सप्तदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
एकाहस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
गृह्णाति हि किमप्येष भर्त्सैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्नः । समाप्तः ।

अथाष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः

उक्ता अहाना इदानीं सत्राण्याभिधीयन्ते—

द्वादशाहमजादीनि सत्राणि ॥ १ ॥

द्वादशरात्रादीनि सत्राणि (का० श्रौ० २४-१) इति कात्यायनः । रात्रिस-
ञ्जाणीति नाम । तच्च द्वादशरात्रप्रभृतीनाम् । पूर्वपदप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः । ननु ऋद्धि-
कामाः सत्रमासीरन् (जै० सू० ६-६-३) इत्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते ।
तस्माद्गर्णत्रयस्य सत्राधिकार इति चेन्नैवम् । विप्राणामात्विज्यामिति परिभाषायां व्याख्या-
तम् । ऋत्विक्कार्ये यजमानः सत्रे समाह्वयः ' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इति ।
तस्माद्विप्राणामेव सत्रम् ॥ १ ॥

यानि पुरस्तात्संवत्सराद्भवामयनभकृतीन्पुत्ररा-
ण्युभयतोतिरात्राणि सत्राणि ॥ २ ॥

यानि सत्राणि । गवामयनस्य विधिर्विवाहितस्तं विवक्षुः सर्वसत्राणां सामान्यं विधानमारभते—‘सत्रेषु सर्वानध्वर्युर्दीक्षयेत्’ (द्रा० श्रौ० ३-१-१) इति । तेषां द्वादशा-
ञ्जेन सत्रभूतेन कल्पो व्याख्यातः । यानि पुरस्तात्सर्वसरात् । गवामयनेनेतरेषाम् ।
अमयतोतिरात्राणि भवन्ति ॥ २ ॥

उपरिष्ठादतिरात्रस्तृतीयः पञ्चदश उक्थ्यः ॥ ३ ॥

भवतीति शेषः ॥ १ ॥

तथा कुण्डपायिनामयनम् ॥ ४ ॥

तृतीयं पञ्चदशारात्रं परिहाप्य कुण्डपायिनां च सत्रमिति सूत्रान्तरम् ॥ ४ ॥

तेषां द्वादशाहेन कल्पो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

गतः ॥ १ ॥

श्रुतूनामेकादशरात्रेण मजाः सृजन्ते मजा-

मवकन्धते मजां विन्दन्ते मजावन्तो भवन्ति ॥ ६ ॥

मतार्थः । अस्य वैकादशारात्रस्य सत्रलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधानात्सत्रत्वं ब्रह्म-
व्यम् । नद्यात्र साध्यानां षड्वात्र इव धर्मातिदेशार्थेयमासि, मरिति चोदना । तद्वदप्रति-
देश्यानां धर्मविशेषाणामश्रवणात् । तस्मादयमृतूनामेकादशारात्रः सत्रम् । इतोऽन्ये शाखा-
श्चरविहिता एकादशारात्रा अहीनाः । स एष तित्तिरिणा समाह्वतः—‘अतयो वै
मजाकामाः’ (तै० सं० ७-२-१) इत्यादि ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नृतूनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्रः ॥ ७ ॥

भवतीति शेषः । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिःशब्दाभिधेयो य एकाह उक्तस्त-
मेकाहमत्रातिरात्रसंस्कारूपं कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते—

पृष्ठयः षडहः ॥ ८ ॥

भवतीत्यत्रापि शेषः । द्वादशाहे द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतरादीभिः
पृच्छिपृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्यानां षड्वात्रप्रसङ्गेनोदा-
हृतानि । तेषां संघः पृष्ठयः षडहः सोऽत्र कर्तव्यः ॥ ८ ॥

त्रयश्छन्दोभाः ॥ ९ ॥

भवन्ति । अष्टमदिनमारभ्य दशमान्तेषु दिनेषु ॥ ९ ॥

अतिरात्रः ॥ १० ॥

१ पेटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ४८३

एकोनविंशन्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविशेषः सोऽयमत्रैकादशमहः । सर्व-
स्तोमोऽतिरात्र उत्तममहरिति वचनाद्द्वादशाहे भवतीति भावः ॥ १० ॥

अथ त्रयोदशरात्रोऽभिधीयते—

द्वौ त्रयोदशरात्रौ ॥ ११ ॥

योऽयं त्रयोदशरात्रो विधास्यमान एष एव संपूर्णो द्वादशाहः । पूर्वस्माद्द्वादशाह-
देकादिनाधिक्येन फलाधिक्यादिनाधिक्ये सति केन साम्येन द्वादशाहत्वमिति चेत्—
तदुच्यते । प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभयं द्वादशाहे यादृशं तादृशमेवाप्रापीति द्विविध-
स्याहः समानत्वाद्द्वादशाहत्वोपचारः ॥ ११ ॥

यं कामं कामयन्ते तमभ्यश्रुवते ॥ १२ ॥

यं मुख्ययजमानमुद्दिश्य कामयन्त इतर इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतिरात्रः पृष्ठयः षडहः सर्वस्तोमोऽतिरात्र-
श्चत्वारदशन्दोमा अतिरात्रः ॥ १३ ॥

षडहस्य च्छन्दोमानां मध्ये यदि कश्चिदन्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रोऽनुष्ठीयेत तदानीं
द्वादशाहगतां क्लृप्तां संततां वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्द्युः । तथा सति यजमानस्य वागुक्-
त्यशीला स्यात् । अतस्तत्परिहाराय च्छन्दोमानामुपरि यदविवाक्यमहर्द्वादशाहगणं
तदेवाहः सर्वस्तोमोऽतिरात्ररूपं कुर्यात् । तस्मिंश्च महाव्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रत-
शब्दप्रयोगः । संततामेव वाचमवरुन्धते (तै० सं० ७-३-३) इत्यादिशेषाच्च ॥ १३ ॥

द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः ॥ १४ ॥

द्वितीयं पृष्ठयषडहम् ॥ १४ ॥

अतिरात्रो द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतम-
तिरात्रः ॥ १५ ॥

भवतीति शेषः ॥ १५ ॥

अथ चतुर्दशरात्रोऽभिधीयते—

त्रयश्चतुर्दशरात्राः । यं कामं कामयन्ते तमभ्य-
श्रुवते । अतिरात्रः पृष्ठयः षडह आवृत्तः पृष्ठयः
षडहोऽतिरात्रः । सर्वांमृद्धिमृध्नुवन्ति य एता
उपयन्त्यातिरात्रः । पृष्ठयः षडहः पृष्ठयः षडह-
स्त्रयास्त्रिंशारम्भणोऽतिरात्रो द्वितीयं ब्रह्मवर्च-
सकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरुयहः
पृष्ठयः षडह आयुर्गौर्यौतिरतिरात्रस्तृतीयं प्रति-

ष्टाकामा उपेयुः । अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे
अहनी द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ (ख०१) ॥ १६ ॥

भवन्तीति शेषः । प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तीनि द्वादशसंख्याकान्यहानि विधत्ते—
'यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्ति' (७-३-४)
इति । रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकरैवत्सामसाध्येः पृष्ठस्तोमैरुक्तान्यहानि पृष्ठानैस्त्युच्य-
न्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराचीनत्वम् । विपरीतक्रमः प्रतीचीनत्वम् । तेन द्वैविध्येन
लोकद्वयप्राप्तिः । एतमेवाऽऽरोहावरोहप्रकारं पुनः प्रशंसति—अयन्निःश्रौ मध्यतः स्तोमौ
भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्ति (७-
३-४) इति । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशत्त्रिंशत्पञ्चदश इत्येष स्तोमानां
षट्स्विहाऽऽरोहक्रमः । अयत्त्रिंशत्त्रिंशत् सप्तदशः पञ्चदशत्त्रिंशत्त्रिंशत्पञ्चदशरोह-
क्रमः । एवं च सत्येषु द्वादशास्वहःसु मध्ये षष्ठसप्तमयोरङ्गोर्नैरन्तर्येण अयत्त्रिंशत्स्तोमौ
संपद्येते । तेन च यजमानाः साम्राज्यं गच्छन्ति । किंचैतावन्येषां स्तोमानामधिराजा-
वर्षाचीनानां तत्रान्तर्भावात् । अतो यजमानाः सर्वेषामन्येषामधिराजा भवन्ति ।

आदावेकोऽतिरात्रः । ततो ज्योतिर्गौरायुरित्यारोहरूपक्षिरात्रः । ततः पृष्ठयः
षडहः । तत आशुर्गौर्ज्योतिरित्यवरोहरूपक्षिरात्रः । ततोऽतिरात्र इति ॥ १६ ॥

अथ पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते—

चत्वारः पञ्चदशरात्राः ॥ १७ ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १७ ॥

देवत्वं गच्छन्ति ॥ १८ ॥

सन्निध इति शेषः ॥ १८ ॥

अमावास्यायां प्रायणीयोऽष्टम्यां महाव्रतम् ।
षौर्णमास्यामुदयनीय इतरथा युक्तं उपेयुः ॥
अतिरात्रः पृष्ठयः षडहो महाव्रतं पृष्ठयः षडह-
स्त्रयत्त्रिंशत्शारम्भणोऽतिरात्रः ॥ १९ ॥ द्वितीयं
वास्तुत्पन्नं च दके विवाहे वा मीमांसेरन् । अति-
रात्रो ज्योतिर्गौरायुर्षडहः पृष्ठयः षडहो महाव्रत-
माशुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रः । तृतीयं प्रतिष्ठाकामा
उपेयुः । त्रिवृदग्निष्टोमो ज्योतिर्गौरायुर्षडहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः । चतुर्थं स्वर्ग-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकाद्याख्यासमेतम् । ४८९

कामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरुग्रहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः । ऐन्द्रेण षोडशरात्रे-
ण सर्वाभिजितीर्विजयन्ताऽभिपूर्वमन्नाद्ययायन्ति ।
एता एव समहात्रताः ॥ २० ॥

पृष्ठचः षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येतानि दशाहान्यनुष्ठेयानि । अथाहर्षिशेष
विधातव्याः । तत्राग्निष्टुदास्यमेकमहः स्तुत्यैवोर्जातविधिकमिति द्रष्टव्यम् । अग्निष्टुता
पाप्मानं निरदहतेति स्तुतिः पूर्वमुदाहृता । अत ऊर्ध्वं ग्रहं विधत्ते—ज्योतिर्गौरायु-
रिति ग्रहो भवति (७-३-७) इत्यादि । पृष्ठचपडहगतान्यहानि विधत्ते—
यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति (७-३-७) इत्यादि ।
आरोहरूपरुग्रहः पूर्वं विहितः । इदानीमवरोहरूपं ग्रहं विधत्ते—पराश्वो वा एते
सुवर्ग लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्ग्रहो भवति (७-३-७)
इत्यादि ॥ १९ ॥ २० ॥

सप्तदश रात्रोऽभिधीयते—

सप्तदशरात्रमन्नाधकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्यो-
तिर्गौरायुः पञ्चाहः । द्वादशाहस्य दशा
हान्यतिरात्रः ॥ २१ ॥

सप्तदशरात्रेण यक्ष्ये, अज्ञादो भूयासमिति । अथैतदीपेज्वहःसु ज्योतिर्गौरायुरित्येवं
विधमहां पञ्चकं पञ्चाहो भवति (७-३-८) इति विदधाति । द्विरावृत्ते ग्रहो
द्वितीयज्योतिर्विजितोऽवशिष्टः पञ्चाहः । अथ पृष्ठचं षडहं चतुश्छन्दोमाश्च पूर्वव-
द्व्याख्येयम् ॥ २१ ॥

अष्टादशरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरा
त्रोऽभिष्टुवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहान्यति-
रात्रः ॥ २२ ॥

अष्टादशरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चस्विनो भूयास्मेति । शेषं पूर्ववत् ॥ २२ ॥

एकान्विंशतिरात्रेण । सर्वेषां पशूनामाधिपत्यं
गच्छन्ति । एता एव समहात्रताः ॥ २३ ॥

एकान्विंशतिरात्रेण प्र प्रमया पशुभिर्जायन्ते (२३-२-१७) इत्याप-
स्तम्बः ॥ २३ ॥

विंशतिरात्रेणः ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति ।
य एता उपयन्ति । अतिरात्रो भौश्वाऽऽयुश्च द्वे
अहनी । अभिप्लवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहा-
न्यतिरात्रः ॥ (ख० २) ॥ २४ ॥

विंशतिरात्रेण यस्यामहे ब्रह्मवर्चस्विनो भूयासुरन्नादा भूयासुरिति च । यथा प्रथ-
मरूपहो ज्योतिरादिक एवं द्वितीयतृतीयावपि ज्योतिरादिकौ । नस्वत्र कश्चिदप्यायुरादि-
कोऽस्ति । पूर्वोक्तेषु ऋहेषु चोऽयमन्द्परुपहो यश्च भाषी ज्यहस्तयोरुभयोर्मध्यवर्ति-
त्वेन विधवसाम्यम् । अन्येषु पूर्ववद्ब्रह्माल्येयम् ।

ननु—प्रतिष्ठिति ह वा य एता रात्रिरुपयन्ति (जै० सू० ४-१-८) इति
श्रुतम् । रात्रिशब्देन ज्योतिर्गौरायुरित्यादिषाक्योत्पादितानि सौषा (छा) नि कर्मा-
प्युच्यन्ते । तदिदं रात्रिसमं स्वर्गार्थमुत प्रतिष्ठार्थमिति संशयः । तदर्थं च प्रतिष्ठा-
इतीति विमयं फलविधिरुतार्थवाद इति ।

अपापश्लोकवत्तत्र वर्तमानापदेशतः ।
फलविध्यसमर्थत्वात्तद्वेवार्थवादता ॥
अनादिष्टफलत्वेन तस्मात्स्वर्गफलार्थता ।
निर्देशास्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेन विनम्यते ॥
मुहूर्त्तैव कर्मैतराकाङ्क्षं फलं प्रति ।
करुणनीयं फलं तत्र विनामोऽध्याहृतेर्वरम् ॥

स्वर्गस्याध्याहारे तत्स्वरूपं तस्य च श्रुतकर्मसंबन्धः फलत्वं च करुण्यम् । प्रतिष्ठा-
यास्तु स्वरूपमेकवाक्यत्वं च क्लृप्तं फलत्वसिद्धयर्थं सन्नन्ततया विपरिणाममार्त्तं लक्ष्यः ।
उपयन्तीत्यपि वर्तमानापदेशो विधिरूपेण विपरिणम्यते । यच्छब्दश्च व्यवहितान्वयः ।
तदयमर्थः—ये प्रतिष्ठितासन्ति त एता रात्रिरुपेयुरिति । एवं हि धर्ममात्रकरुणनाला-
घवमितरथा तु सर्वस्यैवार्थवाटत्वात्सकल एव विध्युद्देशोऽप्रतिफलविशिष्टः करुणनीयः ।
स्वर्गकामा एता रात्रिरुपेयुरिति कल्पितेऽप्यसौ प्रतिष्ठार्थवादे न सुखं संगच्छते ।
यस्मात्प्रतिष्ठन्ति तस्मात्स्वर्गकामा उपेयुरिति किं केन संगच्छते । ततश्च यद्यप्य-
ध्याहारः स्यात्तथाऽप्यर्थवादसंगम्यर्थं प्रतिष्ठैवाध्याहृत्येति प्रतिष्ठार्थता ॥ २४ ॥

अथैकविंशतिरात्रोऽभिधीयते—

द्वावेकविंशतिरात्रौ । यं कामं कामयन्ते तम-
श्चश्नुवते । सर्वामृद्धिसृध्नुवन्ति । वसीयाःसी

भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः पृष्ठ्यः षड-
हस्रयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्रयः स्वरसा-
मानः पृष्ठ्यः षडहस्रयस्त्रिंशत्सम्णोऽतिरात्रो
निदाघ उपयन्ति सौमापौष्णं पशुमालभन्ते ।
मनोर्ध्वचः सामिधेन्यो भवन्ति ॥ २५ ॥ द्वितीये-
नोभयोर्लोकयोर्ऋध्नुवन्ति । आस्मिश्वाभुष्मिश्च ।
य एता उपयन्त्यतिरात्रोऽभिप्लवः षडहोऽभिप्लवः
षडहोऽतिरात्रः ॥ २६ ॥

तत्र तावदियमहःकल्पिः—आदावतिरात्रः । ततः पृष्ठ्यः षडहः । ततः स्वरसा-
मानस्योऽहर्विशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमहः । पुनरपि त्रयः स्वरसामानः । पुनरपि
पृष्ठ्यः षडहः । ततोऽतिरात्र इति । गतमन्यत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

द्वाविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति-
रात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहोऽभिप्लवः । षडहो द्वाद-
शाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रः ॥ २७ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २७ ॥

प्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामा उपेयुरिति ।
अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुः षडाहोऽभिप्लवः । षडहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ २८ ॥

प्रयोविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे प्रतिष्ठार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ २८ ॥

द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ । यं कामं कामयन्ते तम-
भ्यश्चवते । सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति । वमीयाश्चो
भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रो द्वावभि-
प्लवौ । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः (ख० ३)
॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अत्र चत्वारस्त्र्यहा विज्ञेयाः । तावता विवक्षितसख्यायाः पूरणात् ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथाष्टादशप्रश्ने त्रितीयः पटलः ।

अथान्यश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिधीयते—

सप्तसदा चतुर्विंशतिरात्रेण स्वर्गे लोके सीदन्ति ।
य एषा उपयन्त्यतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्य आर-
म्भणीयस्त्रिवृद्धा पृष्ठयः स्तोमः षडहः । अथ
त्रयस्त्रिंशमहर्निरुक्तमुक्तमुपहृष्यस्य तन्त्रे क्लृप्तं
तस्य कण्वरथंतरं माध्यंदिने सवने मध्यस्त्रिंश-
महर्निरुक्तं त्रिणवं द्वे एकविंशे त्रिणवं त्रय-
स्त्रिंशमहर्निरुक्तं पृष्ठयः स्तोमः षडहः प्रत्यङ्-
शिवृद्धहर्निरुक्तं ज्योतिर्वैश्वानरोऽतिरात्रः ॥ १ ॥

अत्रेयमह-क्लृप्तिः सूत्रकारेण दर्शिता । यदिऽमतिरात्ररूपं प्रथममहः सूत्रेऽभिहितं
तज्ज्योतिरतिरात्रो भवतीति वाक्येनाऽऽम्नातम् । अक्षारम्भणीयरूपं द्वितीयमहस्तच्छा-
खान्तरगतम् । तृतीयमहहरारभ्याष्टमान्तः पराग्रूपः पृष्ठयः षडहः । तत्र षष्ठमहस्ययज्ञि-
शरूपम् । यथाऽऽदित आरभ्य गणनायामष्टममहः । ततो नवममहर्निरुक्तं त्रयस्त्रिं-
शम् । स्पष्टलिङ्गैर्मन्त्रैर्गानं निरुक्तं तद्विपरीतमनिरुक्तम् । ततो दशममहर्निरुक्तं त्रय-
स्त्रिंशम् । त एतेऽष्टमनवमदशमा अहर्विशेषास्त्रयोऽवस्तादधोभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः ।
तत एकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशाल्यान्यहानि त्रिणवैकविंशद्वयात्रिणवरूपाणि मध्य-
वर्तीनि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । ततः पञ्चदशषोडशसप्तदशा अहर्विशेषास्त्रिसंख्याकाः परस्ता-
दूर्ध्वभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः । तेषु त्रिषु मध्यमं निरुक्तं त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादुपरितनं
त्रयस्त्रिंशस्तोमयुक्तमनिरुक्तम् । सप्तदशसंख्यापूरकं दिनमारभ्य द्वाविंशतिदिनपर्यन्तमावृत्तः
पृष्ठयः षडहः । अत एवायं प्रत्यङ्गिति (७-४-२) निर्दिश्यते । तत ऊर्ध्वमुपा-
न्तिममहास्त्रिवृद्धनिरुक्तं ज्योतिरग्निष्टोमरूपम् । तत ऊर्ध्वमतिरात्रोऽन्तिमः । एवं स्थिते
सति एकादशादिचतुर्दशान्तान्मध्यवर्तिनोऽहश्चतुष्टयादथ उपरिष्टाच्च ये त्रिसंख्याका-
स्त्रयस्त्रिंशास्तैरुभयतोऽवस्थितैर्दोरिद्यहेतुं वाप्मानमपहस्य दैवी सानां मध्यवर्तिनीं गच्छन्ति ।
यानि मध्यवर्तीनि चत्वारि पृष्ठाल्यान्यहान्येतान्येवात्र दैवी संसदित्युच्यते ।
तस्मादुभयतस्त्रयस्त्रिंशायुक्तान्यहानि कुर्यादिति विधिरुन्नेयः ।

अथाधोवर्तिषु त्रिषु त्रयस्त्रिंशेषु यो मध्यमो चक्षोर्ध्ववर्तिषु त्रिषु मध्यमस्तस्योभय-
विविधस्य मध्यमस्यानिरुक्तत्वमिति माप्यकृत् ।

उभयतोऽवस्थितानां त्रयस्त्रिंशानां मध्यवर्तिषु चतुर्ध्वेषु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्ति (७-४-२) इति । रथंतरबृहदाद्यनुक्रमगतानि पृष्ठस्तोत्राणि निष्पादनीयानि । तथा चतुर्विंशच्चतुश्चत्वारिंशाद्यनुक्रमगताश्छन्दोमा निष्पादनीयाः । यद्यपि त्रिणवैकविंशद्वयत्रिणवस्तोमैस्तान्यहानि निष्पाद्यानीति शास्त्रान्तरानुसारेण सूत्रेऽभिहितम् । तथाऽप्यश्रवचनबलात्पवमानादिषु केषुचित्स्तोत्रेषु चतुर्विंशादयश्छन्दोमा अनुक्रमेण प्रयोक्तव्याः ।

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु पर्यायेण सामद्वयमेव विधत्ते—‘ बृहद्रथंतराम्याम् ’ (तै० सं० ७-४-२) इत्यादि पूर्वबद्धचारुयेयम् । अपोपान्त्यं त्रयोविंशमहर्विधत्ते—त्रिवृ-
तोऽधित्रिवृतमुपयन्ति स्तोमानाः संपत्स्यै प्रभवाय ज्योतिग्शिष्टोमो भवति (७-४-२) इत्यादि । आवृत्तः पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृदन्तः । तथा सति द्वाविंशे दिने त्रिवृत्स्तोमः प्राप्नोति । तस्मान्निवृत्स्तोमयुक्तादहोऽप्यधूर्ध्वं त्रयोविंशदिने त्रिवृतमेवा-
नुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सांतत्यादेशां स्तोमानां संपत्तिर्भवति । सा च संप-
त्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवाय संपद्यते । स च त्रिवृत्स्तोमयुक्ताहर्विशेषो ज्योतिष्टोमः कार्यः । सप्तसंस्थारूपोऽ (पेऽ) शिष्टोमः (मे) प्रथमसंस्थारूपं कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

एश्वत्रिंशतिरात्रमन्नायकामा उपेयुः । अतिरात्रो
द्वावभिष्टुवौ । द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं
चातिरात्रश्च ॥ २ ॥

षड्विंशतिरात्रेण यक्ष्यामह इत्यादि ॥ २ ॥

षड्विंशतिरात्रं स्वर्गकामा उपेयुः । अतिरात्रो
गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी द्वावभिष्टुवौ । द्वादशाहस्य
दशाहान्यतिरात्रः ॥ ३ ॥

षड्विंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे । स्वर्गं लोकमवाप्नवाम इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

सप्तविंशतिरात्रेणाऽऽदित्यलोकं जयन्ति एता
एव समहाव्रताः ॥ ४ ॥

सप्तविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे आदित्यलोकजयार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति-
रात्रो ज्योतिर्गौरायुरुयहो द्वावभिष्टुवौ । द्वादशा-
हस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ ५ ॥

अष्टाविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चसमवाप्नवाम इत्यादि ॥ ५ ॥

एकात्रिंशद्वात्रं श्रीकामा उपेयुः । अतिरात्रो

ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाहो द्वावभिष्टुवौ द्वाद-
शाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ ६ ॥

एकोनत्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे । श्रीकामार्थमित्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

त्रिंशद्वात्रमन्नाद्यकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयोऽ-
भिष्टुवा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ (ख० ४ ॥) ७ ॥

त्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे अन्नाद्यकामार्थमित्यादि ॥०७ ॥

एकत्रिंशद्वात्रेणाभिपूर्वमन्नाद्यमाप्नु-
वन्त्येता एव समहाव्रताः ॥ ८ ॥

एकत्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे । अन्नादा भूयामुरित्यादि ॥ ८ ॥

द्वात्रिंशद्वात्रं ब्रह्मवर्षसकामा उपेयुः । अतिरात्रो
गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी । त्रयोऽभिष्टुवाः । द्वाद-
शाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ ९ ॥

द्वात्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्षसमवाप्नवाम इत्यादि ॥ ९ ॥

त्रयत्रिंशद्वात्रमृद्धिकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयः
पञ्चाहा विश्वजिदतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा अतिरात्रः ।
द्वितीयेन यावद्वयेन सत्रेणार्द्धिमाप्नुवन्ति ।
तावता समृद्धिरतिरात्रोऽभिष्टुवः षडहोऽतिरात्रोऽ-
भिष्टुवः षडहोऽतिरात्रोऽभिष्टुवः । षडहो द्वादशा-
हस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च । तृतीयं
मतिष्ठाकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा
विश्वजिदतिरात्र एकः पञ्चाहो द्वादशाहस्य दशा-
हान्यतिरात्रः ॥ १० ॥

त्रयत्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे, ऋद्धिमवाप्नवाम इति । समृद्धिविकलः । ज्योतिर्गौरायु-
रित्येवंविधो द्विरावृत्तरूपहो द्वितीयज्योतिर्विर्मितः पञ्चाहः । अत्र प्रायणीयोदयनीय-
चोरतिरात्रयोर्मध्यमे चातिरात्रे शखाणि—‘त्रीण्याशिनानि भवन्ति’ (तै० सं० ७-४-
९) इति श्रुतेः । अन्यदहर्विश्वजिद्भवति, इति विधानात् । अत्र द्वादशाहशब्देन
प्रायणीयोदयनीयौ वर्णयित्वाऽवशिष्टस्य दशरात्रस्य विवक्षां दर्शयति । गतमन्यत् ॥ १० ॥

चतुस्त्रिंशद्वात्रं ब्रह्मवर्षसकामा उपेयुः । अति
रात्रो ज्योतिर्गौरायुरुयहुरुयहोऽभिष्टुवाः । द्वादशा-
हस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ (ख० ५) ॥ ११ ॥

संकल्पादिकावर्षं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

पञ्चत्रिंशद्वात्रेण संवत्सरादाऽमुष्मादादित्यादत्रा-
द्यमवबन्धते । य एता उपयन्ति । अतिरात्रो
ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाहस्त्रयोऽभिष्टुवाः । द्वाद-
शाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १२ ॥

गतः ॥ १२ ॥

षट्त्रिंशद्वात्रेण स्वर्गकामा उपेयुः । अतिरात्रश्च-
त्वारोऽभिष्टुवाः । द्वादशाहस्य दशाहान्यति-
रात्रः ॥ १३ ॥

सुवर्गं लोकं यन्ति (७-४-६) इत्याम्नानात् । प्रायणीयमहर्विधत्ते—‘ज्योति-
रतिरात्रो भवति’ इत्यादि । अथोत्तराणि कानिचिद्दानि विधत्ते—‘षडहा भवन्ति’ इति ।
ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौरायुः ज्योतिरित्ययमेकोऽभिष्टुवः षडहः । तादृशाः षडहा यावन्तोऽपेक्षि-
तास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । तेषां संख्या चत्वारो भवन्ति इति । चतुर्भिः षडहैरत्रापेक्षिता
संख्या पूर्यते । अथ पृष्ठत्रयः षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येवंविधं द्वादशाहस्य दशरात्रम् ।
अथोदयनीचं विधत्ते—अतिरात्रावभितो भवत इति । प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्वि-
वचनम् ॥ १३ ॥

सप्तत्रिंशद्वात्रेणाऽऽदित्यं लोकं जयन्त्येता
एव समहात्रताः ॥ १४ ॥

षट्त्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे । आदित्यलोकजनयार्थमित्य दिमहात्रतास्ताः ॥ १४ ॥

अष्टत्रिंशद्वात्रेण ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति-
रात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी । चत्वारोऽभिष्टुवाः ।
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १५ ॥

गतार्थः ॥ १५ ॥

एकोनचत्वारिंशद्वात्रेण सर्वेषां पशूनामाधि-
पत्यं गच्छन्ति । प्रजाकामा उपेयुरतिरात्रो ज्योति-
र्गौरायुरुयहश्चत्वारोऽभिष्टुवा द्वादशाहस्य दशा-
हान्यतिरात्रः ॥ १६ ॥

आधिपत्यं साम्राज्यम् । एकाक्षचत्वारिंशद्वात्रेणानन्तां शिवं जयन्तीत्येके ॥ १६ ॥

चत्वारिंशद्वात्रेण परमायां विराजि प्रतिष्ठां
गच्छन्ति । एता एव समहात्रताः ॥ (ख० ६) ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशमश्चे द्वितीयः पटलः ॥

चत्वारिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे । परमां प्रतिष्ठ गच्छन्तीति ध्रुतिश्च ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः

=====

अथाष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

विधृतिरेकस्मात् पञ्चाशो विवाप्सना आतृष्ये-
णाऽऽवर्तन्ते । य एता उपयन्त्यतिरात्रस्त्रयस्त्रि-
हृतोऽग्निष्टोमा अतिरात्रो दश पञ्चदशा उक्थ्याः
षोडशिमहस्रमहरतिरात्रो द्वादश सप्तदशा उक्थ्या
अतिरात्रः पृष्ठ्यः षडहोऽतिरात्रो द्वादशैकविंश्या
उक्थ्या अतिरात्रोऽयमतिरात्रः ॥ १ ॥

त्रिवृस्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अहर्बिशेषास्त्रयः कर्तव्याः । पञ्चदशस्तोमयुक्ता
अहर्बिशेषा दशसंख्याकाः कर्तव्याः । षोडशस्तोमयुक्तं दशरात्रस्य दशममविषाक्य-
मेकमहः कार्यम् । सप्तदशस्तोमयुक्ता अहर्बिशेषा द्वादशसंख्याकाः कार्याः । अय
षट्संख्याकान्यहानि—‘पृष्ठ्यः षडहो भवति’ (तै० सं० ७-४-७) इति विधि-
दर्शनात् । अथान्यानि कानिचिद्दहानि विधत्ते—‘द्वादशैकविंश्या भवन्ति’ (७-४-१७)
इत्यादि । एकविंशस्तोमयुक्ता अहर्बिशेषा द्वादश कर्तव्याः ॥ १ ॥

अथान्यानि कानिचिद्दहानि विधत्ते—

द्वितीयोऽयमेवेतेषां श्रीर्भवति । मित्रश्च वरु-
णश्च धाता चार्यमा चाऽश्नश्च भगश्चेन्द्रश्च विव-
स्वाऽश्वेत्येतासां देवतानामृद्धिष्टुध्नुवन्ति । वसी-
याऽसो भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः ।
द्वावभिष्टुवौ । गोआयुषी द्वौ द्वावभिष्टुवात्रभिजिह्व
विश्वजिष्वातिरात्रावेकोऽभिष्टुवः सर्वस्तोमो नव
सप्तदशाश्चातिरात्रा द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्र-
तश्चातिरात्रश्च ॥ (ख० ७) ॥ २ ॥

तेषां यजमानानां श्रीः शोभा भवतीत्यर्थः । गतमन्यत् ॥ २ ॥

१ ख व. ‘श्रो गायत्रीषु ऋचाबोधिसुक्षिप्तुष्टुध्नुवन्ति नानदं बहतीषु रथंतरपङ्क्तिषु शयोवा-
दिषु । अष्टभि ह्यर्चन् जनतीषु कावमुद्यानि च्छ-दास्तुपयन्त्युपप्रंशायमतिरात्रो द्वि’ ।

आञ्जनाभ्यञ्जनीयस्तृतीयो यां न जानीयु-
 र्यदा वाऽञ्जतेऽभि वाऽञ्जते शुभमेवाऽऽन्मन्दघते
 जानन्त्येनान् गौल्युलबेन मातःसक्ने । सौगन्धि-
 केन माध्यंदिने सक्ने । पौतुदारवेण तृतीय-
 सक्ने । य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चत्वारोऽभि-
 पुत्राः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो नवरात्रगर्भश्च द्वावभि-
 पुत्रौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रो नवरात्रग-
 र्भश्चतुर्थः । संवत्सरसंमिता संवत्सरस्य प्रसवं
 गच्छन्ति य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चतुर्विंश-
 उक्थयश्चाऽऽरम्भणीयस्त्रिद्वद्वौ द्वावभिपुत्रौ पृष्ठयः
 षडहोऽभिजिह्वयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमह-
 स्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिदेकोऽभिपुत्रः प्रत्य-
 क्त्वे आयुषी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चाति-
 रात्रम् ॥ (ख० ८) ॥ सवितुः ककुहः पञ्चमः
 सर्वस्य प्रसवं गच्छन्ति । य एता उपयन्त्य-
 तिरात्रस्त्रीणि त्रिवृन्त्यहान्यमिष्टोपमुस्तः षडहोऽभि-
 यानि त्रीणि त्रिवृन्त्यहान्यमिष्टोमावभित उक्थयं
 मध्ये तथैव नव पञ्चदशानि नव सप्तदशानि
 नवैकविंशानि द्वादशाहानि महाव्रतं चातिरा-
 त्रम् । ऋतूनां षष्ठं प्रतिष्ठाकामा उपेयुः । अति-
 रात्रश्चत्वारोऽभिपुत्रा महाव्रतम् । द्वावभिपुत्रौ
 द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रम् । इन्द्रान्योः
 सप्तमोऽत्यन्याः प्रजा भवन्त्योजिष्ठा भवन्ति ।
 य एता उपयन्त्यतिरात्रः । षडभिपुत्रा महाव्रतं
 द्वावभिपुत्रौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥
 (ख० ९) ॥ ३ ॥

अत्राऽऽञ्जनाभ्यञ्जनीयस्तृतीयो नवरात्रगर्भश्चतुर्थः सवितुः ककुहः पञ्चम ऋतुः षष्ठ-
 कोनपञ्चाशद्वात्रे प्रभेद इति भाष्यकृद्भिप्रायः । गतार्थः ॥ ३ ॥

एकषष्टिरात्रेण यं कामं कामयन्ते तमभ्य-
 श्रुवते सर्वामृद्भिर्गृध्नुवन्ति वसुधैव कुटुम्बकम्
 भवन्ति । य एता उपयन्ति अतिरात्रश्च-

तुर्विंश उक्थ्य आरम्भणीयस्त्रिवृद्वा
त्रयोऽभिष्टुवाः पृष्ठयः षडहोऽभिजित्त्रयः
स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसा-
मानोऽभिजिन्नयस्त्रिंशारम्भणः पृष्ठयः
षडह एकोऽभिष्टुवः प्रत्यङ्गने आयुषी
द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरा-
त्रश्च ॥ ४ ॥

सर्वा समस्तामृद्धिं प्राप्नुवन्ति वक्षीयांसो घनवन्तो भवन्ति । एकषष्टिरात्रेण यक्षणा-
महे वसुमन्तो भूयास्मेत्यादि । द्वादशाहवत्सौत्रामण्यन्तं समानम् ॥ ४ ॥

देवानां शतरात्रेण देवत्वं गच्छन्ति । य एता
उपयन्त्यतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्रयहस्त्रुर्दशाभि-
ष्टुवाः द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्र-
श्चाभिप्रयन्तः समानत्र वा तिष्ठन्तोऽभिष्टुवन्ति ॥
(ख० १०) ॥ ५ ॥

देवानां शतरात्रमिति कर्मनामधेयम् । संकल्पादि सौत्रामण्यन्तं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

आदित्यानामयनेनेषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

आदित्यानामयनमिति संज्ञा सप्तस्य ॥ ६ ॥

गवामयनेन व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

गवामयनेन प्रकारेण ॥ ७ ॥

सर्वेऽभिष्टुवा मासां मध्ये पृष्ठयः पञ्चदशस्त्रिवृतोऽ-
भिष्टुवाः ॥ ८ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि यानि यानि सत्राणि तानि गवामयनप्रकृतीनि भवन्ति । संवत्सर-
सामान्यसद्गुणदर्शनाच्च (क० श्री० २९--११०) । इत्यन्ते हि तेषु गवामयनिका
गुणाः । अथ यत्पृष्ठयः षडहमुपयन्ति । यदभिष्टुवः षडहमुपयन्ति, इति । तत्राभिष्टु-
वास्त्रिवृतपञ्चदश स्तोत्रा भवन्ति गवामयने हि पृष्ठयान्ता मासा इह पृष्ठयमध्या
भवन्ति ॥ ८ ॥

अभिजितः स्थाने त्रिवृद्बृहस्पतिसवः ॥ ९ ॥

भवतीति शेषः ॥ ९ ॥

विश्वजितः स्थाने पञ्चदश इन्द्रस्तोमः ॥ १० ॥

अत्रापि भवतीति शेषः ॥ १० ॥

पृष्ठाभिप्लुवाद्युपेत्य व्यूढा अग्निष्टोमास्त्रिवृत ऊर्ध्व-
द्वलभिद्भयामिति । ऊ(द्यू)नो मास उत्तमे
संभार्येऽभिप्लवति । यां मध्ये पृष्ठयः षडह ऊर्ध्वं
गोआयुषी ॥ ११ ॥

पूर्ववद्व्याख्यायेयम् ॥ ११ ॥

छन्दोमा दशरात्रः ॥ १२ ॥

भवतीति शेषः । दशरात्रस्य छन्दोमदशाह इति कात्यायनः ॥ १२ ॥

प्रत्यक्कृष्णाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशं षट्त्रिंशं
द्वात्रिंशं त्रिंशं द्वे अष्टाविंशे पञ्चविंशं चतु-
र्विंशमविषाक्यं दशमं महाव्रतमुदयनीयश्चातिरात्र
इति ॥ १३ ॥

प्रत्यक्कृष्णाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशं षट्त्रिंशं द्वात्रिंशं त्रिंशं द्वे अष्टाविंशे
पञ्चविंशं चतुर्विंशम् । महाव्रतोदयनीयाम्यामिति द्यूनो मासः पूर्यते (आप० श्रौ०
११-९-१०) इत्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

अङ्गिरसामयनं स्वर्गकामा उपेयुः ॥ १४ ॥

अङ्गिरसामयनमिति सत्रसंज्ञा ॥ १४ ॥

आदित्यानामयनेन व्याख्यातम् । १५ ॥

तदादित्यानामयनवद्भवति ॥ १५ ॥

सर्वेऽभिप्लुवा भासाः पुरस्तात्पृष्ठ्याः प्राग्विषुवत
उपरिष्ठात्पृष्ठ्या ऊर्ध्वं विषुवतश्छन्दोमा दशरात्रः ।
ऊर्ध्वं स्तोमः पञ्चविंशं द्वे अष्टाविंशे त्रिंशं
द्वात्रिंशं षट्त्रिंशं चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं
चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं चतुर्विंशमविषाक्यं
दशमं महाव्रतमुदयनीयं चातिरात्र इति ॥ १६ ॥

त्रिवृतोऽभिप्लुवा भवन्ति । भासाः पुरस्तात्पृष्ठ्या भवन्ति प्राग्विषुवत ऊर्ध्वं विषुवत
उपरिष्ठात्पृष्ठ्याः पञ्चदशिनः ; छन्दोमदशरात्र ऊर्ध्वं स्तोमश्चतुर्विंशं पञ्चविंशं द्वे अष्टा-
विंशे त्रिंशं द्वात्रिंशं षट्त्रिंशं चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशम् ।
महाव्रतोदयनीयाम्यामिति द्यूनो मासः पूर्यते । अथैकेषाम्—पृष्ठ्या आक्षयन्ति चाऽऽ-

दित्यानामयनमभिष्टवा आक्षयन्ति चाङ्गिरसामयनम् । यदभ्यत्पृष्ठचाभिष्टवेऽभ्यस्तान्या-
क्षयन्तात्याचक्षते (भ० श्रौ० २३-९-१६) इति भरद्वाजव्याऽऽह ॥ १६ ॥

दृतिवातवतोरयनेन यं कामं कामयन्ते तमभ्यशु-
चते सर्वाग्निमृध्नुवन्ति वसीयाऽसो भवन्ति । य
एता उपयन्त्यतिरात्रः ॥ (ख० ११) । १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

दृतिवातवतोरयनमिति सत्रस्य संज्ञा । संकल्पादि पूर्ववत् ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अथाष्टादशप्रश्ने षतुर्धः पटलः ॥

त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मास-
मेकाविंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन
मासम् । एत एवोत्तरे मासास्त्रयस्त्रिंशारम्भण-
स्त्रिवृदुत्तमा अतिरात्रः ॥ १ ॥

अतिरात्रावधितः । त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं त्रयस्त्रिंशेन मासम् । अथ विपु-
वन्महावर्तं वेत्यास्तम्बेऽपि विकल्पः । एत एवोत्तरे मासास्त्रयस्त्रिंशारम्भणास्त्रिवृदुत्तमाः ।
तत्रैकैकेन पृष्ठचस्तोमेन मासं नयेत् । पृष्ठचस्तोमाश्च त्रिवृदादयः । एवं एत श्रूयते—
त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासमेकाविंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंश-
शेन मासमिति मैत्रायणीयश्रुतिः । अतस्त्रिवृदादिभिरेकाहैर्मासं मासं नयेदिति । तदुक्तं
कात्यायनाचार्येण—‘ एकाहास्तच्छब्दात् ’ (का० श्रौ० २१-१२९) इति । तेषां
शब्दस्तच्छब्दः सत्राभिधादक उपलभ्यते पृष्ठचस्तोमशब्दोऽपि चैकाहानामेव वाचक उप-
लभ्यते । पृष्ठचस्तोमशब्दास्त्रिवृदादयः । ननु च स्तोमेष्वपि दृश्यते पृष्ठचस्य षडहस्य
स्तोमाः पृष्ठचस्तोमा इति स्तोमेष्वपि भवति । नैतदेवम् । पृष्ठचस्तोमशब्दः प्रत्यस्तमि-
तावयवार्थवृत्तितयाऽश्वकर्णादिवदेकाहानां वाचक इति । स्तोमेषु पुनः षष्ठी कल्पयित्वा
समासलक्षणेन तल्लोपेन च स्तोमेन प्रवृत्तिः । न च तन्न्याय्यम् । तस्मात्पृष्ठचस्तोमश-
ब्द एकाहानां वाचक इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

नानाहानि वा संघातशब्दात् (का० श्रौ० २९-१२६) इति । वाशब्दः षक्ष-
व्यावृत्तौ नानाहानि वा । यान्यन्वयप्राप्तानि तेषु स्तोमविधानं त्रिवृता स्तोमेन मासं

पञ्चदशस्तोमेन मासमित्येवमादि । कुत एतत्—संघातशब्दो यत्र भवति तत्रैकाहवचने त्रिवृद्भवति, स च मासमिति वाक्यं भिद्यते । अथ पुनर्यो मासः स त्रिवृता स्तोमेनेति नैव दोषो भवति ॥ १ ॥

कुण्डपायिनामयने मासं दीक्षिताः २ ॥

भवतीति शेषः । कुण्डपायिनामयनमिति सप्रस्थ संज्ञा ॥ २ ॥

राजानं क्रीत्वोपनह्य द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा
हविर्यज्ञमासैर्यजन्ते ॥ ३ ॥ मासमग्निहोत्रं जुह्वति ॥ ४ ॥

प्राथम्यात्प्राथम्यं राजानं क्रीत्वोपनह्य निदधाति । द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा हविर्यज्ञैर्यजन्ते इति । सोमोपगूहनं कृत्वा यानि मुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः । अग्निहोत्रं च सायमारम्भं प्रातरपवर्गम् । तत्र ह्वावपि होमौ फलैक्यास्तन्नेणोपक्रमित्तयौ । प्रधानस्य तु भेदः—‘अग्निज्योतिर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः संसृष्टिर्वा’ (इत्यादि) गार्हपत्यकार्यं तत्र प्राजहित एव न शालामुखीये । ज्योतिष्टोमे हि ‘न जुहोति न पचतीत्यादिनिषेधोऽपि ।

ननु कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रे किं प्राजहिते मुख्ये गार्हपत्ये श्रपणमुत शालामुखीय इति संशये चोदकप्राप्ते शालामुखीये स्यात् ‘ज्योतिष्टोमे हि शालामुखीय एवात ऊर्ध्व गार्हपत्यो भवति’ इति शालामुखीये गार्हपत्यकार्ये विहितश्चोदकरूपरया कुण्डपायिनामयने प्रागस्तस्मात्तत्र श्रपणम् । सत्यम् । चोदकादेवम् । अग्निहोत्रनामधेयास्तु नैमित्तिकाग्निहोत्रवन्मुख्य एव गार्हपत्ये श्रपणं प्रापितं तच्चोदकादूर्ध्वं इत्युक्तम् । केचित्तु—कृत्वाचिन्तामाहुः । असत्यपि नामधेये ‘गार्हपत्ये हवीरपि श्रपयति’ इत्यस्यानारभ्यवादस्य सर्वार्थत्वादुपदेशतः प्रातः प्राजहितश्चोदकप्राप्तं शालामुखीयं भावत इति । तत्तु नैवम् । अनारभ्यवादस्य हविःश्रपणद्वारकत्वात्कुण्डपायिनामयने च हविःश्रपणस्याश्रुतत्वात्प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य सहैव प्राजहितेन प्राप्तेर्द्विरुक्तत्वात्प्रादेशसंभवः । तस्मान्नाग्निव प्राजहितप्राप्तिः ।

ननु सिद्धं नाम्नः प्रावर्त्यं सप्तमे । सत्यम् । इह तु प्रसङ्गनिराकरणार्थं सूत्रम् । शालामुखीयस्तावदास्मिन्स्तन्ने चोदकेन सर्वगार्हपत्यकार्याय प्रवृत्तः स एव प्रसङ्गादग्निहोत्रश्रपणमपि साधयिष्यति, विनाऽपि तादर्थ्येनेति शङ्का सेयं निराक्रियते । अन्यार्थस्य नामप्राप्तेन प्राजहितेन बाधितत्वादिति पूर्ववत्साद्रूप्यसंभवे दैगुण्यानाश्रयणादित्यस्यैव न्यायस्य प्रपञ्चोऽयम् । (जै० सू० १२-१-६) ॥ ३ ॥ ४ ॥

मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां मासमिति कात्यायनपरद्वानौ ॥ ५ ॥

मासं वैश्वदेवेन मासं वरुणप्रघासैर्मासं साकमेधैः
मासं शुनासीरीयेण । त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मास-
मेकाविंशेन मासं त्रिणवेन मासमष्टादश त्रयस्त्रि-
शान्यहानि द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं
चातिरात्रश्च ॥ ६ ॥

पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वण्यभिर्नायन्ते (मा० क० १-३-८) वैश्वदेवेन मासं
वरुणप्रघासैर्मासं साकमेधैर्मासं शुनासीरीयेण मासमिति श्रुतेः ॥ ६ ॥

सर्वेण यज्ञेन यजन्ते ॥ ७ ॥

यज्ञं न्यास्यास्याम इति न्यायवदेकवचनेन सर्वयज्ञोपलक्षणत्वाच्च ॥ ७ ॥

सर्वे भवन्ति ॥ ८ ॥

हविर्यज्ञसंस्थाः सोमसंस्थास्तद्विकृतयश्च भवन्तीति । मासमिति सर्वत्र ॥ ८ ॥

अत्सरुकैश्चमसैर्भक्षयन्ति ॥ ९ ॥

अत्सरुका अवृन्तकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकारास्तदुक्तं कात्यायनेन—अत्सरुकाः
कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः (का० श्रौ० २९-१४) इति । भवन्तीति शेषः ॥ ९ ॥

यो होता सोऽध्वर्युः स पोता य उद्गाता । स नेशा
सोऽच्छावाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा । स
प्रतिहर्ता । यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छस्ती स
ग्रावस्तुथः प्रतिपस्थाता सोऽग्नीत्स उभेता धृष्ट-
तिर्घृष्टपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः ॥ १० ॥

अत्सरुकैश्चमसैर्भक्षयन्तीत्यन्वयः ॥ १० ॥

तपस्विनामयने संवत्सरं दीक्षाः । संवत्सरमुप-
सदः । संवत्सरं सुत्याः ॥ ११ ॥

भवन्तीति शेषः । चतुरध्वतुरो मासानेकैकेनोपसन्मन्त्रेण जुहोति । अनुपसदमग्निं
चिनोति । द्वौ द्वौ मासावेकैका चितिः । चतुर उत्तमाः । चतुस्तनं त्रिस्तनं द्विस्तन-
मेकस्तनामिति त्रींस्त्रीन्मासान्ब्रतानि । संवत्सरं प्रमुताः (आप० श्रौ० २९-११-
३ । ७) इत्यापस्तम्बीये विशेषः । तपस्विनामयसत्रनाम । तत्र दीक्षाः संवत्सरं
भवन्ति उपसदः सुत्याश्च ॥ ११ ॥

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरं प्रजया पशुभिर्जायन्ते ॥ १२ ॥

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरेण प्रजापतेर्द्वाद्विमृध्नुवन्ति, इत्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ १२ ॥

य एतदुपयन्ति त्रयस्त्रिवृतः संवत्सरास्त्रयः पञ्च-
दशास्त्रयः सप्तदशास्त्रय एकविंशताः ॥ १३ ॥

प्रजापतिसप्तमिति संज्ञा ॥ १३ ॥

एतदेव नैभिषीयाणां (स्वर्गकामा उपेयुः । नव
त्रिवृतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा
नवैकविंशताः) शाक्यानां षट्त्रिंशत्संवत्सरं
तरसपुरोडाशमगस्त्यगृहपतिकम् ॥ १४ ॥

शाक्यानामयमिति संज्ञा सप्तम्य । तत् षट्त्रिंशत् संवत्सरं भवति । तत्र तरसमयाः
पुरोडाशा भवन्ति । मांसमया इत्यर्थः ॥ १४ ॥

काप्याध्वर्यध्वं सस्थिते सस्थितेऽहनि गृहपति-
र्भृग्यां प्रयाति ॥ १५ ॥

गृहपतिर्भृग्वयजमानः ॥ १५ ॥

स यान्मृगान्हन्ति । तेषां तरसाः पुरोडाशा भवन्ति ॥ १६ ॥

सर्वश्राविशेषादेति पूर्वपक्षः । सवनीया वा बहुश्रुतेरिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

नव त्रिवृतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा
नवैकविंशताः ॥ १७ ॥

भवन्तीति शेषः ॥ १७ ॥

एतेन ह वै शाक्यो गौरवीतिः सर्वामृद्धिमृध्नो-
त्सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसीयास्तौ भवन्ति । य
एतदुपयन्ति ॥ १८ ॥

ह वै शब्दो निश्चयार्थे निपातः । तरसपुरोडाश आर्ध्रोदेवलोके च मनुष्यलोके
षट्त्रिंशद्भुवन्ति (२३-११-१४) इत्यापस्तम्बः ॥ १८ ॥

पञ्चविंशतिस्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चविंशतिः
पञ्चदशाः पञ्चविंशतिः सप्तदशाः पञ्चविंशति-
रेकविंशताः ॥ १९ ॥

शाक्यो गौरवीतिः सप्तमिति वैखानसः ॥ १९ ॥

अग्नेः सहस्रसाध्येन सर्वस्य मसवं गच्छन्ति ।
य एतदुपपन्त्यतिरात्रः सहस्रनामानि त्रिहतोऽ-
ग्निष्टोभोऽतिरात्रः ॥ २० ॥ (ख० १२) ॥

साध्यानामयनं सत्रं तच्छतसं वत्सरं भवति तदाह कात्यायनः— ' शतसं वत्सरं
साध्यानाम् ' (२४—१७९) इति ॥ २० ॥

श्रीणि सारस्वतानि ॥ २१ ॥

सत्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

कानि पुनस्तानि—

मित्रावरुणयोः मधमम् । इन्द्राग्नेर्विद्वितीयम् ।

अर्यम्णस्तृतीयम् ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

सरस्वत्या उषमज्जकेन दीसन्ते ॥ २३ ॥

ये सत्रिण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अमावास्यायां प्रायणीयमहस्तदहर्वत्सानपाकुर्वन्ति ॥ २४ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य राजानं क्रीत्वोपनह्य निदधाति । द्वादशभिरुपसाञ्जिश्चरित्वा प्राय-
णीयमतिरात्रमुपेत्य तदहर्वत्सानपाकुर्वन्तीति सूत्रान्तरम् ॥ २४ ॥

संस्थितेऽतिरात्रे सांनाद्येन यजन्ते ॥ २५ ॥

संस्थिते प्रायणीये सांनाद्येन यजन्त इति ॥ २५ ॥

तस्मिन्संस्थितेऽध्वर्युः शम्भ्यां परास्यति ॥ २६ ॥

शम्भ्यां प्राचः परास्यति ॥ २६ ॥

सा यत्र निपतति तद्गार्हपत्यः । ततः षट्त्रिंश-
त्प्रक्रमेष्वाहवनीयम् ॥ २७ ॥

सा शम्भ्या यत्र निपतति तद्गार्हपत्यायतनं भवति । तस्मात् षट्त्रिंशत्तं प्राचः प्रक-
मान्प्रकामति । तदाहवनीय इत्यापस्तम्बः ।, २७ ॥

चक्रीवन्ति सदोहविर्धानान्याग्नीध्रश्च ॥ २८ ॥

भयन्त्यन्धया गमनासंभवात् ॥ २८ ॥

उल्लूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्य उपोस एव ॥ २९ ॥

उल्लूखलमिव बुध्नो यूपस्य भवति । स च प्रकृष्यते न निस्तन्यते ॥ २९ ॥

उल्लूखलमिव बुध्नो यूपस्य भवति । स च प्रकृष्यते न निस्तन्यते ॥ २९ ॥

नोपरवान्त्वनन्ति ॥ ३० ॥

प्रतिषेधात् ॥ ३० ॥

त एतमापूर्यमाणपक्षममावास्यायेन यजन्ति ॥ ३१ ॥

अमावास्यायेन हविषा यजन्ति ॥ ३१ ॥

पौर्णमास्यां गोष्टोम उक्थ्यो रथंतरसामा ॥ ३२ ॥

रथंतरसामस्थाने बृहत्सामानमुपगन्तीत्यापस्तम्बः ॥ ३२ ॥

तस्मिन्संस्थिते पौर्णमासेन यजन्ते ॥ ३३ ॥

तस्मिन्पौर्णमास्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

त एतमपरपक्षं पौर्णमासेन यजन्ति ॥ ३४ ॥

अपरपक्षः कृष्णापक्षः । पौर्णमासेन हविषा यन्तीत्यापस्तम्बः ॥ ३४ ॥

अमावास्यायामायुष्टोम उक्थ्यो बृहत्सामैवं विप-

र्षास्यन्ति ॥ ३५ ॥

'अमावास्यायामायुष्टोमं रथंतरसामानमुपयन्ति' इत्यापस्तम्बः ॥ ३५ ॥

सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाऽऽक्रोशन्तो यान्ति ॥ ३६ ॥

त एवमेव व्यत्यासं सरस्वत्या दक्षिणेन कूलेनाऽऽक्रोशन्तः प्राञ्चो यान्ति या सरस्वत्यास्या मदी तथा सह तज्जिरे प्रतिदिनं गच्छेयुरिति भाष्यकृत् । उस्ताहातिशयेन क्रियमाण उच्चतमो ध्वनिराक्रोशस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः ॥ ३६ ॥

इषद्वत्या अप्ययेऽपोनपत्रीयं चरं निरुप्यातियन्ति ॥ ३७ ॥

इषद्वत्याप्यये प्रदेशे चरुर्भवति ॥ ३७ ॥

गवां दशसु शते बर्धभमुत्सृजन्ति ॥ ३८ ॥

दशसु गोषु शते शृवभमुत्सृजन्ति ॥ ३८ ॥

यदा दशशतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् । यदा शतं

सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् । यदैषां गृहपतिर्द्वि-

यतेऽथैकमुत्थानम् । यदा वा सर्वे ज्यानि जीप-

न्त्यथैकमुत्थानम् । यदा पुंसं प्रस्रवणं प्राप्नुवन्त्य-

थैकमुत्थानम् । पुंसं प्रस्रवणं प्राप्त्वाप्रये कामायेष्टिं

निर्वपन्ति ॥ ३९ ॥

पुंसे प्रास्रवणप्रवेशेऽग्नये कामायेष्टिर्भवति ॥ ३९ ॥

तस्यामर्थां पुरुषां च धेनुके दत्त्वा कारपचवं

(यं) प्रति यमुनावभृथमभ्यवयन्ति ॥ ४० ॥

इष्यतेऽश्वपुरुषोर्दानं धेनुत्वे सति तदुपकाराभावात्तत्प्रसूतेश्च दानम् । दानं च प्रसर्पकेभ्यः । तस्यां कामेष्ट्यामित्यर्थः । अवभृथग्रहणेन सत्रसमाप्तिः ॥ ४० ॥

देवमनुष्येभ्यस्तिरो भवन्ति ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणार्थोऽयं सत्रप्रशंसावादः ॥ ४१ ॥

द्वितीयेऽतिरात्रे ज्योतिर्गौरायुरयनं विश्वजिदभि-
जिता मनुष्येभ्यस्तिरो भवन्ति ॥ ४२ ॥

आयुर्गृहपतिमरणेऽतिरात्रो भवति (२४-२११) इति कात्यायनः । सर्वज्यानां विश्वजिज्ज्योतिष्टोमो वा सर्वेषां भवतीति सूत्रान्तरम् ॥ ४२ ॥

द्वितीयेऽतिरात्रे ज्योतिर्गौरायुरयनं विश्वजिदभि-
जिताविन्द्रकुक्षी । अत्यन्याः प्रजा भवन्ति ॥ ४३ ॥

अतिरात्रः कर्तव्यः । द्वितीये सारस्वते सत्रे ॥ ४२ ॥

ओजिष्ठा भवन्ति ॥ ४४ ॥

ओजिष्ठा बलिष्ठाः ॥ ४४ ॥

तृतीयेऽतिरात्रस्त्रिदृत्पञ्चदशमपरे गोआयुषी इन्द्रकुक्षी ॥ ४५ ॥

भवन्तीत्यनुवर्तते ॥ ४५ ॥

अर्थम्णः पन्थानं यन्ति ॥ (ख.) १३ ॥ देवयानं पन्थानं गच्छन्ति ॥ ४६ ॥
सत्रिण इत्यर्थात् ॥ ४६ ॥

दार्षद्वते संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेत् ॥ ४७ ॥

दार्षद्वतमिति सत्रनामधेयम् । तत्र कर्म व्याख्यायते । कात्यायनः—'अग्निगाचा-
र्थयोरन्यतरस्य गा रक्षेत्संवत्सरम्' (का० श्रौ० २४-२२४) इति । संवत्सरे
गवां रक्षणमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

संवत्सरं व्यर्णे नैतन्ध्वेऽग्निमिन्धीत ॥ ४८ ॥

अग्निमैन्धीत, पुनराधानवचनाच्च । नैतन्ध्वप्रदेशे गत्वोदकेऽग्निन्धनं कुर्यात् ॥ ४८ ॥

संवत्सरे परिणह्याग्नीनादधीत ॥ ४९ ॥

अन्वारम्भणीत्यान्तमिति कात्यायनोक्तविकल्पः । दर्शपूर्णमासान्तं वेति सिद्धान्तितः ।
नैतद्युक्तमस्मच्छाखायामाग्नेयेष्टिर्भवति वक्ष्यमाणसूत्राच्च ॥ ४९ ॥

दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणाऽऽग्नेयेनाष्टाकपालेन
शम्यापरासा ॥ ५० ॥

तेन यामं कुर्वन्पूर्ववच्छम्याप्रासे दृषद्वतीतीरेण दक्षिणेन गच्छेत् ॥ ५० ॥

त्रिः पुंसं प्रति यमुनामवभृयमभ्यवयन्ति ॥ ५१ ॥

त्रिः प्लुतावहरणस्याऽऽर्जव्येन यमुनावभृयमभ्युपैति ॥ ५१ ॥

तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो भवति ॥ ५२ ॥

गतः ॥ ५२ ॥

तुरायणेन सर्वासृद्धिसृध्नुवन्ति ॥ ५३ ॥

तुरायणमिति सजनाम ॥ ५३ ॥

परमेष्ठितां गच्छन्ति ॥ ५४ ॥

परमेष्ठी नमः ॥ ५४ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राश्च एकादशकपालो वैश्व-
देवं चरुम् ॥ ५५ ॥

यत्तपस्तप्यते दैवी तेन हविरुच्छिष्टव्रतो भवति । संवत्सरं सवनविधा इष्टीर्निर्वपति ।
वैश्वदेवो द्वादशकपालः (आप० श्रौ. २९-१४-५) इत्यामन्वसूत्रम् । कुत
एतत्—आग्नेयं प्रातःसवनमैन्द्रं माध्यंदिनं वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात् ॥ ५५ ॥

दीक्षितः कृष्णाजिनं प्रतिगृह्णाते ॥ ५६ ॥

स्वयमेव तूष्णीं कृष्णाजिनादीनि (२४-२३९) इति कात्यायनः ॥ ५६ ॥

मानुषि(ची)मेव तेन समृद्धिसृध्नुते ॥ ५७ ॥

मनुष्यसंबन्धेनर्द्धिसृध्नुते तेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

यत्तपस्तप्यते दैवी तेन हविरुच्छिष्टव्रतो भवति ॥ ५८ ॥

तेन गृहपतिना । वा प्रकृताशनः ॥ ५८ ॥

संवत्सरमहरहरिष्टिभिर्यजते ॥ ५९ ॥

संवत्सरं यजनीयेषु यागपरिसमाप्तौ सत्यामन्वहं वेत्युच्यते । संवत्सरशब्देन हि
सर्वाण्यहानि गृह्यन्ते न यजनीयान्येव । अत्रैवाहरहरिति प्रयोगदर्शनात् ॥ ५९ ॥

सवनकल्पो भवति ॥ ६० ॥

गतः ॥ ६० ॥

सर्वसन्धेनापदुनमृत्पुं जयति ॥ ६१ ॥

गृहपतिः ॥ ६१ ॥

आदित्यानामिवैषां प्रकाशो भवति ॥ ६२ ॥

स्पष्टम् ॥ ६२ ॥

अतिरात्रावग्निष्टोमं मध्ये ॥ ६३ ॥

प्रायणीयोदयनीयन्नर्जम् । मध्येऽतिरात्रावग्निष्टोमश्च भवति ॥ ६३ ॥

सर्वो दशदश्री संवत्सरो द्वादशो विषुवान् ॥ ६४ ॥

भवतीति शेषः ॥ ६४ ॥

त्रिसंवत्सरं गवामयनमादित्यानामङ्गिरसाम् ।
प्रजापतिं भूमानं गच्छन्त्यभिस्वर्गं लोकं जय-
न्त्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६५ ॥

आदित्यानामङ्गिरसां गवामयनं नाम सत्रं त्रिसंवत्सरमिति । ते च यजमानाः प्रजा-
पतिं भूमानं गच्छन्ति । पश्चात्स्वर्गं लोकं प्राप्तुवन्ति । ततः स्वर्गमृत्युपातालेषु प्रतिति-
ष्ठन्तीति फलार्थवाददर्शनाच्छाखान्तरे ॥ ६५ ॥

प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरेण प्रजापतेर्ऋद्धिमृधु-
वन्ति ॥ ६६ ॥

ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां यन्ति यजमानाः । प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरेण सत्रेण
यस्यामह इत्यादि ॥ ६६ ॥

य एतदुपयन्त्यतिरात्रः सहस्रं संवत्सरास्त्रि-
वृतोऽग्निष्टोमा अतिरात्रः ॥ ६७ ॥

प्रायणीयोदयनीयावतिरात्राः अभितो भवत इति विध्यर्थवादश्रवणात् ॥ ६७ ॥

विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरं विश्वमेनाननुसृजते ।
य एतदुपयन्ति—पञ्चपञ्चाशत्सहितः संवत्सराः
पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशः
पञ्चपञ्चाशत एकविंशतिः । विश्वसृजां सहस्रसं-
वत्सरम् । विश्वमेनाननुसृजते । य एतदुपयन्ति ।
तत्र श्लोको विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत्त सह-
स्रसमं प्रसृतेन यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य
गोपा हिरण्यः शकुनिर्ब्रह्मनामेति । तत्र ब्रह्मणः
सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति य
एतदुपयन्ति ॥ (स्व० १४) ॥ ६८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने ॥

सार्धशतद्वयसंवत्सराः सहस्रचतुर्थांशरूपास्त्रिवृतः कार्याः । त्रिवृत्स्तोमयुक्तेन सोम-
यागेन तावन्तः संवत्सरा नेतव्याः । सोऽयं सहस्रसंवत्सरत्रयस्यैकोऽंशः । पुनस्तावन्त
एव संवत्सराः पञ्चदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं द्वितीयोऽंशः । पुन-
रपि तावन्तः संवत्सराः सप्तदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं त्रितीयोऽंशः ।
पुनरपि तावन्तः संवत्सरा एकविंशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं चतुर्थोऽंशः ।
तदेतत्सर्वं मिलित्वा विश्वसृजां देवानां सहस्रसंवत्सरसत्रमिस्युच्यते ।

ये मनुष्या एतत्सहस्रसंवत्सरसत्रमुपयन्त्यनुतिष्ठन्ति । ये चाध्यापका एतद्वन्धजात-
माहुः । येभ्यश्च शिष्येभ्य एतद्वन्धजातमाहुः । एताननुष्ठातृनध्यापकाच्छिष्यांश्चानुसृत्य
विश्वं प्रजायते । तत्रानुष्ठातारः साक्षाद्विश्वस्य कर्तारः । अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्तारः ।
शिष्यास्तु प्रथमतस्तदनुष्ठानप्रकारान्तरं विदित्वा तथाऽनुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्तारः ।
तदेवं साक्षात्परम्परया वा तान्सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते । किञ्च देहपातादूर्ध्वं
ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायुज्यं तादात्म्यं सलोकतां समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । किं
चैतासामेवाऽऽदित्यानां देवतानां सायुज्यं तादात्म्यं साष्टितां समानैश्वर्योपेतत्वं सलोकतां
समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । तत्र कर्मानुष्ठानप्रवृत्तितारतम्यानुसारेण फलभेदो
दृश्यः ।

पूर्वेषु लक्षसंवत्सरसत्रं निरूपितम् । उत्तरेषु सहस्रसंवत्सरसत्रं निरूप्यते—विश्वं
सृजन्तीति विश्वसृजस्ते च प्रथमाः सृष्ट्यादावुत्पन्नाः सत्रमनुष्ठितवन्तः । कीदृशं सत्रं
सहस्रसंख्याकाः समाः संवत्सरा यस्मिन्सत्रे तत्सहस्रसत्रम् । किं कुर्वन्तः प्रसुतेन
यन्तः प्रतिदिनमभिपुतः सोमः प्रसुतस्तेनानुतिष्ठन्तः । ततः संवत्सरसत्रानुष्ठानाच्छ-
कुनिर्नेजे ज्ञानशक्तिशक्तिरूपद्वयवान्पत्नी समुत्पन्नः । स च भुवनस्य गोपाः
सर्वस्य लोकस्य पालकः । हिरण्ययो ज्योतिर्मयः । ब्रह्मेति तस्य नाम परब्रह्मैव विश्व-
सृजामनुष्ठानं पालयितुं हिरण्ययशकुनिरूपं स्वीचकार । तं हिरण्यगर्भं इत्याचक्षते ।
तथा च मन्त्रान्तरमाज्ञायते—हिरण्यगर्भः समवर्ततामे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्
(तै० सं० ४-१-९) इति य एतदुपयन्तीतिद्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तर्य्या ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-
न्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

प्रयोगवैजन्त्यास्तु मान्नायाः सूत्रसंस्थितेः ।

सत्रसूत्रस्येह कुनो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

५१० . सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं वशादे०मेतम् । [१८ प्रश्नेऽ पठ्यः] .

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिमं कलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायामष्टादशप्रश्नः ।

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकाहादिविधिप्रतिपादक-
सप्तदशाष्टादशप्रश्नगतसूत्राणां क्रमेण प्रतीकानि ।

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सर्वकतूनां प्र०	३०९	पूर्वसुरश्रेयः	४००
निकायिनां तु	३१	तदलाम ए०	४०१
यथादिष्टं वा	३१	धारयत्याह०	३१
उद्योतिर्गौरायु०	३१	व्यावारयन्सु०	३१
प्रथमोऽग्निष्टो०	३१६	सर्विष्मद्०	३१
सर्वे	३१	हिरण्यं मुखे०	३१
उद्योतिषि सह०	३१	इच्छा यक्ष्ये	३१
इथैतानियमाद्	३१	ताभिषाय	३१
सर्ववेदसे	३१७	तेभ्यो यजवनी०	४०२
दक्षिणाकाले	३१	योगने चतु०	३१
यदन्यद्ब्राह्म०	३१	ध्याक्यात् उ०	३१
उत्तमां दक्षिणां	३१	भिवत्सः साण्डः	३१
उद्वसाम्य रो०	३१	उपसत्सु मिः	३१
संवत्सरं द्वा०	३१८	संमील्य वा	३१
इन्द्रस्याभिभि०	३१	यवोर्बरा	३१
बृहत्तु होतुः	३१	यवानीं सल	४०३
सहस्रदक्षिणा	३१	आरोहणे इ०	३१
सर्वजिताऽग्नि०	३१९	विमित२ सदः	३१
अनादश्च	३१	स्फयो यूपः	३१
तस्य महाभनं	३१	अग्नीषोमीय०	३१
सहस्रं दक्षि०	३१	सवनीयका०	४०४
चत्वारः साह०	३१	अग्नीषोमीय२	३१
उद्योतिरग्निष्टो०	३१	अग्नीषोमीय०	३१
चत्वारः साद्य०	४००	सदश्चः श्वेतो	३१
रथंतरसामा	३१	तमाङ्गिरसा०	३१

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
द्वेष्यं वा ज्ञात्त०	४०४	तां दक्षिणाकाले	४१०
संवत्सरं नो०	४०५	अथो वाचस्तो०	४११
द्वितीयस्यैक०	४०६	आत्यानां प्रवा०	४१२
तिस्रभित्तिसृ०	"	त्रिवृतोऽग्नि०	"
तृतीयस्य	"	उष्णं च प्रतो०	"
परोक्षपृष्ठौ	"	तद्गुरुपतेः	४१३
हीनानुभाव०	"	बलुकान्तानि	"
अश्वसादः	"	द्वे द्वे दामनी	"
दक्षिद्वितिक्ष	"	द्विषश्चित्तान्य०	"
स्त्री गौः सोम०	"	अयस्त्रिंशता	"
प्रक्षुण्ताघ्नो	४०७	ता दक्षिणा	"
समीलनं वे०	"	अपिवा षट्ष०	"
प्रथमेन समा०	"	अथो खस्वाहु०	"
यद्यत्स्वाराउथे०	"	षट्षोडशी	४१४
अग्नेरग्निष्टो०	"	आदित्यानां प्र०	"
प्रनापतेरेक०	"	व्यावृत्तिं पाप्म०	"
आतृष्येत्साया०	४०७	अग्निष्टोमा	"
सोमप्रवाको	"	चित्तिस्तोमः प्र०	४१५
अग्नाश्विपदं	"	गायत्रेणोक्थयेन	"
त एनं प्रात०	"	उत्तरः सञ्चिय०	"
इयेनेनाभि०	४०९	तेजो ब्रह्मवर्ष०	"
रथौ हविर्था०	"	त्रिवृताऽग्निष्टु०	"
तैलवको बाधको	४१०	आग्नेय्यः पुरो०	"
शासनभ्ये अधि०	"	आग्नेयीषु स्तु०	"
अग्नये रुद्रपते	"	एतमेव षष्टुः०	"
सादयत्युपा२०	"	अश्वः इयावो	४१६
शरमयं च०	"	स ब्रह्मणे	"
वैभीदक इ०	"	यथाप्रकृती०	"
लोहितोष्णीषा	"	एतस्यैव वाय०	"
नवनवदक्षिणाः	"	एतस्यैव रेव०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
त्रिवृद्वाद्यं	४१७	अभ्यय्य ह वै	४२१
पञ्चदशोऽनि०	"	त्रिवृदग्निष्टो०	४२३
सप्तदशोऽना०	"	वैश्वदेवः प०	"
त्रिणवे नौ०	"	न युपं मि०	"
पञ्चदशेन वी०	"	नोत्तरवेदि०	"
अपिवा उयोःति०	"	परिधौ पशुं	"
त्रिवृताऽग्निष्टो०	४१८	ततश्चतुर्षु मा०	"
आनिरुक्तं प्रा०	"	ततश्चतुर्षु मा०	४२१
अश्वः श्वेतो	"	आग्नेयः पशु०	"
बृहस्पतिस०	"	ततश्चतुर्षु	४२८
ब्रह्मणो ब्रह्म०	"	सर्वश्राहतं	"
परिल्ली हो०	"	पञ्चाशद्वैश्व०	४२९
अरुणो मिमि०	"	यपर्वुजा वा	"
बृहस्पते जु०	"	वत्सा २ स्तृ०	"
बार्हस्पत्यः प०	४१९	उपह्वयेना०	"
प्रातः सवने	"	यथाप्रकृती०	"
आज्येन माध्यं०	"	ऋतुपेयेना०	४२०
अश्वद्वादश	"	बह्दीसाः बहु०	"
ता वशायामु०	"	यावदिदं प्र०	"
अपिवाऽष्टौ	"	उत्तरेणोत्तर०	"
मनसेतरयोः	४२०	नक्तमग्निम०	"
त्रिवृनोऽग्नि०	"	ऋतमुक्त्वा	"
समानमितर०	"	ओदुम्बरश्च०	४२१
त्रिवृतोऽग्नि०	"	यथाप्रकृती०	"
शुनस्कर्णस्तो०	"	बहुहिरण्येना०	"
मरणक्रामो य०	"	द्रावशमानं	"
याम्यः पशुः	"	एवमत ऊर्ध्वं	"
कृतान्तं दासि०	"	सन्नेषु नाराश २मे०	"
आर्भवे स्तूय०	"	त्रिवृताऽग्निष्टु०	४२२
पृथगरणीष्व०	४२१	पञ्चदशेने०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सप्तदशेना०	४३२	नपुंसकपशू	४३६
प्रतिधुषा प्रा०	४३३	उद्भिद्बलभि०	" "
नीतमिश्रेण	"	उद्भिदेष्वा	४३७
तीव्रसुतोक्थ्ये०	"	आग्नेयेनाष्टा०	"
सोमातिपवितं	"	उभयत्र गाथ०	"
प्रतिधुषा प्रा०	"	अष्टौ पूर्वस्मि०	"
शृतमाशिरे	"	अपचितिका०	"
शृतमाशिरे०	"	उभयसामानौ	"
ता दक्षिणा	४३४	पक्षिभ्यां साम्नि०	"
अधिषमसा०	"	ऋषभेणाग्नि०	४३८
अवभिषन्त्य०	"	ऋषभो दक्षि०	"
तावच्छावाक०	"	गोसवेनोक्थ्ये०	"
ब्रह्मणि होत्रका	"	अमुतं द०	"
यजमान ऋन्धि०	"	दक्षिणेनाऽऽह्व०	"
प्राच्येकादशि०	"	गोसवेनेष्वा	४३९
यावस्युपं	"	उपमातरमि०	"
वदथा श्वेता	"	यत्र यत्रैतं	"
धपाप्रकृती०	"	मरुतां स्तोमे०	"
मरुस्तोमेन	"	एतेन त्रीन्	"
अथेवोऽराद्	४३९	इन्द्रस्तोमे०	"
विराजाऽऽवाद्य०	"	ऋषभेणाग्नि०	"
बहु प्रतिगृह्य	"	इन्द्राभ्योः कुला०	"
औपच्छदेन	४३६	तेजो ब्रह्मवर्धसं	"
एकैकया स्तो०	"	विघनेन विपा०	"
गन्धर्वाप्सरसोः	"	संक्षुशेन मा०	"
गन्धर्वा देवा	"	त्रयोदशारात्र०	"
अपध्वंक्षत	"	सर्वस्तोमेन	"
धुनःस्तोमेन	"	असोर्यमिण	"
गोतमचतु०	"	यस्मान्पशव.	४४०
उक्थ्यः षोडशि०	"	ऐकादशिनाः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
नेपसप्तदशेन	४४१	नञ्चुररुणा	४४१
विधुवता ज्ये०	४४१	सहस्रं दक्षिणा	४४१
गोष्ठोमेन भ्रा०	४४१	तां प्रथमेऽह०	४४७
आयुषा स्वर्ग०	४४१	प्रथमेऽहनि	४४७
अभिमिता प०	४४१	वामनं तं	४४७
विश्वजिता ग्रा०	४४१	यत्तेनैकां प्र०	४४७
त्रिवृता ब्रह्म०	४४१	तामुत्तरेणाऽऽ०	४४७
पञ्चदशेन	४४१	दक्षिणेन वा	४४८
सहदशेन	४४१	उदीचीमाग्नी०	४४८
एकविंशेन	४४२	प्रतीचीं सद०	४४८
द्विरात्रप्रभृत०	४४२	तामुत्सृज्य	४४८
तेषां द्वादशा०	४४६	तामग्रिधि वा	४४९
द्विरात्रस्य त्रिरा०	४४६	द्वा षोडशतःरौ	४४९
द्विरात्रस्योत्त०	४४६	सा मा सुवर्ग	४४९
मध्यमे त्रिरा०	४४६	तां प्रतिगृह्णी०	४४९
आङ्गिरेस्य	४४६	तामन्वयागवा	४४९
तस्य ज्योतिष्टो०	४४४	यास्तिलसि०	४४९
सर्वस्तोमोऽ०	४४४	कृतान्तं प्रथ०	४४९
गायत्रं पूर्वे०	४४४	य आर्षेयो वि०	४५०
रथंतरं पू०	४४४	दक्षिणा नव०	४५०
वैशानसं पू०	४४४	यदि दद्यादनु०	४५०
हविष्मक्षिध०	४४५	शबले समु०	४५०
अमावास्यायां	४४५	नित्यः काम्थो	४५०
कापिवनेन यं	४४५	वेदत्रिरात्रेण	४५४
तस्य ज्योतिष्टो०	४४५	तस्य प्रथसि०	४५४
वैश्वरथेन स०	४४५	छन्दोमपनया०	४५५
तस्य त्रिवृत्प०	४४५	अन्तर्वसूनां	४५५
गर्गत्रिरात्रेण	४४६	पराक्रमे स्व०	४५५
अग्निष्टोम उ०	४४६	अत्रेश्वतुर्वि०	४५५
आग्नावैष्णव०	४४६	अग्निष्टोमः प्र०	४५५

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
उक्थ्यो मध्यमो०	४९५	सरस्वत्या या०	४७४
जामदग्न्येन	४९६	यदा दशशतं	"
पुरोडाशिन्य उ०	"	यदा शतं स०	"
वसिष्ठस्य स०	४९७	यदैषां प्रसीयेत	"
विश्वामित्रस्य	"	ऋतूनां षड्०	४७६
संवत्सरस्य प०	४९८	पृष्ठ्यः षड्०	"
प्र सहस्रं	"	देवानामुपरि०	"
षाषः प्रवदिता	"	त्रिवृदग्निष्टो०	"
त्रिवृदग्निष्टो०	"	कौसुरुभिन्देन	४७७
विश्वजित्सर्व०	"	सप्तर्षिणां	"
अभ्यासकूप्येन	४९०	पृष्ठ्यः षडह०	"
यं कामं काम०	"	प्राभापस्यस्तृ०	४७८
षष्ठशारदीये०	४९१	पृष्ठ्यः षडहः०	"
अनुसंवत्सरं	"	पृष्ठ्यावलम्बेन०	"
सप्तदश पृथी०	"	छन्दोमपवमा०	"
तान्प्रोक्षितान्	"	जनकः सप्त०	"
इतरानुत्सृ०	"	तस्य चत्वारि	"
ततः संवत्सरे	४९२	अष्टरात्रेण	४७९
ततः संवत्सरे	"	त्रयो नवरा०	"
षष्ठमे वर्षे	"	पृष्ठ्यः षडहो	"
यद्युक्ष्णो रु०	४९३	द्वितीयेन ऋषे०	४८०
महाघ्नते स्पर्ध०	४९४	शललीपिशङ्के०	"
सर्धतोमुखेन	"	चत्वारो दश०	४८१
साध्यानां षड्०	४७३	दशरात्राय	"
पृष्ठ्यः षडहः	"	भुवत इन्द्र०	"
शृहद्रथंतरा०	"	त्रिवृदग्निष्टु०	४८२
आश्वत्थी हवि०	"	पुरा इतरा	"
चक्रवर्ती म०	"	कौसुरुभिन्दो	४८३
उलूलनुधो	"	पौण्डरीक ए०	"
प्राञ्चो यन्दि	४७४	अथाष्टादशमश्ने—	

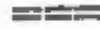
सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
द्वादशाहस्र०	४८५	पञ्चविंशति०	४९९
यानि पुरस्ता०	"	षट्विंशति०	"
उपरिष्ठाद०	४८६	सप्तविंशति०	"
तथा कुण्डपा०	"	अष्टाविंशति०	"
तेषां द्वादशा०	"	एकत्रिंशति०	"
ऋतुनामेकाद०	"	त्रिंशद्वात्रय०	४९४
उपोतिरतिरा०	"	एकत्रिंशद्वात्रयं	"
पृष्ठयः षडहः	"	द्वात्रिंशद्वा०	"
त्रयश्छन्दोमाः	"	त्रयस्त्रिंशद्वा०	"
अतिरात्रः	"	चतुस्त्रिंशद्वा०	"
द्वौ त्रयोदश०	४८७	पञ्चत्रिंशद्वा०	४९५
यं कामं काम०	"	षट्त्रिंशद्वात्रय	"
अतिरात्रः षु०	"	सप्तत्रिंशद्वा०	"
द्वितीयं ब्रह्म०	"	अष्टत्रिंशद्वा०	"
अतिरात्रो द्वा०	"	एकोनचत्वारि०	"
त्रयश्चतुर्दश०	"	चत्वारिंशद्वा०	"
चत्वारः पञ्च०	४८८	विधृतिरेकस्मा०	४९६
देवत्वं गच्छ०	"	द्वितीयोऽयमे०	"
अमावास्यायां प्रा०	"	आज्जनाभ्यञ्ज०	४९७
द्वितीयं चाश्लेष	"	एकषष्टिरात्रेण	"
सप्तदशरात्रप०	४८९	देवानां शत०	४९८
अष्टादशरात्रं	"	आदित्यानाम०	"
एकत्रिंशति०	"	गवामयनेन	"
विंशतिरात्रेण	४९०	सर्वेऽभिष्टवा	"
द्वावेकविंशति०	"	अभिजितः स्या०	"
द्वितीयेनोम०	४९१	विश्वजितः स्या०	"
द्वाविंशतिरा०	"	पृष्ठाभिष्टवावु०	४९९
त्रयोविंशति०	"	छन्दोमा दश०	"
द्वौ चतुर्विंशति०	"	प्रत्यङ्कहाव०	"
सप्तपदां चतुर्वि०	४९२	अङ्गिरसाम०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
आदित्यानाम०	४९९	चक्रीवन्ति सद्यो०	९०४
सर्वेऽभिष्टवा	"	उलूखलबुध्नो	"
इतिवातवतो०	९००	नोपरवान्त०	"
त्रिवृता मासं	"	त एतमापूर्व०	९०९
कुण्डपायिनाम०	९०१	पौर्णमास्यां गो०	"
राजार्मं क्रीत्वो०	"	तस्मिन्संस्थि०	"
मासमाग्निहोत्रं	"	त एतमपरप०	"
मासं दर्शापूर्ण०	"	अमावास्यायामा०	"
मासं वैश्वदेवेन	९०२	सरस्वत्या द०	"
सर्वेण यज्ञेन	"	दृषद्वत्या अप्य०	"
सर्वे भवन्ति	"	गर्वा दशसु	"
अत्सरुभैश्च०	"	यदा दशशतं	"
यो होता सोऽ०	"	तस्यामक्षां पु०	"
तपस्विनाम०	"	देवमनुष्येभ्य०	९०६
प्रजापतेर्द्वाश०	"	द्वितीयेऽतिरा०	"
ए एतदुपयन्ति	९०३	द्वितीयेऽतिरा०	"
एतेदेव नैमि०	"	ओजिष्ठा म०	"
काप्याध्वर्यव०	"	तृतीयेऽतिरा०	"
स यान्मृगान्	"	अर्थभ्णः पन्था०	"
नव त्रिवृतः	"	दार्धद्वते सं०	"
एतेन ह वै	"	संवत्सरं व्य०	"
पञ्चविंशति०	"	संवत्सरे पारि०	"
अग्नेः सहस्र०	९०४	दृषद्वत्या दक्षि०	"
श्रीणि सारस्व०	"	ग्निः प्लक्षं प्रति	९०७
मिन्नावरुणयोः	"	तदेव मनुष्ये०	"
सरस्वत्या उप०	"	दुरायणेन स०	"
अमावास्यायां प्रा०	"	परमेष्ठितां	"
संस्थितेऽतिरा०	"	अग्नेयोऽष्टा०	"
तस्मिन्संस्थि०	"	दीक्षितः कृ०	"
सा यत्र निपत०	"	मानुषीमेव	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अक्षपस्तम्ब०	१०७	सर्वो दशदशी	१०८
संवत्सरम०	"	त्रिसंवत्सरं	"
सवनकल्पो	"	प्रजापतेः स०	"
सर्वसत्रेषु०	"	य एतदुपयन्त्य०	"
आदिन्नानामि०	"	विश्वसृजा ९ स०	"
अतिरात्राव०	"		"

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशाष्टादशप्रश्नगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

D.S.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Aga.
- 1889.

Author— Satyāśādhā.

Title— Satyāśādhaviracita
Śrautasūtra. Pt.7.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.